ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

РОЛЬ ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИХ І ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ НАУК У ФОРМУВАННІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Навчальний посібник

ЛЬВІВ
2011

УДК 340.12+340.15+340.5
ББК 67.0+67.3+67.1
Р68

Рекомендовано Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 2 від 26 жовтня 2011 р.)

Рецензенти:

Грищук О.В. – професор кафедри теорії та філософії права ЛНУ ім. І. Франка, доктор юридичних наук;

Панкевич О.З. – професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Навчально-наукового інституту права, психології та економіки ЛьвДУВС, кандидат юридичних наук, доцент;

Авраменко О.В. – начальник факультету з підготовки слідчих ЛьвДУВС, кандидат юридичних наук, доцент.

Р68 Роль історико-теоретичних і філософсько-правових наук у формуванні правосвідомості працівника ОВС: навчальний посібник / авторський колектив; за заг. ред. Т.З. Гарасиміва, І.М. Ситара. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 280 с.

ISBN 978-611-511-082-7

Для курсантів, студентів, магістрантів, аспірантів та ад'юнктів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, філософії права, юридичної деонтології.

УДК 340.12+340.15+340.5
ББК 67.0+67.3+67.1

ISBN 978-611-511-082-7

© Гарасимів Т.З., Ситар І.М., Балинська О.М. та ін., 2011
© Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011

ЗМІСТ

Передмова.....5

Розділ 1. Теорія держави і права у формуванні політико-правового світогляду працівника ОВС 7

Вступні зауваги..... 7

1.1. Основні завдання курсу «Теорія держави і права».... 10

1.2. Місце «Теорії держави і права» в системі інших свідомотворчих наук 16

1.3. Співвідношення теорії держави і права з проблемними моментами інших наук 23

1.4. Взаємозв'язок теорії держави і права з політикою 28

1.5. Співвідношення юридичної науки та освіти з юридичною практикою. Юридичні клініки 30

1.6. Проблеми держави і права у сучасному глобалізованому світі 39

Розділ 2. Значення порівняльного правознавства у формуванні світогляду правника..... 49

2.1. Природа порівняльного правознавства..... 49

2.2. Предмет порівняльного правознавства..... 62

2.3. Основні принципи порівняльного правознавства 71

2.4. Об'єкти порівняльного правознавства..... 75

2.5. Структура порівняльного правознавства..... 81

2.6. Місце порівняльного правознавства у системі юридичних та соціальних наук 86

2.7. Функціональна природа порівняльного правознавства.....100

2.7.1. Гносеологічна (пізнавальна) функція порівняльного правознавства.....104

2.7.2. Інформаційна функція порівняльного правознавства.....105

2.7.3. Аналітична функція порівняльного правознавства.....108
2.7.4. Функція деідеологізації правових систем.....108
2.7.5. Функція розвитку правосвідомості.....109
2.7.6. Пропагандистська функція порівняльного правознавства.....110
2.7.7. Критична функція порівняльного правознавства.....110
2.7.8. Інтегративна функція порівняльного правознавства.....111
2.7.9. Конвергенційна функція (мета) порівняльного правознавства.....112
2.7.10. Освітня функція порівняльного правознавства.....113
2.7.11. Наукова функція порівняльного правознавства.....125

Розділ 3. Роль історії держави і права України у підготовці фахівців для ОВС України 137

Розділ 4. Роль історії держави і права зарубіжних країн у підготовці фахівців для ОВС України 164

Розділ 5. Роль філософії права у формуванні фахівців для системи ОВС 184

Розділ 6. Значення та роль юридичної деонтології у формуванні правосвідомості працівника ОВС 193

Розділ 7. Філософсько-правові основи професійної комунікації працівників ОВС 222

Авторський колектив 279

ПЕРЕДМОВА

Незважаючи на доволі великий науковий досвід, набутий впродовж минулих століть, історико-теоретичні та філософсько-правові дослідження юридичних наук нині вельми актуальні.

Слід зауважити на тому, що зміст навчальної юридичної дисципліни визначається сутністю досліджуваної науки. Ідеалом будь-якої суспільної науки є виявлення об'єктивних закономірностей та тенденцій розвитку досліджуваного явища, «але це саме ідеал, який навряд чи можна досягнути в повній мірі, або разом з розвитком досліджуваного предмету, який розвивається та збагачується знаннями про нього, а кожний новий крок в розвитку науки, в рівній мірі як і соціальна та юридична практика, відкривають нові межі та ставлять перед собою нові проблеми як перед самою наукою так і перед суспільною практикою».

Чим більша диференціація історико-теоретичних та філософсько-правових юридичних дисциплін, тим більша ефективність підготовки юридичної освіти для спеціалістів у будь-якій правовій сфері, зокрема для працівників ОВС. Інтеграція юридичних знань передбачає поглиблення думки в природу правових явищ, а диференціація – її збагачення. Потреби суспільної юридичної практики зумовили необхідність концентрації уваги безпосередньо на закономірностях загальноправової дійсності, їх вивчення було покладено в основу формування загальнотеоретичних (історико-теоретичних та філософсь-

ко-правових) юридичних наук (загальна теорія держави та права, історія української держави та права, історія держави та права зарубіжних країн, історія політичних та правових учень, філософія права, юридична деонтологія, соціологія права, порівняльне правознавство, римське право, антропологія права).

Звичайно, в контексті сучасного розвитку держави та права необхідна розвивальна правова система наукових знань про їх взаємопов'язані природні закономірності. Насамперед таку систему загальнотеоретичних та філософсько-правових знань про державу та право, про професію юриста, культурно-правову основу виховання майбутнього фахівця-юриста, природні засади юридичної діяльності охоплює фундаментальна, традиційна юридична навчальна дисципліна та наука – юридична деонтологія, яка передбачає як філософське осмислення правової дійсності, так і найзагальніші уявлення про систему юридичних наук.

Кожен спеціаліст, зокрема працівник ОВС, у сфері юриспруденції повинен володіти повною мірою тими категоріями, визначеннями, поняттями та правовим розумінням юридичної дійсності, які створені, розвинені та вдосконалюються загальнотеоретичними, історико-теоретичними та філософсько-правовими юридичними дисциплінами для прийняття правильного, справедливого, правового рішення під час вирішення суспільних конфліктів та регулювання суспільних відносин і процесів, які відбуваються в державі, та які покликаний здійснювати спеціаліст у різних галузях правознавства.

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ ПРАЦІВНИКА ОВС

Вступні зауваги

У системі українських і зарубіжних юридичних дисциплін питанням теорії держави і права традиційно приділялася і приділяється значна увага. І це не випадково, адже від рівня розвитку теорії держави і права, від ефективності застосування її методологічного й наукового потенціалу залежить рівень розвитку інших, особливо галузевих, юридичних дисциплін.

Про велику увагу вчених до теорії держави і права свідчить чимала кількість їх наукової продукції, зокрема численні монографії, опубліковані в різних країнах у різний час, захищені кандидатські й докторські дисертації, підготовлені підручники та навчальні посібники. Тепер гостро постало питання не стільки кількості, як якості цих праць. Доволі важливою виявилася проблема оптимального поєднання сучасного, новітнього державно-правового матеріалу із традиційними, класичними напрацюваннями у галузях державознавства і правознавства. Не менш важливою та актуальною виявилася проблема переосмислення й одноча-

сної переоцінки низки застарілих (хоча вони і виникли тільки останніми десятиліттями у нашій країні) державно-правових поглядів, політико-правових і духовних цінностей.

Насамперед необхідно відкоригувати усталене у свідомості юристів, політологів, філософів, соціологів, спеціалістів у сфері інших суспільних наук уявлення про державу і право, політику і демократію як про винятково станові явища та інституції, адже вони містять ще й національні, групові, кланові, етнічні, особистісні й багато інших завдань та інтересів.

Слід відзначити, що, незважаючи на певні емоційні «вибухи», здебільшого спричинені новою політичною кон'юнктурою в Україні, процеси перегляду деяких попередніх поглядів і підходів, а також зародження і становлення нових державно-правових позицій і доктрин, зумовлені об'єктивними змінами в економіці, суспільстві й державі, відбувалися загалом цілком природно і достойно. Це стосується, зокрема, фундаментальних, основоположних уявлень про державу і право, законність і конституційність, правотворчість і правозастосування, правопорушення і правомірну поведінку, зрештою, про місце і роль держави і права у житті суспільства і політичної системи. Звичайно, в міру розвитку суспільства відбуваються певні зміни у фундаментальних знаннях про державу і право та суміжні з ними явища, але це еволюційні, а не радикальні, революційні зміни державно-правової матерії.

Теорія держави і права не замінює теорію галузевих юридичних наук і не розчиняється в ній. Кожна галузева юридична наука досліджує закономірності та

особливості власного предмета. Сфера теоретичних узагальнень у галузевих юридичних науках значно вужча, ніж у проблем теорії держави і права. Так, ці проблеми стосуються не кримінально-правових злочинів (галузь науки кримінального права), не цивільно-правових правопорушень (галузь науки цивільного права) тощо, а правопорушень в узагальненому вигляді з урахуванням загального і особливого, що властиве усім видам правопорушень.

У межах теорії держави і права відбувається підсумовування знань, отриманих галузевими і спеціальними юридичними науками, а також загальнотеоретичних даних, здобутих при вивченні юридичної практики. Іншими словами, проблеми теорії держави і права є систематизованим результатом знань, накопичених окремими юридичними науками і юридичною практикою.

Теорія держави і права – методологічна, базова наука щодо галузевих юридичних наук. Її висновки, загальнотеоретичні положення є підґрунтям для вирішення спеціальних питань галузевих наук. Виробляючи свою галузеву теорію, ці юридичні науки керуються методологічними положеннями теорії держави і права. Наприклад, модель правового статусу підозрюваного (предмет дослідження науки кримінального процесу) ґрунтується на загальнотеоретичній моделі правового статусу людини.

Теорія держави і права формує свої висновки у тісному зв'язку з галузевими науками, використовує фактичний матеріал, що міститься в них, спирається на їхні досягнення. Це забезпечує цілісність наукових уявлень і єдність категоріального апарату в усіх юридичних науках.

1.1. Основні завдання курсу «Теорія держави і права»

Щоб розкрити характер навчального курсу, необхідно насамперед розглянути, *які проблеми він береться пояснювати й розкривати. Це безпосередньо залежить від розуміння змісту назви курсу і предмета вивчення*.

По-перше, «Теорія держави і права» – це теоретичний курс, що розуміється як «система узагальненого знання», пояснення проблемних сторін державно-правової дійсності та її специфічних державно-правових закономірностей. По-друге, це – не абстрактна теорія, а система знань про конкретні явища – державу і право. По-третє, цей курс вивчає явища і відповідні інститути й установи не ізольовані одне від одного, а взаємопов'язані, взаємозалежні та взаємодоповнювальні. По-четверте, пояснювані феномени (держава і право) за своїм походженням є не природними чи технічними, а винятково суспільними, соціальними явищами.

Тому, вважаючи державу соціальним і політичним явищем, а право – юридичним, галузь знань і навчальну дисципліну «Теорія держави і права» слід розглядати одночасно як політичну й юридичну.

Щоб зрозуміти характер курсу «Теорія держави і права» та його значення у соціальному контексті, необхідно визначити, чим він займається, які сторони чи аспекти держави як політичного феномена і права як юридичного явища вивчає, якого характеру завдання вирішує. При цьому необхідно зазначити, що чіткого розмежування між державно-правовими завданнями на політичні та юридичні подати неможливо, адже вони здебільшого взаємопов'язані й доповнюють одне одного.

Такий поділ є доволі умовним і відносним, але й ним ігнорувати не слід. Однак спочатку розглянемо узагальнені, тобто основні завдання курсу «Теорія держави і права», які стосуються мало досліджених, проблемних аспектів державно-правової дійсності.

Теоретики вважають, що «Загальна теорія держави і права ставить перед дослідником, принаймні, два академічні завдання: вибудувати логічно завершену систему понять, що лежать в основі всіх спеціальних політичних і юридичних наук, та узагальнити всі результати цих наук в одне гармонійне ціле; а також вивчити методи, за допомогою яких розробляються спеціальні науки» [1, с. 17]. Тобто, передусім, курс «Теорія держави і права» покликаний вирішувати ***методологічні завдання (функції)***, спільні як для теорії держави (політики), так і для теорії права (юриспруденції). До таких методологічних завдань належать питання про поняття і визначення сутності держави і права, зокрема такі: чиї соціальні, точніше – соціально-політичні та правові, цінності й інтереси ці поняття і визначення відображають; за якими соціально-політичними і юридичними принципами (схемами) створюються ті чи інші державно-правові конструкції; в чиїх політичних та інших інтересах вони функціонують, чиї інтереси і цінності вони при цьому виражають і захищають.

Крім методологічних завдань, «Теорія держави і права» водночас пов'язана зі ***світоглядними (ідеологічними) питаннями***. Світогляд людини формується під впливом навколишнього матеріального і духовного буття, а також отримуваної впродовж життєдіяльності різноманітної інформації та різних знань. Знання, що формуються у процесі вивчення проблем теорії держави і

права, відображають цілком виразне (філософське, політичне, психологічне, культурологічне та інше) бачення державно-правових явищ, інституцій та установ.

Важливо також зазначити, що при вивченні проблем теорії держави і права необхідно уникати крайнощів, орієнтуючись тільки на класові інтереси й цінності або тільки на загальнолюдські. Такий побутовий, прагматичний підхід демонструє неуцтво, а на політичному й ідеологічному рівні трактується як демагогія. Адже немає «чисто» класових і «чисто» надкласових (загальнолюдських) цінностей та інтересів, як і уявлень та понять про державно-правові явища, що відображають їх. Усі вони взаємопов'язані й взаємозалежні.

«Теорія держави і права», щоб уникнути відвертої суб'єктивності й суспільної неприйнятності, дає пояснення поняттям держави і права як передумовам формування політико-правових поглядів окремих громадян, їх об'єднань, а також суспільного світогляду загалом (***світоглядна та ідеологічна функція***).

Ідеї як продукт теоретичного мислення у сфері державно-правового життя відображають завдання державно-правової активності і тому стають засобом досягнення цих завдань. Так, для прикладу, ідея «правової держави» – мета розвитку нашого суспільства й теоретичний засіб його досягнення. Отже, ідеї, продуковані у контексті проблем теорії держави і права, є відображенням і передбаченням реального буття державно-правової дійсності, спонуканням до дії, що перетворює цю дійсність [2, с. 15–16].

Крім цього, курс «Теорія держави і права» виконує ***онтологічну функцію***, призначення якої пізнати і пояснити державно-правові явища. Онтологічна функція

властива кожній науці, бо вона у повному обсязі виражає основне призначення кожної науки – здійснення дослідження свого предмета й розкриття, пояснення результатів цього дослідження.

Дехто із науковців виокремлює онтологічні функції права від аналогічних завдань держави й виділяє декілька їх різновидів як універсальних законів правового буття, зокрема: *упорядковуючу (структуруючу), інтегративну, антропологічну функції права* [3].

«Теорія держави і права» наділена також ***евристичною функцією***, відкриваючи нові закономірності, властиві державно-правовим явищам за нових соціальних умов. Їх відкриття дозволяє не лише по-новому оцінювати минуле та аналізувати сучасність, а й передбачати майбутнє. Визначення проблемних «зон» дає можливість висвітлити те, що було здійснено раніше, виявити новий зміст у тому, що передувало сучасності і що містить прообраз майбутнього.

Тому «Теорії держави і права» властива ***прогностична функція***, що полягає у виробленні гіпотез, шляхів подальшого розвитку держави і права та окремих їхніх інститутів. Опановуючи закономірності функціонування держави і права, ця галузь знань не лише спроможна дати пояснення їх минулого і правильно зорієнтуватися в сучасному, а й передбачити шляхи їх розвитку в майбутньому. Крім того, теорія держави і права є системою знання, що перебуває в стані розвитку й переосмислення на основі і в інтересах сучасної соціальної практики.

«Теорія держави і права» має також ***системотворчу функцію***. У системі юридичних наук ця галузь знань виконує роль системотворчої науки. Сама вона

об'єднує всю юридичну науку в злагоджено гармонійну пізнавальну систему, визначає її інтегральну єдність. Системотворча функція теорії держави і права полягає у відтворенні процесу, що зумовлений властивостями єдності і диференційності державно-правової надбудови суспільства.

Інтерпретаційна функція «Теорії держави і права» полягає у поясненні сутності державно-правових явищ, їхньої структури та функцій, а також причин їх виникнення і зміни. Логіка правового мислення заперечує ідею досконалої правової догматики, що перетворила би будь-яку право-норму у звичайний акт дедуктивного силогізму, спроможний викликати таку ж досконалу право-реакцію. У цьому курсі йдеться не лише про те, в якій історичній ситуації, скажімо, був прийнятий закон, якими були наміри тих, хто його розробляв, яким загальним вимогам має відповідати цей нормативний акт. Навпаки, він повинен враховувати зміни, що відбулися з того часу в облаштуванні суспільного життя, трансформації правових відносин і, відповідно, заново визначаючи нормативну й результативну функції закону, будувати лінію правової поведінки соціального суб'єкта. Тобто, цей курс допомагає зрозуміти зміст держави і права та співвіднести його з конкретним державно-правовим випадком, казусом. Це і є так зване герменевтичне (інтерпретаційне) завдання курсу.

Практично-прикладна функція «Теорії держави і права» передбачає відображення глибоко абстрактних знань про державно-правову дійсність у зв'язку з її практичним виявом. Практичний аналіз будь-яких чинників і явищ державно-правового життя здійснюється не лише на основі галузевих юридичних наук, а й із позицій

державно-правової теорії. Тому, чим вищий рівень теоретичної підготовки спеціаліста, тим точнішим і глибшим буде рівень аналізу тих фактичних державно-правових проявів, з якими він стикається за видом своєї професії, тим меншою буде ймовірність юридичної помилки і результативнішою діяльність правозастосовних органів [2, с. 38].

Комунікативна функція «Теорії держави і права» дозволяє вирішувати, зокрема, питання піднесення політики і юриспруденції до рівня проблемних категорій науки загалом. Цьому сприяє те, що теорія держави і права «перекачує» найновіші досягнення окремих спеціальних галузей у політичну і юридичну науки, пристосовуючи їх до потреб останніх. Теорія держави і права забезпечує умови для розвитку міжгалузевих зв'язків різних юридичних наук між собою та з іншими суспільними, природничими і навіть технічними науками.

«Теорія держави і права» виконує і ***навчальну функцію***. Як навчальна дисципліна, що є фундаментальною в опануванні загальних проблем політико-юридичних наук, цей курс викладається з метою глибшого і всебічного вивчення новітніх державно-правових явищ, інституцій та установ. Такі знання потрібні як науковцям, так і юристам-практикам, щоб у міру розвитку суспільства вони могли правильно й адекватно оцінити певні фундаментальні зміни, що відбуваються у сфері держави і права та супровідних із ними явищ.

З огляду на те, що ми акцентуємо на політико-юридичному характері курсу «Теорія держави і права», доцільно окремо розглянути ***політичну функцію***, що розкривається через методологічне сприяння у форму-

ванні державно-правової політики, виборі найбільш ефективної законодавчої техніки з урахуванням міжнародних стандартів, роз'ясненні політичних і законодавчих рішень тощо.

Можна виділити й ***інші функції*** курсу «Теорія держави і права». Зокрема: *соціальну* (ця навчальна дисципліна покликана відображати потреби суспільного життя, юридичної практики, юридичної освіти, проблеми забезпечення юридичних працівників необхідними даними про стан соціуму та інше), *гуманістичну* (що розглядає юриста у ролі соціального лікаря, який має справу зі здоров'ям і життям суспільства, проводить профілактичну роботу, «лікує» вади в державно-правовому житті людини) та інші. Однак ці функції є деталізуючими, похідними від основних.

1.2. Місце «Теорії держави і права» в системі інших свідомотворчих наук

Щоби визначити місце «Теорії держави і права» в системі юридичних наук, необхідно розглянути загальну систему наук як таку.

Наука – це особливий вид людської пізнавальної діяльності, спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про навколишній світ. Основою цієї діяльності є збір фактів, їх систематизація, критичний аналіз і на цій сонові синтез нових знань чи узагальнень, що не тільки описують спостережувані природні або суспільні явища, а й дозволяють вибудувати причинно-наслідкові зв'язки, і як наслідок – прогнозувати.

Залежно від особливостей діяльності людини та змісту відносин, що виникають у суспільстві, сучасні науки прийнято класифікувати на три групи: **технічні; природничі; суспільні та гуманітарні** (для декого з теоретиків ці групи ідентичні).

Технічні науки (у західноєвропейській науці їх називають інженерними) – система знань, що визначає закономірності взаємодії людини і технічних засобів. До них, зокрема, відносять: агрономію, інформатику, кібернетику, різноманітні технології, механіку, енергетику тощо.

Природничі науки – система знань, що визначає закономірності функціонування людини як живої істоти та її взаємодії з живою природою. Це – астрономія, біологія, географія, геологія, математика, медицина, фізика, хімія та інші.

Суспільні науки – система знань, що визначає закономірності функціонування суспільства та діяльності особи як суспільної одиниці. До системи суспільних наук належать: антропологія, економіка, історія, культурологія, лінгвістика, літературознавство, педагогіка, політологія, психологія, соціологія, філософія, юриспруденція.

Юридичні науки є суспільними, оскільки предметом їх вивчення є держава і право як суспільні категорії. Держава і право мають багатоаспектну структуру, тому їх вивчення визначає необхідність існування цілої *системи юридичних наук, що можуть бути розділені на три групи*:

1) *загальнотеоретичні (історико-теоретичні) науки*, предметом вивчення яких є загальні закономірності виникнення, становлення, функціонування, розвитку та вдосконалення держави і права; це – теорія держави і

права, історія держави і права, історія політичних і правових учень, філософія права, юридична деонтологія, порівняльне правознавство та інші.

Історико-правові науки вивчають державу і право загалом, історичний розвиток політичної й правової думки, а також акцентують увагу на історичній конкретності держави і права [4, с. 18]. Теорія держави і права використовує висновки й досягнення історичних наук, історичний матеріал як опорний, базовий. Філософія права подає осмислення права у контексті філософських парадигм, займається дослідженням цінності й значення права в житті людини, суспільства, держави тощо;

2) *галузеві науки*, предметом вивчення яких є особливості державно-правового впливу на певну сферу суспільних відносин, що здійснюється завдяки наявності чітко визначеного предмета і методу регулювання; це – конституційне право; адміністративне право; сімейне право; земельне право; кримінальне право; процесуальне право; виправно-трудове право; екологічне право і т. д.

Галузеві юридичні науки становлять найбільшу групу. В них відбуваються найсуттєвіші зміни. Так, на сучасному етапі розвитку суспільства значно зросла роль цивільного права і відповідно науки цивільного права. Предметний, змістовний і понятійний взаємозв'язок проблем теорії держави і права з галузевими науками не викликає сумнівів. Стосовно них теорія держави і права виступає як узагальнювальна синтезуюча галузь знань. По-перше, вона вивчає державу і право загалом, виявляє закономірності їх виникнення, розвитку й функціонування, що є важливим для будь-якої галузевої науки, предмет якої заданий межами певних суспільних відносин, рамками відповідної галузі права. По-друге, «Теорія

держави і права» досліджує загальні для всіх галузевих наук питання (вчення про правовідносини, правопорушення, юридичну відповідальність, праворозуміння та інше). По-третє, ця дисципліна виконує методологічну роль у юриспруденції, адже без теоретичних висновків і наукових категорій галузеві науки обійтися не можуть;

3) *спеціально-прикладні науки* – різновид юридичних наук, предметом вивчення яких є можливості використання знань неюридичного характеру в процесі вирішення конкретних юридичних справ. Їхня специфіка полягає у тому, що вони виникли на стику юридичних і неюридичних наук. Це – судова медицина; юридична психологія; правова соціологія; правова статистика; судова психіатрія; кримінологія; криміналістика.

Вони включають у свій зміст, крім профільних юридичних, дані природничих і технічних наук.

Можна виділити також:

– *міжгалузеві юридичні науки*, що виникли з поєднання тих чи інших аспектів галузевих наук (наприклад, природоохоронне право);

– *прикладні юридичні науки* та науки, які вивчають міжнародне та закордонне право.

Теорія держави і права виробляє основні принципи і поняття, які використовуються в інших юридичних науках. Вона також узагальнює здобутки інших юридичних наук і сприяє їхній тісній інтеграції.

Теорія держави і права належить до системи юридичних наук, об'єднаних загальною назвою – правознавство.

За класифікацією юридичних наук «Теорія держави і права» належить до історико-теоретичних дисциплін разом із загальною теорією держави і права, історією

держави і права та історією політичних і правових учень (або вчень про державу і право). Тому між ними існує сталий міждисциплінарний взаємозв'язок.

Історія держави і права вивчає процес історичного розвитку державно-правових форм життя конкретних країн у хронологічному порядку, тобто застосовує переважно історичний метод. Теорія держави і права досліджує розвиток держави і права в узагальнено-теоретичному вигляді, тобто застосовує переважно формально-логічний метод. Конкретні дані історії держави і права використовуються у вивченні проблем теорії держави і права для теоретичних узагальнень, вироблення загальних закономірностей розвитку держави і права різних народів у конкретні історичні періоди.

Історія вчень про державу і право немовби є історичною частиною теорії держави і права. Вона подає матеріал про історичне формування дефінітивного апарату теорії (наприклад, досліджує проблему (поняття, види, ознаки) державного суверенітету). Наприклад, історія вчень про державу і право надає відомості про те, коли (XVI ст.), хто (французький мислитель Ж. Боден) і у зв'язку з чим (з метою обґрунтування абсолютної монархії) уперше розробив поняття державного суверенітету; розкриває його основні ознаки в трактуванні цього мислителя.

Водночас теорія держави і права – наука, що має порівняну самостійність щодо інших юридичних наук, оскільки безпосередньо пов'язана з державно-правовою дійсністю. Всі галузеві юридичні науки – емпіричні. Це означає, що вони ґрунтуються на фактах, тобто на даних або явищах, що спостерігаються і піддаються перевірці. Завдання теорії держави і права полягає у тому, щоб

систематизувати, витлумачити та узагальнити факти державно-правової дійсності. Вона вносить порядок і смисл до набору фактів, налагоджує належні взаємозв'язки між ними і виводить із них певні узагальнення. Теорія держави і права вивчає основні загальні закономірності державних і правових явищ загалом, незалежно від того, в якій конкретній сфері громадського життя вони відбуваються. Вона сама безпосередньо своїми методами і прийомами осягає головне і глибинне в державі і праві, знаходячи його в юридичній практиці.

Теорія держави і права – узагальнювальна загальнотеоретична дисципліна щодо інших юридичних наук, інтегрує їхні досягнення і натомість дає їм ґрунтовні аналітичні пояснення.

Галузеві юридичні науки (кримінальне право, цивільне право, адміністративне право тощо) вивчають певні державно-правові явища (правовідносини, правопорушення), розглядаючи характеристики, властиві цим явищам у конкретних сферах правового і державного життя. Кожна з наук, суміжних із проблемами теорії держави і права, орієнтується лише на один із аспектів вивчення держави і права. Теорія держави і права вирізняє узагальнювальний, об'єднувальний і цілісний підхід, що враховує результати досліджень інших наук для вироблення найвідповіднішої позиції у змалюванні, аналізі та поясненні «державно-правових даних».

У взаємовідносинах проблем теорії держави і права та галузевих юридичних наук існує своєрідна рівноправність, яка полягає у взаємному збагаченні й взаємній допомозі у пізнанні системи закономірностей держави і права.

Отже, *місце «Теорії держави і права» в системі юридичних наук визначається тим, що цей курс*:

1) є загальнотеоретичним, методологічним, фундаментальним щодо інших юридичних наук;

2) об'єднує і використовує дані й висновки юридичних наук з метою виведення глибших загальнотеоретичних висновків;

3) досліджує (вивчає, змальовує, аналізує, пояснює) основні закономірності розвитку держави і права загалом;

4) виробляє загальні поняття, принципи, на які спираються інші юридичні науки.

Слід зважати на те, що зміст будь-якої навчальної дисципліни визначається змістом відповідної науки. Водночас система навчальної дисципліни є зменшеною проекцією системи науки.

Високий рівень розвитку науки теорії держави і права дає змогу забезпечити якісну систему викладання з урахуванням спеціалізації вищої юридичної освіти.

Існує також інший підхід до класифікації юридичних наук, у контексті якого виділяють:

– *теоретико-історичні* (теорія держави і права, історія держави і права тощо);

– *державознавчі* (державне (конституційне) право, адміністративне право тощо);

– *цивілістичні* (цивільне право, цивільний процес, господарський процес, сімейне право);

– *криміналістичні* (кримінальне право, кримінальний процес, кримінально-виконавче право, виправно-трудове право та інші);

– науки, що вивчають *правові відносини між державами* (міжнародне право (приватне і публічне), а також конституційне право інших країн).

1.3. Співвідношення теорії держави і права з проблемними моментами інших наук

Розглянемо *співвідношення проблем теорії держави і права з філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, соціальною психологією.*

Філософія і теорія держави і права. Філософія – це наука про загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення. Філософія виробляє узагальнену систему поглядів на світ, місце в ньому людини, загальні принципи буття і пізнання, досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне, естетичне ставлення людини до світу. Філософія не залишає поза увагою державу і право, однак вона визначає їхню сутність, природу, призначення і місце в системі соціальних явищ і цим обмежується. Що стосується теорії держави і права, то вона вивчає державу і право багатогранно, звертаючись при цьому до передових досягнень філософії і використовуючи такі філософські категорії, як сутність, зміст і форма, частина і ціле, можливість і дійсність, система і структура тощо.

Філософія виробляє засоби світоглядної орієнтації людини, дає ключ до розгадки державно-правових явищ. Теорія держави і права поповнює філософію матеріалом, який дозволяє робити узагальнення і формулювати загальні принципи соціального прогресу, свободи, а також виробляти загальнометодологічні принципи дослідження у галузі всіх окремих наук, у тому числі в царині держави і права.

Не випадковим є те, що *філософія права* як частина загальної філософії започаткувала теорію держави і права, перетворилася на методологічне підґрунтя юриспру-

денції завдяки дослідженню глобальних державно-правових категорій (насамперед, категорії «право»). Однак філософія права не займається практичним вивченням основних закономірностей проблем держави і права. Вона не підмінює собою теорію, покликану здійснювати аналіз емпіричного матеріалу, що міститься в історично сформованих нормах права, у поєднанні випадкового і необхідного в правовій дійсності, у порівнянні правових систем держав. Філософія права зосереджується на методологічному аспекті пізнання правових явищ і процесів, вивчає їх із філософських позицій. Можна сказати, що філософія права – це система знань про фундаментальні принципи буття права, про онтологічну природу права, його людську і соціальну сутність. Центральною частиною, фундаментом філософії права є філософія прав людини [5, с. 6–8].

Як окремий напрям філософії права сформувалася в самостійну науку *логіка права*. Її досягнення також широко використовуються у дослідженні проблем теорії права.

Економічна теорія і теорія держави і права. Економічна теорія вивчає систему виробничих відносин, організацію господарського життя, поведінку індивідів та інститутів, що займаються виробництвом, обміном і споживанням товарів і послуг. Теорія держави і права використовує положення і висновки економічної теорії, у тому числі такі її категорії, як виробничі відносини, продуктивні сили, власність, статутний капітал та інші. Якщо предмет економічної теорії охоплює закономірності економічних явищ, то предмет теорії держави і права – закономірності державних і правових явищ. Між цими науками існують тісна взаємодія, взаємопроникнення, вза-

ємовплив. Економічні відносини потребують найадекватніших державно-правових інститутів. Інститути держави і права, виникаючи у відповідь на економічні потреби, самі виступають важливим чинником формування соціально-економічних відносин.

Взаємодія держави, права та економіки підпорядковується загальним закономірностям суспільного розвитку. З одного боку, економічні потреби суспільства породжують необхідність правової форми регулювання економічних відносин у державі, юридичного закріплення та охорони різних форм власності. З іншого – правова форма економічних відносин є не просто необхідністю, а виконує активну організаційну функцію і тому глибоко проникає в економічне життя суспільства як важливий компонент механізму економічних процесів. Сучасні тенденції у розумінні співвідношення права та економіки характеризуються як взаємозв'язок, взаємодія, а не як пріоритет одних чинників над іншими.

Соціологія і теорія держави і права. Соціологія – наука про суспільство загалом та окремі його структури, соціальні групи, соціальні процеси, закономірності індивідуальної та групової поведінки. Об'єктом соціологічного дослідження є всі соціальні явища, у тому числі державно-правові. Будучи засобом пізнання держави і права, соціологія завдяки цьому поглиблює свій предмет. Теорія держави і права використовує результати соціологічних експериментів для підвищення соціальної ефективності норм права, засобів удосконалення державного апарату, пізнання причин і умов правопорушень, вивчення рівнів правосвідомості, соціальної структури та інше.

На стику цих наук утворилася *соціологія права* як наука про соціальні умови існування, розвитку і дії права; вона вивчає право як соціальне утворення, розглядає функціонування інституту права у взаємодії з іншими соціальними інститутами, а також ґенезу, динаміку, структуру правових норм, їхню соціальну зумовленість і роль у суспільстві [6, с. 15].

Соціальна психологія і теорія держави і права. Соціальна психологія вивчає закономірності, механізми і факти психічного життя людини, соціальної групи, суспільства, її увага зосереджена на закономірностях поведінки людей, зумовленої їх належністю до соціальних груп. Досягнення соціальної психології враховуються у дослідженні проблем теорії держави і права при вивченні правосвідомості, ефективності впливу права на поведінку людей, процесів правової соціалізації та формування правового світогляду тощо. Соціальна психологія допомагає теорії держави і права узагальнювати результати практичної діяльності державно-правових інститутів (насамперед інститутів управління), поведінки посадових осіб і громадян за допомогою виявлення соціально-психологічних механізмів.

На стику соціальної психології і права успішно розвивається *правова (юридична) психологія*, яка вивчає психічні закономірності практичної юридичної діяльності. Нещодавно у науковому середовищі почали говорити про окремий психологічний напрям, що вивчає можливості мовленнєвого впливу на формування та коригування правової поведінки – вербальний біхевіоризм (від англ. behaviour – поведінка) та його

різновид, адаптований у середовище правовідносин, – *юридичний біхевіоризм* [7, с. 13].

Політологія і теорія держави і права. Політологія досліджує політику – діяльність і відносини у здійсненні влади в суспільстві, а також закономірності функціонування і розвитку політики і політичної влади, політичних інтересів, відносин, свідомості, діяльності. Об'єкт політології – політичне життя суспільства в різних проявах, діяльність держави та її органів, політичних партій, політичних і громадських організацій, політична поведінка людей тощо. Питань права політологія торкається менше (лише при вивченні методів досягнення влади праву відводиться першорядне місце), натомість питання держави, співвідношення громадянського суспільства і держави, людини і держави в ній посідають значне місце. Проте їх вивчення відбувається з точки зору політичної, а не юридичної. «Теорія держави і права» досліджує державу як політико-правове явище.

Політологія у певний спосіб, як і філософія, озброює «Теорію держави і права» матеріалом, що дозволяє різнобічно вивчити питання про місце держави і права у політичній сфері і політичних процесах, про взаємодію держави з іншими політичними інститутами. Передусім, політологія використовує теоретико-юридичні досягнення у вивченні проблем держави.

На стику теорії держави і права та політології формується наука *політологія права* як система знань про державну правову політику, про стрижневі напрями політичного розвитку держави і права, що ґрунтуються на об'єктивних закономірностях цього розвитку.

1.4. Взаємозв'язок теорії держави і права з політикою

Термін «політика» вперше з'явився у Стародавній Греції і походить від грецького слова «polis» – місто-держава. *В сучасному значенні політику в найзагальнішому вигляді можна визначити* як соціальну сферу, в якій стикаються, борються, реалізуються інтереси (насамперед економічні, матеріальні) великих соціальних груп: класів; народів; національних, релігійних, професійних співтовариств і інших соціальних спільнот. Політика як явище виникає власне разом із соціальною диференціацією суспільства, розшаруванням його на великі соціальні групи, що володіють своїми особливими (а деколи і антагоністами, тобто прямо протилежними) інтересами. Тому політики не існувало в первісному суспільстві, де навіть індивід не відділяв свої інтереси від інтересів родової общини.

Нерегульована політична боротьба могла б підірвати суспільство, знищити його як форму соціального буття людини, і саме тому виникає потреба в особливій формі організації суспільної влади (*держава*) і в особливій нормативній системі соціальної регуляції (*право*), які покликані зберегти цілісність суспільства в його новому стані.

Все це визначає політичну природу держави і права, робить їх явищами політики, політичного життя суспільства.

Право має політичну природу, бо за своєю суттю є нормативною формою узгодження волі й інтересів великих соціальних груп. К. Маркс відзначав, що «все юридичне в основі своїй має політичну природу». Проте взаємовідносини права і політики далеко не однозначні.

У вітчизняній літературі радянського періоду існував такий підхід: у праві опосередковується тільки дер-

жавна політика, причому не вся, а лише та її частина, яка для свого здійснення потребує загальнообов'язкової форми і державної охорони, тобто зведенні в закон (проф. З.З. Алексєєв).

Проте *право може служити формою прояву і здійснення політики лише доти, поки сама ця політика будується на вихідних засадах права і справедливості, тобто поки держава використовує право відповідно до його природи*. Як тільки держава почне використовувати законодавчу владу на користь якогось одного соціального прошарку або проводити антинародну політику, правовий зміст із офіційних джерел випарується і в руках держави залишиться беззмістовна юридична форма («*неправовий закон*»), використання якої на користь політичної кон'юнктури має свої межі й може призвести до руйнування всієї політико-правової системи.

Тому говорити про службову роль права щодо політики, а тим більше про верховенство політики над правом, достатніх підстав немає. А в правовій державі політика взагалі має бути тільки правовою, як і вся діяльність такої держави.

Можна було би сказати, що знаряддям політики є не право, а закон. Зважаючи на ці позиції, проф. Мушинський пише: «***закон є симбіозом права і політики***. В ньому поєднуються право і справедливість, з одного боку, і політична сила і доцільність – з іншого».

Такий підхід у принципі правильний. Тільки потрібно враховувати, що право не існує зовні від форм його прояву. Тому точніше говорити не про право і закон, а про закони з правовим змістом (*що і є правом*) або про закони, що не мають правового змісту і є беззмістовною юридичною формою («*неправові закони» або «неправове законодавство»*).

1.5. Співвідношення юридичної науки та освіти з юридичною практикою. Юридичні клініки

Розділ юридичної практики у контексті теорії держави і права вивчає право в динаміці, його дію. Тому це дуже важлива тема, без розуміння якої неможлива діяльність жодного юриста. Що таке юридична наука ми розглянули попередньо, тепер проаналізуємо її зв'язок із юридичною освітою та юридичною практикою.

Юридична освіта – це система юридичних знань, поглядів, переконань, здобутих у результаті навчання і самоосвіти.

Завдання професійної юридичної освіти – навчити студентів (курсантів) юридичної технології, умінню розібратися у структурі юридичного (позитивного) права, способах юридичної техніки, вирішенню на цій основі питань юридичної кваліфікації тощо. Навчання юридичної техніки і технології надзвичайно важливе, оскільки зумовлене соціальним призначенням юридичної професії. Проте головна мета полягає у формуванні світоглядної позиції юриста, що ґрунтується на сприйнятті, усвідомленні й осмисленні всього багатства юридичної думки і правового досвіду людства.

В Україні склалася специфічна університетська система підготовки юристів широкого профілю, що реалізується в різних університетах, академіях, інститутах. Єдність цієї системи передбачає також існування спеціальних навчальних закладів у системі МВС або СБУ та інших відомств. Власне випускники цих навчальних закладів і забезпечують юридичну практику.

За Юридичною енциклопедією [8, с. 100], ***юридична практика*** – це правотворча, правоохоронна і правореалізаційна діяльність суб'єктів права та сукупність напрацьованого ними практичного досвіду. Включає діяльність державних органів і професійних юристів та її результати.

Наявні у правознавстві погляди на визначення юридичної практики можна об'єднати в три групи [9]:

1) ті, які ототожнюють практику з юридичною діяльністю;

2) ті, які, намагаючись відмежувати юридичну практику від юридичної діяльності та представити її як самостійне явище, відносять до неї тільки окремі результати, об'єктивований досвід правової діяльності;

3) ті, які будь-який вид юридичної практики розглядають у нерозривній єдності із правовою діяльністю та сформованим на її основі соціально-правовим досвідом.

Помилковість поглядів перших двох груп полягає в тому, що: в першому випадку з практики виключається такий її важливий елемент, як юридичний досвід, а в другому наявна інша крайність – результати діяльності, об'єктивований досвід протиставляються самому процесові діяльності та не враховується те, що практичні зміни суспільного життя відбуваються не тільки за допомогою рішень та положень, що відображають підсумкову сторону юридичної діяльності, а й безпосередньо під час такої діяльності, при здійсненні організаційно-конструктивних правових дій та операцій.

Що стосується третьої групи поглядів, то вони дозволяють точніше встановити природу юридичної практики та основні елементи її структури, правильніше ві-

добразити діалектику минулої (ретроспективної), теперішньої (актуальної) та майбутньої юридичної діяльності, зрозуміти значення соціально-правового досвіду в механізмі правового регулювання. Цей досвід, як найважливіший компонент практики, є колективною, надособовою, соціально-правовою пам'яттю, що забезпечує накопичення, систематизацію, збереження та передачу інформації (знань, вміння, оцінки, підходів та іншого), що дозволяє фіксувати та відтворювати весь процес діяльності або окремі його фрагменти. Без соціально-правового досвіду (пам'яті) неможлива ефективна правотворчість і тлумачення, конкретизація та правозастосування, систематизація та усунення прогалин у праві.

Отже, юридична практика – це діяльність компетентних суб'єктів щодо створення (тлумачення, застосування і так далі) юридичних приписів, взята в поєднанні з накопиченим соціально-правовим досвідом.

Юридичну практику необхідно відрізняти від правової практики як правової діяльності та правового досвіду. Правову діяльність, за загальним правилом, здійснюють усі суб'єкти – як юристи, так і не юристи, як на професійний, так і на непрофесійній основі. Юридична практика – це сфера діяльності лише юристів-професіоналів, тобто професійних знавців права щодо безпосереднього захисту прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права (особи, держави, суспільства), надання їм допомоги у складанні правових документів, консультуванні щодо вибору найбільш оптимальних варіантів поведінки відповідно до норм права, посвідчення юридичних фактів тощо, в процесі яких забезпечується здійснення норм права.

Що стосується зв'язку юридичної практики з теоретичною (науковою) діяльністю, то вона на основі відпрацьованих гіпотез, ідей, понять тощо спрямована на об'єктивно-реальну зміну сучасної дійсності. У системі освіти майбутні фахівці набувають спеціалізованих знань, умінь, навиків правової роботи, формують свою правову свідомість, формально-логічне мислення. А вже свідомість, яка визначає будь-які практичні дії, слугує детермінантою юридичної практики. Вона присутня тут у зовнішньо вираженому, опредмеченому вигляді.

Функціонування системи юридичної освіти неможливе без узагальнення юридичної практики, виявлення закономірностей, методів і форм її здійснення, без вироблення правових концепцій соціального розвитку, без формулювання окремих юридичних термінів – тобто без наукового дослідження правової дійсності, що разом зі всією системою засобів та умов вироблення нових знань становить окремі форму та напрям юридичної діяльності.

Юридична практика так чи інакше впливає на всі сторони життя суспільства, сприяючи розвитку процесів, що в ньому відбуваються, або призупиняючи їх. Цю методологічно важливу властивість слід мати на увазі під час формування та реалізації будь-яких планів і програм економічного, політичного, суспільного та іншого переустрою суспільства.

На сучасному етапі розвитку нашої держави гостро стоїть *питання модернізації вищої юридичної освіти у напрямі посилення її зв'язку з практикою.*

Державний стандарт вищої юридичної освіти вимагає від навчальних закладів передачі студентам в

обов'язковому порядку не тільки знань, а й прищеплення їм практичних навиків. Оцінивши зростаючу вимогливість ринку праці до професійного потенціалу випускників, менеджмент української вищої школи узяв курс на посилення практичної частини підготовки студентів (курсантів). Частково така практикалізація освіти вже існує – практична актуалізація лекційного матеріалу для всього потоку і практичні заняття в академічних групах. У таких формах успішно навчають проводити юридичну кваліфікацію фактів, зібраних у казусах, і підбирати правову норму, що підлягає застосуванню. Проте практичне заняття з окремої дисципліни не дає повноти уявлень, «як це відбувається в реальному житті», тим більше не формує раціонального стереотипу професійної дії. У реальному житті юристів кількість профільованих сфер професійної діяльності в сучасних умовах розширюється (наприклад, висока потреба у фахівцях у сфері фінансового права, особливо в податкових правовідносинах, соціального страхування тощо).

Тому студентам необхідно проходити практичне навчання під керівництвом професіоналів, які працюють «на владу», на працедавця (у комерційних і некомерційних організаціях), на клієнта і на себе (адвокати, приватні юристи), на суспільні інтереси (юристи недержавних правозахисних організацій).

Тут, в ніші реальної практики, студент може проникнутися розумінням того, що теоретичні знання – лише основа для роботи. Але для успішної роботи потрібно вміти їх застосовувати. Навик застосування знань є засобом забезпечення інтересів і влади, і працедавця, і клієнта, і суспільства. Отже, юрист повинен не тільки знати, який закон застосовний до тієї або іншої ситуації,

але і уміти з'ясувати насамперед саму ситуацію через призму розуміння інтересів і завдань клієнта, він повинен уміти привести свого клієнта лабіринтами права до бажаної мети.

Зовнішня практика – не для того, щоби вчити, а для того, щоб надати можливість для пробної реалізації здобутої освіти. Навчання має відбуватися в навчальних закладах, де компетентні викладачі володіють освітніми технологіями як частиною педагогічної майстерності.

Одним із проявів такого прагматичного підходу, що ґрунтується на принципах розумності й професіоналізму, є *створення і багатолітня практика так званих юридичних клінік при навчальних закладах.*

Юридичні клініки – це об'єднання молодих правників і студентів вищих навчальних закладів, метою яких є сприяння реалізації конституційного принципу рівності громадян у захисті своїх прав, зокрема надання безкоштовної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. Крім цього, юридичні клініки ставлять за мету надати можливість молодим правникам і студентам усвідомити цінність і значення отриманих теоретичних знань та оволодіти технікою застосування цих знань на практиці [23].

Загалом юридичні клініки як один із видів правозахисних організацій є найактивнішими дійовими особами у суспільстві. Вони активізують та інтегрують суспільство, виконують роль у стимулюванні місцевого самоврядування в питаннях вирішення локальних проблем. Окрім цього, юридичні клініки можна вважати одним із найпростіших каналів ідентифікації суспільних проблем і потреб. Цей вид правозахисних організацій добре володіє ситуацією у своєму середовищі, знає най-

важливіші дилеми громади і, найголовніше, пропонує шляхи їх вирішення [24].

Діяльність юридичних клінік в Україні стала можливою завдяки впровадженню Міжнародним фондом «Відродження» програми «**Верховенство права**», точніше її компоненту «Юридичні клініки». ***Мета програмного напряму «Верховенство права»*** – утвердження принципу верховенства права в Україні, запровадження ефективних і доступних механізмів судового й позасудового захисту прав та основних свобод людини. До її складу входять такі структурні елементи: компонент «Сприяння судовій реформі в Україні», компонент «Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні», компонент «Юридичніклініки». Метою діяльності останньої програми є захист і сприяння реалізації прав та інтересів громадян за допомогою вдосконалення практичної юридичної освіти.

На сьогодні створена й функціонує мережа Юридичних клінік – Асоціація юридичних клінік України, яка представляє і лобіює її інтереси в державних та інших профільних органах.

На початку 2009 року ця програма чітко окреслила **потреби для подальшого закріплення та інституціоналізації діяльності юридичних клінік в Україні**. До таких належать:

– сприяння формуванню системи безоплатної правової допомоги;

– включення мережі юридичних клінік у систему правової допомоги;

– захист представників вразливих верств населення;

– моніторинг дотримання і захисту прав людини і громадянських свобод;

– протидія приховуванню суспільно важливої інформації;

– дискримінації за ознаками етнічного походження;

– прозорість діяльності органів державної влади;

– розробка та обговорення концепції судово-правової реформи;

– громадська підтримка реалізації реформи судової системи та судочинства;

– гуманізація кримінального правосуддя; сприяння становленню адвокатури [25].

Щодо завдань та функцій юридичних клінік, то, як правило, це надання громадянам і юридичним особам консультацій та роз'яснень із питань права, економіки; підготовка установчих документів підприємств, установ та організацій різних форм власності; підготовка проектів договорів; підготовка довідок із юридичних питань; складання проектів документів, що мають юридичне значення; методична допомога в отриманні ліцензій, дозволів, патентів; постійне правове обслуговування фізичних та юридичних осіб; організація та ведення претензійної роботи; представництво інтересів громадян у суді тощо.

Проте роль юридичних клінік не зводиться лише до наведеного вище. Унікальність цих неурядових організації полягає у тому, що їхнє функціонування сприяє досягненню одночасно трьох завдань: надання юридичних послуг малозабезпеченим громадянам, сприяння соціальним змінам у суспільстві, виховання у студентів філософії юриста.

Варто зазначити і те, що держави-представниці різних правових сімей по-своєму підходять до реалізації права на безкоштовну правову допомогу, а, відповідно – і

до діяльності юридичних клінік. Однією із перших держав, що запровадила цю новелу у план розвитку ВНЗ, була країна, що належить до англо-саксонської правової сім'ї, а саме США. Що стосується змішаної правової сім'ї (Скандинавія, Латинська Америка), то, наприклад, у Норвегії, особи, які мають прибуток, а також власне майно нижче встановленого законом рівня, мають право на безкоштовну правову допомогу. Юридична клініка діє також в Аргентині.юЧи не найактивнішою у здійсненні правового просвітництва державою, що входить до романо-германьскої правової сім'ї, можна визнати Польщу. Питаннями пропаганди правової освіти та громадян із 2006 року активно зайнялися Міністерства юстиції Республіки Білорусь і Молдови. Упродовж останніх п'яти років суттєво активізувалися в контексті правового виховання суспільства низка країн-представниць мусульманської правової системи. Нині юридичні клініки функціонують в Азербайджані, Казахстані, Киргизстані, Узбекистані тощо.

В Україні функціонує понад сорок юридичних клінік. Як правило, вони розташовані в обласних центрах, (Київ – юридична Клініка «Bona Fides», Луцьк – «Ad Astra», Львів – «Pro Bono»), рідше – в містах районного значення.

Отже, юридичні клініки виконують дві найважливіші функції: створюють можливість корисної активності одних для інших; діють так, щоб люди відчували, що становлять громаду: як народ, як мешканці міста чи як група сусідів. Юридичні клініки виховують та інтегрують народ, здійснюють його модернізацію і правове просвітництво, сприяють розбудові правової держави та налагодженню транскордонних зв'язків і роблять це розміре-

ними темпами й науковими методами. Високий кваліфікаційний рівень консультантів дозволяє виділити з-поміж зарубіжного та міжнародного досвіду основне, другорядне та специфічне, простежити в ньому позитивний і негативний вплив, а вже тоді доносити до пізнання та сприйняття соціумом через професійне тлумачення «букви закону».

1.6. Проблеми держави і права у сучасному глобалізованому світі

Найбільшу увагу політологів і правників привертає нині питання про те, які зміни відбуваються у функціях держави і яка її доля в умовах глобалізації. Тут можна виокремити два аспекти: *роль інституту держави в світовій спільноті і усередині окремої країни.*

Щодо першого переважає думка про те, що *інтеграційні процеси в економіці, глобалізація фінансового ринку веде до «стирання» державних меж, до ослаблення державного суверенітету у фінансовій сфері.*

Деякі дослідники роблять далекоглядні висновки про неминуче відмирання національних держав. Це твердження є вельми сумнівним. Стихійні процеси глобалізації не перетворюють світову економіку на інтегральне ціле, а навпаки посилюють її диспропорцію. Збільшується контраст між високорозвинутим центром і периферією, що зосереджує основну кількість жителів нашої планети. Архітектоніка, що складається в світовій економіці, вкрай не стабільна і може спричинити великі потрясіння не тільки для країн периферії, а і для центру, оскільки світова валютно-фінансова сфера

перетворилася на єдину систему і обвал однієї з її ланок відображається на інших.

У виграшному ракурсі тут проявився Європейський Союз, у межах якого не тільки створилася єдина валютна система, а й закладені основи гармонізації фінансової і, в ширшому аспекті, економічній політиці держав – членів Союзу. Тут створено *структури управління нового регіонального об'єднання, що беруть на себе низку функцій урядів вхідних у нього країн. По суті закладаються основи майбутньої федеральної держави.*

В основу концепції європейської інтеграції встановлений *принцип субсидіарності (додатковості)*, що передбачає багаторівневу систему прийняття рішень. Всього виділяється *чотири рівні*: комунальний, регіональний, національний і наднаціональний. При цьому рішення кожної конкретної проблеми належить до компетенції тієї влади, яка забезпечує її оптимальне вирішення. *Інтеграція поєднується федералізацією.*

Отже, виявляється тенденція до перенесення частини державних функцій з регулювання валютно-фінансової сфери на наддержавний рівень. Крім цього, розвиток процесів глобалізації підштовхує держави до координації їх політики у сфері правового регулювання інформаційного простору, екології, боротьби з тероризмом, наркобізнесом і злочинністю. Така координація, не ослаблюючи зовнішньополітичну роль сучасної держави, вимагає посилення тієї сторони інституту державної влади, яка пов'язана з міжнародною співпрацею.

Не менш важливі зміни відбуваються у функціях держави усередині країни. В умовах глобалізації суспільство випробовує зростаючі перевантаження, що викликаються ослабленням або розривом традиційних економічних і соціальних зв'язків, соціальним розшаруванням, міжетнічними і міжконфесійними конфліктами. Звідси – *посилення історичної ролі держави як гаранта соціальної стабільності*, покликаного забезпечувати насамперед необхідну допомогу найбільш потребуючим категоріям населення й захищати суспільство від хвилі насильства, злочинності й терору, що набуває глобальних масштабів.

У сучасних умовах формуються і функціонують ***нові форми держави***. Прикладом може бути *джамахірія* (Лівія) – форма державного устрою, відмінна від монархії і республіки, обґрунтована в Третій Всесвітній Теорії Муаммара Каддафі і викладена в першій частині Зеленої книги. Слово «джамахірія» – неологізм, утворений шляхом заміни в корені слова «джумхурія» (республіка) однини «джумхур» (народ) на множину «джамахір» (маси). Ця форма держави побудована на домінуванні політичного аспекта. Натомість економічний чинник став вирішальним у виникненні такої форми, як *таласократія* (основна увага держави зосереджується на діяльності, так чи інакше пов'язаній із морем, морським судноплавством і контролем морських просторів, прибережних регіонів).

Проблеми вдосконалення державного правління, державного устрою і державного режиму в Україні – одне з основних питань сьогодення для кожного громадянина України зокрема та держави загалом. Урахування цих закономірностей – необхідна передумо-

ва побудови в Україні саме такої держави, яка могла би посісти гідне місце в європейській та світовій співдружності держав.

Державна форма правління України адаптована до характеру нації, до її менталітету і відображає принципи та взаємовідносини між людьми. Можливо цей тип форми держави в контексті України та українців не є найбільш досконалим і, безумовно, вимагає вдосконалення державного правління, державного устрою і державного режиму, але він є сучасною найкращою спробою у творенні держави, яка перебуває на перехідному періоді від тоталітаризму до демократії.

У вітчизняній Концепції адміністративної реформи координація як функція управління вводиться не прямо, а опосередковано. «Сьогодні координаційні можливості побудови та вдосконалення системи державного управління недооцінюються, а тому використовуються рідко й неефективно» [26, с. 31]. Водночас і теорія, і практика державного управління свідчать, що цій концептуальній складовій управлінських інновацій доцільно приділяти особливу увагу. Адже саме ***координація як тип управлінських відносин*** *допомагає вирішити проблему повноважень, дисфункцій і може стати основою нової організаційно-управлінської концепції державного управління загалом.*

Інший підхід пропонує розглядати проблему вдосконалення форми держави в Україні шляхом залучення результатів розвитку європейського управління [27].

Питання, пов'язані як з управлінням загалом, так і з державним управлінням в Європі зокрема, дедалі частіше стають предметом наукових досліджень, зумовле-

них невпинним розвитком процесу європейської інтеграції. Їх актуальність та інтенсивність в Україні помітно підвищилися останніми роками, насамперед у зв'язку з безпрецедентним розширенням ЄС (Європейського Союзу) у травні 2004 р. і СОТ (Світової організації торгівлі) у лютому 2008 р., а також конституюванням інтеграційних процесів. Проте, якщо управлінські явища цих процесів спочатку в європейських спільнотах, а потім і в ЄС відображалися такими категоріями і поняттями, як «*європейське урядування*», «*правління в Європейському Союзі*» тощо, то вже з 29 жовтня 2004 р. після підписання в Римі 25 державами-членами ЄС Договору про запровадження Конституції для Європи в науково-практичному обігу з'явилося поняття «*європейське управління*», закріплене в ч. 1 ст. III-398 цього Договору («відкрите, ефективне та незалежне європейське управління підтримує інституції, органи, відомства та агенції Союзу під час виконання їхніх завдань»).

Сутність та особливості європейського управління можна виявити через з'ясування суспільно-політичної природи ЄС у контексті його державного устрою та форми правління.

Дослідження державного устрою ЄС дають підстави стверджувати, що ***Євросоюз більшою мірою є державою*** (ніж недержавою) ***і має два рівні***:

– рівень держав-членів (національний рівень);

– рівень союзу держав-членів (наднаціональний рівень).

Дослідження суспільно-політичної природи європейського управління крізь призму форми правління показали, що *в Європейському Союзі функціонує форма правління, в якій поділ влади не лише відбувається*

за оригінальною схемою, а й постійно розвивається. Сутність застосовуваного тут принципу поділу влади полягає в тому, що він забезпечує, з одного боку, повну незалежність між собою законодавчих, виконавчих і судових органів ЄС, а з іншого – допускає поєднання цими органами законодавчої, виконавчої та судової функцій.

У процесі розвитку інституційна система ЄС як організаційна основа європейського управління набула таких особливостей, як поєднання функцій, поліцентричність структури, розподілена лояльність та поділ влад [28, с. 48].

Обґрунтування нормативно-правової зумовленості європейського управління доцільно здійснювати шляхом:

– вивчення нормативно-правових засад розвитку європейського управління;

– класифікації джерел права Європейського Союзу та з'ясування їхнього впливу на ефективність європейського управління;

– типології принципів європейського управління як відображення дії *acquis communautaire* (принципу комунітаризму).

Такий підхід зумовлений, насамперед, надзвичайно складною природою права ЄС, яке в широкому розумінні включає всі правові норми, що діють у Євросоюзі (принцип комунітаризму), а у вузькому – правові норми первинного й похідного (або вторинного) законодавства. Виявляється, що нормативно-правові засади розвитку європейського управління ґрунтуються на положеннях первинного неофункціоналізму, який передбачав спочатку «правову пов'язаність» між собою держав-членів ев-

ропейських спільнот, а потім і між самими цими спільнотами. Базовою основою такої пов'язаності є природа права ЄС, яка характеризується двома найголовнішими особливостями: верховенством щодо національних правових систем держав-членів та прямою дією усіх положень, що застосовуються до цих держав-членів та їхніх громадян. Пояснення концептуально-нормативної зумовленості розвитку європейського управління можна знайти не лише в праві ЄС, а й у специфічній природі співвідносності (характері зв'язків) між правовими нормами ЄС та національними правовими системами держав-членів.

Як показують дослідження, ***згодом розвиток європейського управління відбуватиметься в умовах постійного впливу на нього низки стандартів, закріплених у комунітарному праві***, роль яких виконують неписані джерела права Євросоюзу, насамперед, адміністративного права, якими є відповідні принципи, визнані у державах-членах за їхньою спільною згодою в процесі інтеграції [29].

Дослідження усталених типів державного устрою 15 держав-членів ЄС, виявивши цілу палітру моделей із притаманними їм особливостями, відтінками і навіть винятками, дає підстави констатувати, що *формою (типом) територіального устрою в Україні має залишатися унітаризм*, хоча в контексті регіоналізаційних процесів, що тривають у Європі, він має поступово набувати децентралізованої форми.

Європейський вимір у реформуванні державної служби як ключового елемента системи державного управління може бути запроваджений через застосування взаємодоповнюваних дій за такою логічною

схемою: *європеїзація – гармонізація – наближення – адаптація*.

Викладені вище положення дають загальне уявлення про саму науку «Теорія держави і права». Усі наведені державно-правові категорії понятєвого апарату цієї науки і навчальної дисципліни – загальні для всієї юриспруденції і відграють велике значення у формуванні навиків орієнтування у політиці при вирішенні проблем державної і юридичної практики, розширенню світогляду курсантів, студентів і слухачів вищих навчальних закладів, виробленню в них уміння тлумачити і застосовувати нормативно-правові акти, юридично грамотно оцінювати правові факти, мислити правовими категоріями, зміцнювати режим законності у діяльності державних органів.

---

1. Проблемы теории государства и права: учеб. пособие / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.

2. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / за ред. В.В. Копєйчикова. – К.: Юрінком, 1999.

3. Ситар І.М. Онтологічні функції права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.12 / І.М. Ситар. – Львів, 2008. – 16 с.

4. Філософія права: навч. посібник / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

5. Настасяк І.Ю. Соціологія права / І.Ю. Настасяк. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.

6. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): словник (категорії, поняття, терміни) / О.М. Балинська. – 2-е вид., доп. – Львів: ПАІС, 2008. – 153 с.

7. Юридична енциклопедія: у 6 т. / під заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2003. – Т. 6. – 685 с.

8. Карташов В.Н. Юридическая практика: курс лекций / В.Н. Карташов. – Нижний Новгород, 1993.

9. Актуальні проблеми теорії держави і права. Ч. І: Актуальні проблеми теорії держави: навч. посібник / С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша, Н.М. Пархоменко, Т.О. Пікуля, Н.В. Пронюк. – К.: КНТ, 2008. – 288 с.

10. Алексеев С.С. Государство и право / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1996. – 192 с.

11. Бержель Ж.Л. Общая теория права / Ж.Л. Бержель; под. ред. В.И. Даниленко. – М.: Nota bene, 2000. – 576 с.

12. Бобровник С.В. Проблеми теорії держави і права / С.В. Бобровник. – К.: Вид-во Київ. ун-ту права, 2004. – 122 с.

13. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посібник / К.Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

14. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Рогачов. – К., 2002. – 432 с.

15. Котюк В.О. Основи держави і права: навч. посібник / В.О. Котюк. – 3-є вид., доп. і перероб. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.

16. Колодій А.М. Теорія держави і права: навч. посібник / А.М. Колодій. – К., 2003. – 368 с.

17. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Львів: Новий Світ. – 2000, 2007. – 584 с.

18. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / М.В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. і доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.

19. Лазарев В.В. Теория государства и права: пособие для вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Спарк, 2000. – 511 с.

20. Нерсесянц В.С. Общая теория государства и права / В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000.

21. Марченко М.Н. Теория государства и права: пособие / М.Н. Марченко. – вид. 3-е, расшир. и допол. – М.: ЗЕРЦАЛО, 2000. – 656 с.

22. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

23. Дулеба М. Діяльність Юридичних клінік в Україні: шляхи розвитку та вдосконалення / М. Дулеба. – К.: Атіка, 2004.

24. Байков А.В. Юридическая клиника: учеб. пособие / А.В. Байков. – СПб.: Равена, 1999.

25. Проект Закону «Про правову допомогу». Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України. – К.: Факт, 2004.

26. Деминг В.Е. Выход из кризиса / В.Е. Деминг. – Твер: Альба, 2003.

27. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сартрі; пер. з англ.; за наук. ред. І.А. Грицяка. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.

28. Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу: навч. посібник / І.А. Грицяк. – К.: К.І.С., 2006. – 300 с.

29. Європейські принципи державного управління / пер. з англ. О.Ю. Куленкової. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 52 с.

30. Балинська О.М. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / О.М. Балинська, Т.З. Гарасимів. – [вид. 2-е, доповнене]. – Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2010. – 420 с.

Розділ 2

ЗНАЧЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ ПРАВНИКА

2.1. Природа порівняльного правознавства

У процесі дослідження порівняльного правознавства слід передусім з'ясувати юридичну природу феномена, а саме: чи це самостійна галузь науки, допоміжна навчальна дисципліна в межах загальної теорії держави і права, а чи лише певний науковий метод. Також слід визначити рекомендовані й допустимі межі (сфери) застосування порівняльного правознавства на макро- та мікрорівнях.

Компаративісти полемізують щодо природи феномена, який називаємо «порівняльним правознавством» (з англійської «*comparative jurisprudence*»). Йдеться про сотні монографій, брошур, статей, матеріалів міжнародних конференцій, конгресів, симпозіумів, круглих столів і т.д., а також про низку надрукованих підручників, починаючи з 50-х років минулого століття у Західній Європі, Японії, Канаді, США та інших країнах [1–23].

Необхідність посилення уваги до цієї проблематики зумовлена, з одного боку, об'єктивними чинниками, які зводяться до активного розвитку економіки, науки, куль-

тури, нових технологій, вдосконалення виробничих процесів і активної співпраці між державами та народами світу, а з іншого – суб'єктивними, чисто прагматичними цілями і завданнями. Сутність прагматичних міркувань зводиться до розуміння необхідності й важливості – для забезпечення власних національних та корпоративних інтересів – розвитку різносторонніх зв'язків між усіма країнами і народами світу, усвідомлення шкідливості ізоляції однієї країни від інших для економічного, соціально-політичного розвитку окремо взятої країни [5].

Об'єктивними чинниками, які зумовлюють актуальність розвитку науки порівняльного правознавства, спеціалісти називають:

– різноманітність правових систем (понад 200);

– розвиток правових взаємозв'язків і розширення економічних, політичних, культурних та інших зв'язків між державами;

– появу на правовій карті світу правових систем нових незалежних держав;

– діяльність міжнародних організацій, яким доводиться вирішувати спірні питання, що виникають між їхніми членами, на порівняльній основі;

– підвищення рівня вимог викладання юридичних дисциплін у вищих навчальних закладах, де готують правників, яким доведеться працювати не лише на внутрідержавному, але й на міжнародному рівні [11, с. 13–14].

Німецькі компаративісти, які займаються проблемою практичної значущості порівняльного правознавства і його співвідношенням з міжнародним при-

ватним правом, – *Х. Кох, У. Магнус, П. Вінклер фон Моренфельс – виокремлюють такі завдання порівняльного правознавства*:

– важливі національні проекти розробляються з допомогою порівняльного правознавства; це робиться з метою знайти у правопорядках інших країн оптимальне і найприйнятніше рішення щодо правового регулювання власної проблеми;

– результати порівняльно-правових досліджень часто становлять переконливий аргумент правової політики. Наприклад, при вирішенні питань сурогатного материнства і дітей, народжених «з пробірки», доцільно звертатися до практики австралійського законодавства, оскільки ця країна першою розпочала вирішення таких проблем;

– розвиток юридичної науки неможливо уявити без порівняльного правознавства. Саме у цій сфері виявляється його домінанта. Порівняльне правознавство дає багатий матеріал, який використано у численних монографіях і наукових статтях, для наукових дискусій з проблем національного права. У результаті полегшуються позитивні зміни у правовій політиці, активізується прогресивний розвиток права;

– до порівняльного правознавства постійно звертаються для обґрунтування певних судових рішень. У справах з іноземним елементом у багатьох випадках необхідно не лише застосовувати закордонне право, а й встановлювати його точний зміст;

– при розробці міжнародних угод остаточному варіантові завжди передують інтенсивні порівняльно-правові дослідження;

– у навчальному процесі порівняльне правознавство є вагомим дидактичним засобом. Воно допомагає краще зрозуміти власне право і глибинний взаємозв'язок існуючих у ньому традицій, слугує засобом зближення різноманітних правових культур і суспільств;

– в цілому у порівняльному правознавстві здійснюється усвідомлення загальнолюдської культури, воно сприяє взаєморозумінню між народами.

Порівняльне правознавство є невід'ємним елементом вищої юридичної освіти [3, с. 325–326].

Загалом основне завдання порівняльного правознавства – це виведення правової системи із архаїчного стану на досконаліший щабель шляхом запозичення найкращих досягнень тих чи інших країн (у сфері публічного чи приватного права, а також усього спектру державно-правових явищ).

Незважаючи на те, що порівняльне правознавство має доволі тривалу історію розвитку, в ньому остаточно не вирішено низку питань, серед яких поняття, зміст, внутрішня будова, методологія, термінологія, структура (зокрема, щодо загальної та особливої частини) і т.д. Навіть сама назва «порівняльне правознавство» викликає певні наукові суперечності та дискусії.

Як зазначає Ю.А. Тіхоміров, можна умовно виділити ***чотири етапи*** його формування і розвитку. *Перший* – окремі спроби зіставлення різних правових утворень, *другий* – використання історико-пізнавальних методів порівняння окремих галузей законодавства, *третій* – застосування порівняльно-правового методу в дослідженні правових систем щодо широкого кола питань, *четвертий* – формування теорії порівняльного правознавства [14, с. 30].

У світовій та вітчизняній компаративістиці існують три різні підходи щодо природи цієї дисципліни:

1) одні вважають, що це – науковий метод пізнання, який не має власного предмета;

2) інші вважають, що це чиста наука зі своїм визначеним предметом, методологією, як і будь-яка інша самостійна дисципліна;

3) треті розглядають порівняльне правознавство як допоміжну дисципліну в межах теорії держави і права. Іншими словами, прихильники третього підходу вважають, що теорія порівняльного методу є частиною загальної теорії права (М.М. Марченко).

Спробуємо детально розглянути вказані підходи:

1. **Перший підхід.** А.Х. Саїдов зазначає, що порівняльне правознавство як метод є одним із важливих наукових засобів вивчення правових явищ. Завдяки застосуванню порівняльно-правового методу стає можливим з'ясування загального, окремого і особливого у правових системах сучасності [11, с. 19].

Цей підхід був традиційним для західної і вітчизняної компаративістики та частково запозичений низкою сучасних відомих дослідників, таких як Е. Паттерсон (розглядає порівняльне правознавство радше як метод дослідження, ніж як юридичний інститут), Ф. Поллок, Д. Гуттерідж та ін. [21, с. 3].

При цьому порівняльний метод зазвичай ототожнюється з теорією порівняльного методу. А саме, розглядається як:

1) універсальний спосіб інтерпретації юридичних актів, що належать до різних правових систем;

2) один із методів адаптації певних правових і соціальних систем до інших;

3) один із найважливіших засобів конструктивного вирішення теоретичних і практично важливих для розвитку правознавства проблем (В. Гросефільд).

Більшість дослідників-компаративістів у колишньому Радянському Союзі відкидали наявність науки порівняльного правознавства, оскільки вона сприяла виникненню нових правових ідей, конвергенції права, а в СРСР вважалося, що найдосконалішою була власна правова система з її структурними елементами.

На думку А.А. Тілле та Г.В. Швекова, порівняльний метод є, звісно, корисним, але виключно з позиції критики буржуазних (західних) концепцій правознавства [13, с. 17–25].

Сучасний компаративіст К. Осакве зазначає, що порівняльне правознавство є своєрідним науковим методом, а сам порівняльний метод аналітичного вивчення права не має самостійного предмета, оскільки визначається галуззю права [8, с. 11].

Отже, сутність першого підходу характеризується тим, що *порівняльне правознавство ототожнюється з теорією порівняльно-правового методу, де відкидається наука порівняльного правознавства як самостійний об'єкт дослідження.*

2. **Другий підхід.** Наступним поглядом є характеристика порівняльного правознавства як самостійної галузі науки. Як зазначає А. Саїдов, порівняльне правознавство як наука – це сукупність наукових знань про правові системи сучасності, які матеріально представлені різноманітністю книг, брошур, наукових статей [11, с. 19].

Представниками цього напрямку також є Р. Салейль, Е. Рабель, Е. Райнштайн, Дж. Хол, які розгля-

дають порівняльне правознавство як порівняно самостійну галузь знань, як науку і навчальну дисципліну [17, с. 6].

В. Казмірук, А. Саїдов, М. Ансель визначають порівняльне правознавство як «напрям наукового пошуку», при цьому скептично ставляться до визнання повної самостійності порівняльного правознавства [17, с. 6]. Також існує компромісна точка зору науковців, які вважають, що це питання не можна вирішувати за способом альтернативи – або метод, або наука [15, с. 12].

На нашу думку, цю проблему слід вирішувати через призму методу та науки. З одного боку, порівняння – це науковий метод дослідження, який активно використовується у всіх галузях юридичної науки. Порівняльне правознавство у цьому випадку виконує функцію методу порівняння різних правових систем, що може використовуватись для удосконалення національного законодавства, уніфікації міжнародного та національного права, вивчення теорії та історії держави і права тощо. З іншого боку, широке застосування цього методу призвело до формування системи наукових знань про сучасні правові системи, до появи складного саморегулювального механізму, орієнтованого на одержання нових, надійно обґрунтованих знань про закономірності виникнення, функціонування та розвитку правових систем. Це дає підстави вважати порівняльне правознавство юридичною наукою, яка має чітко визначені предмет, об'єкт, функціональну природу, методологію.

Як зазначається в енциклопедичній літературі, наука – це особливий вид пізнавальної діяльності,

спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ. У процесі проведення аналізу об'єктів соціальної дійсності виявляються певні нові закономірності. Наука має на меті виявити сутнісні зв'язки (закони), відповідно до яких об'єкти можуть зазнавати перетворень у процесі людської діяльності [7, с. 23].

Оцінюючи сутність та значення порівняльного правознавства на сучасному етапі, можна сказати, що воно *є цілком сформованою самостійною юридичною наукою і навчальною дисципліною, яка має свій предмет, метод (методологію) і сферу застосування, а також окреме місце в системі юридичних знань та юридичної освіти*.

На нашу думку, порівняльне правознавство, безперечно, є сукупністю наукових знань про правові системи в процесах їхнього виникнення, розвитку і функціонування, а також невід'ємним і ефективним засобом вивчення різноманітних нормативних масивів через призму зіставлення, з'ясування тенденцій загальноправового розвитку, що, своєю чергою, веде до виявлення нових закономірностей.

3. **Третій підхід** розглядає порівняльне правознавство як допоміжну дисципліну (напрямок) у загальній теорії держави і права, оскільки правова дійсність формується на історичній парадигмі (історична редукція права – діахронна характеристика, і синхронна (до уваги беруться локалізовані державно-правові явища, що існують у даний період)).

Загальна теорія держави і права, як вважає переважна кількість науковців, формується на основі сучасного правового досвіду (М.М. Марченко).

Риси порівняльного правознавства

1. *Порівняння є дією, за допомогою якої встановлюємо подібність або відмінність між предметами і явищами дійсності* [17, с. 7].

Порівняння – акт мислення («логічна рефлексія»), коли, згідно з установкою, оцінюється, впорядковується і класифікується зміст пізнання. Онтологічною передумовою порівняння є реальна подібність і розбіжність об'єктів пізнання, їх ознак і відносин між ними. Гносеологічною передумовою порівняння є апріорна установка на той чи інший результат, яка задана основою порівняння. В його елементарному виді порівняння – це подумкове зближення реальних фактів. Наскільки зближувальні факти збігаються, настільки зближення їх супроводжується відчуттям відповідності чи подібності. Порівняння здійснюється на основі співвідношення об'єктів, «між якими є принаймні будь-яка подібність» [7, с. 625].

Порівняння є тією основою, на якій, власне, і ґрунтується весь порівняльно-правовий аналіз.

2. *Комплексний характер порівняння.* Це виявляється в тому, що порівняльне правознавство не зводиться винятково до порівняння суто правових норм, галузей та інститутів права, які належать до різних правових систем, а й охоплює середовище, що їх оточує (історичне, національне, культурне тощо). Тому воно має екліптичний характер у тому аспекті, що черпає свої основні риси з низки юридичних і неюридичних дисциплін, акцентує увагу на взаємозв'язку між нормами права та іншими соціальними нормами. Зокрема, неможливо повно і всебічно пізнати порівнювані норми, галузі чи інститути, що виникли і розвивалися у різних історичних, національ-

них, культурних, політичних та ідеологічних умовах, без урахування особливостей середовища, що їх оточувало та оточує.

Це положення стало загальновизнаним лише останніми роками. Раніше домінував суто юридичний підхід (догматичний аналіз норм та інститутів права) або історико-юридичний (у процесі проведення порівняльних досліджень у галузі держави і права основна увага акцентувалася насамперед на розгляді історичної природи й особливостей процесу розвитку правових систем та інститутів). Пізніше, наприкінці XIX – у I половині XX ст. їх доповнено соціологічними, культурологічними та іншими підходами.

3. *Порівняльне правознавство має не внутрішньодержавний, а міжнаціональний характер*, зорієнтований на проблеми не стільки усередині країни, національної системи, скільки на міжнародні, що лежать у площині порівняльного аналізу різних систем права [17, с. 7–8]. З цього можна вивести поняття порівняльного правознавства як галузі юридичної науки, що, використовуючи порівняльно-правовий метод, досліджує різні правові системи у тому чи іншому аспекті з метою теоретичного аналізу подібностей чи відмінностей між ними; визначення на цій основі характеру, тенденцій і перспектив їхнього розвитку.

Порівняльне правознавство як наука і навчальна дисципліна у кожній країні має свої особливості. В різних країнах застосовуються не однакові доктринальні підходи до поняття, цілей, аксіологічних характеристик цього явища, оскільки існує декілька шкіл і напрямків. Слід зазначити, що окрім питання статусу порівняльного правознавства, необхідно зосередитися

й на проблемі термінології. Поряд із терміном «comparativus» (порівняння), компаративізм як процес, застосовуються певні традиційні назви, які в різних країнах не однакові: французи говорять «Laroit compare», англійці й американці – «Comparative law»; німці – «Rechtsvergleichung» і т.д. Спостерігається розходження не тільки між різними мовами, але й в межах однієї мови. Так, в англійській «Comparative law – Law Comparison – Comparative jurisprudence», в німецькій «Rechtsverglichung – vergleichende – Rechtslehre – verleichehde Rechtswissenssheft» (порівняльне правознавство – порівняльне право, правове порівняння, порівняння – правове порівняння і т.д.).

У вітчизняній та іноземній юридичній літературі активно використовують терміни «компаративізм», «порівняльна юриспруденція», «порівняльне право», «порівняльне правознавство».

Термін «компаративізм» («comparativus») – латинського походження і активно використовується у вітчизняній науці для позначення порівняння правової матерії. *Суб'єктів (правознавців), які займаються порівняльним правознавством, називають компаративістами*. Щодо співвідношення між термінами «порівняльне право» і «порівняльне правознавство», то обидва вони широко застосовуються вченими для позначення того чи іншого правового явища, і обидва мають право на існування.

Термін «порівняльне право» широко використовується західними компаративістами, а «порівняльне правознавство» – вітчизняними, особливо у соціалістичній та постсоціалістичній юридичній науці [6, с. 72–76].

Вдалішим, на нашу думку, видається використання терміна «порівняльне правознавство», оскільки воно є системою знань стосовно державно-правових явищ, а «порівняльне право» трактується швидше як система норм, яка регулює поведінку людей.

---

1. Гойхбарг А.С. Сравнительное семейное право / А.С. Гойхбарг. – М., 1927.

2. Давид Р. Основные правовые системы современности: пер. с фр. В. Туманова / Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.

3. Кох Х. Международное частное право и сравнительное правоведение / Х. Кох, У. Магнус, Винклер фон Моренфельс; пер. с нем. Ю.М. Юмашева. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 480 с.

4. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с.

5. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира: учеб. пособие / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2008. – 528 с.

6. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение: общая часть / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2001.

7. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2001.

8. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части: учеб.-практ. пособие / Кристофер Осакве. – М.: Дело, 2000. – 256 с.

9. Порівняльне правознавство. Сучасний етап і перспективи розвитку: збірник наукових статей. – К., 2006.

10. Саидов А.Х. Введение в сравнительное правоведение / А.Х. Саидов. – М., 1988.

11. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / А.Х. Саидов; под ред. В.А. Туманова. – М., 2000. – 448 с.

12. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение: краткий учебный курс / А.Х. Саидов. – М., 2006.

13. Тилле А.А. Сравнительный метод в юридических науках / А.А. Тилле, Г.В. Швеков. – М., 1973.

14. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Норма, 1996. – 432 с.

15. Туманов В.А. Вступительная статья / В.А. Туманов // Сравнительное правоведение: сб. статей. – М.: Прогресс, 1978.

16. Туманов В.А. О развитии сравнительного правоведения / В.А. Туманов // Советское государство и право. – 1981. – № 11.

17. Харитонова О.І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов. – Х.: Одіссей, 2002. – 592 с.

18. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц; [пер. с нем. Ю.М. Юмашева]. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Т. І. Основы. – 2000. – 480 с.

19. Ebert K. Rechtsvergieichung: Einfuhrung in die Grundlagen / K. Ebert. – Bern, 1978.

20. Crus P.A. Modern Approach to Comparative Law / P.A. Crus. – Boston, 1993.

21. Gutteridge A. Comparative Law: An Introduction to Comparative Method of Legal Study and Research / A. Gutteridge. – L., 1949.

22. Merryman J. The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and America / J. Merryman. – Stanford, 1992.

23. Rodiere R. Introduction au droit compare / R. Rodiere. – P., 1979.

2.2. Предмет порівняльного правознавства

Предмет будь-якої науки – проблема, яка практично ніколи не буває вирішеною остаточно, оскільки у процесі розвитку суспільства, суспільних відносин певні складові предмета переосмислюються, сучасна правова реальність дає змогу через категорії «функції» і «цілі» розширювати мету предмета. Тому перед кожною наукою періодично на певних історичних етапах розвитку виникає необхідність розгляду її предмета, його уточнення, а іноді й істотного переосмислення. Слід зазначити, що питання щодо предмета є непростим для будь-якої науки; фактично воно може формуватися і визначатися впродовж століть. Також предмет тієї чи іншої суспільної науки є залежним від гносеологічних та інших чинників.

Сучасний період розвитку компаративістики характеризується становленням порівняльного правознавства як самостійної науки. Такий статус отримує ширше визнання, проте навіть серед його прихильників немає єдності щодо розуміння його предмета. В дискусіях стосовно цього явища зазвичай постають питання загальнопонятійного характеру: співвідношення предмета і об'єкта дослідження, предмета і методу науки, а також меж порівняльного правознавства.

А. Тілле та Г. Швеков поняття предмета обмежують системою знань, що ґрунтуються винятково на застосуванні порівняльного методу дослідження та при розробленні його теорії, називаючи порівняльне правознавство методологічною наукою [8, с. 19]. Інші зводять його до порівняльного аналізу різних правових систем та їх окремих інститутів, що базуються на порівняльному методі та на багатьох інших властивих сучасній науці ме-

тодах [9, с. 40–74]. Треті змістом порівняльного правознавства механічно охоплюють будь-які засновані на порівнянні дослідження як іноземного, так і внутрішнього національного права [7, с. 33].

Як наголошує М. Марченко, у самій назві порівняльного правознавства зазначається, що воно має справу передусім із такими явищами, процесами і поняттями, як процес порівняння, порівняльний метод, зіставлення і протиставлення, з одного боку, а з іншого – право, правові явища, чисельні й різносторонні правові інститути і установи. За допомогою порівняльного правознавства правові системи одних держав співвідносяться (зіставляються чи протиставляються) з правовими системами інших держав [4, с. 24–25].

Західні компаративісти, зокрема Р. Паунд, під предметом порівняльного правознавства розуміють процес виявлення і аналізу загальних принципів, які закладені в різних правових системах.

Водночас порівняння норм і юридичної практики в різних правових системах – це лише перший крок на шляху порівняльно-правового пізнання, адже наступним етапом стає аналіз порівнюваного нормативно-правового матеріалу і визначення, формулювання загальних принципів права.

Саме на визначенні загальних принципів права особливо наголошують компаративісти. К. Цвайгерт та Х. Кьотц зазначають, що у сучасний період порівняльне право дозволяє спиратися на загальні принципи. Воно допоможе економісту розкрити соціальні передумови будь-якої конкретної норми права та історику шляхом порівняння різних епох дозволить зробити наукові висновки.

Компаративісти у своїх дослідженнях проводять порівняння правових систем різних країн. Таке порівняння може набувати як широкого, так і вузького характеру (на макро- і мікрорівнях) [10, с. 11–13].

Отже, німецькі компаративісти предметом порівняльного правознавства визначають порівняння різних правових систем, а на цій основі – формування загальних принципів, які будуть основними для тих чи інших галузей права.

М. Богдан поділяє думку щодо такого визначення предмета порівняльного правознавства, яке слід розуміти лише у найширшому його значенні:

1) порівняльний аналіз різних правових систем з метою виявлення подібних та відмінних рис;

2) оперування цими схожими рисами та відмінностями (розбіжностями) з метою групування правових систем у правові сім'ї, з'ясування загальних основ різних правових систем тощо;

3) вирішення методологічних проблем, які виникають при вивченні зарубіжного права, і його порівняльне вивчення у зіставленні з національним правом [4].

Прихильниками розгорнутого погляду на предмет порівняльного правознавства є деякі російські компаративісти. Так, А. Саїдов зазначає, що до кола питань, які стосуються порівняльного правознавства, входять:

– методологічні проблеми порівняння у праві (теорія порівняльно-правового методу);

– зіставлене (контрастивне) вивчення основних правових систем сучасності (при цьому велике значення має питання про класифікацію правових систем сучасності);

– традиційне порівняльне законодавство, так зване порівняння нормативних джерел із конкретних правових проблем, переважно на рівні і в межах галузей права;

– так зване функціональне порівняння і деякі інші соціологічно орієнтовані види порівняльно-правових досліджень;

– історико-порівняльне вивчення права [6, с. 29].

Науковець наголошує, що зазначений аналіз кола проблем не є вичерпним, його можна доповнити і розширити. Доволі значною є, зокрема, міжнародно-правова проблематика, порівняльно-правові дослідження на стику двох наук. До вказаного кола питань слід віднести проблеми уніфікації та гармонізації права, що є однією із основних проблем порівняльного правознавства.

З огляду на це, *А. Саїдов виокремлює ґрунтовно розширене розуміння предмета порівняльного правознавства*:

1) методологічні проблеми порівняльно-правового дослідження (при цьому значне місце посідає теорія порівняльно-правового методу);

2) зіставне вивчення основних правових систем сучасності;

3) узагальнення і систематизація результатів конкретних порівняльно-правових досліджень;

4) розробка конкретних методологічних правил і процесів порівняльно-правових досліджень;

5) дослідження історико-порівняльних правових проблем;

6) порівняльне вивчення міжнародно-правових питань сучасності [6, с. 30].

Точне визначення предмета порівняльного правознавства – необхідна передумова ефективності вивчення цієї дисципліни, умова впорядкованості та успішності проведення порівняльно-правових досліджень.

М. Марченко визначив *предметом дослідження порівняльного правознавства загальні принципи і зако-*

номірності виникнення, становлення і розвитку різних правових систем (у межах порівняльного правознавства визначаються загальні принципи, напрямки, закономірності й перспективи їх розвитку).

До предмета порівняльного правознавства також слід зарахувати з'ясування загальних принципів і закономірностей виникнення, становлення і розвитку різних правових систем, визначення як загальних, так і специфічних рис в їхньому розвитку та функціонуванні. І не лише тому, що ці філософські категорії застосовуються в межах порівняльного правознавства та нерозривно пов'язані між собою і взаємодоповнюють одна одну, а ще й тому, що самою логікою дослідження різних правових систем, виявлення у них загального (загальних рис, принципів, закономірностей розвитку) з неминучістю тягне за собою необхідність виявлення в них окремого (властивих кожній із них особливостей), особливого (неповторного і властивого лише даній правовій системі) [4, с. 35–36].

На нашу думку, з наведених тверджень можна зробити висновок про необхідність розуміння предмета порівняльного правознавства у загальному вигляді й розгорнутому.

У загальному вигляді предметом порівняльного правознавства стає розробка теорії порівняльно-правового методу і дослідження на його основі загальних принципів та закономірностей виникнення, функціонування і розвитку різних правових систем через призму з'ясування на основі філософських категорій загального, окремого і особливого (у правових системах, що досліджуються).

Водночас, *предмет порівняльного правознавства можна подати у більш розгорнутому вигляді і, як зазначає О. Лисенко*, тоді він охоплює:

1) теорію використання порівняльно-правового методу та інших засобів і способів пізнання, які застосовуються в порівняльно-правових дослідженнях, тобто методологічну його частину;

2) порівняльне дослідження правових систем сучасності, їх типологію і класифікацію, закономірності розвитку;

3) порівняльний аналіз законодавства різних країн (зокрема, європейських) з метою з'ясування спільних рис та особливостей, взаємовпливу, тенденцій і розвитку в умовах інтеграційних процесів, які сьогодні відбуваються в Європі та світі;

4) порівняльне вивчення досвіду різних країн у забезпеченні основних прав та свобод людини і громадянина; порівняння відповідних правових механізмів;

5) порівняльне дослідження правозастосовної діяльності, чинників, які впливають на її ефективність;

6) порівняльний аналіз індивідуальної, професійної та суспільної правосвідомості й правової культури різних народів, їх взаємовплив, тенденції і перспективи розвитку [3, с. 57].

Як влучно зауважують автори підручника «Порівняльне правознавство», предмет порівняльного правознавства містить ще й:

7) порівняльний аналіз законодавств різних країн з метою з'ясування спільних рис та особливостей взаємовпливу, тенденцій і закономірностей розвитку [5, с. 9].

Доповнюючи, Б. Хашматулла зазначає, що предметом порівняльного правознавства є аналіз і зіставлення

норм, законів та інших правових актів, правові інститути, підгалузі законодавства, правові масиви, системи законодавства, предмет і методи правового регулювання, правові концепції, а також порівняльне дослідження юридичної техніки [2, с. 19].

На нашу думку, до предмета порівняльного правознавства слід окремо додати ще й так зване бінарне порівняння.

Це таке порівняння, коли порівняльному аналізу підлягає не уся сукупність політичних правових систем, а лише дві правові системи, які паралельно розвиваються, – але в контексті утилітарної ефективності.

Як приклад можна навести порівняльний аналіз японської і американської політико-правових систем. У процесі такого порівняння дослідників цікавить передусім питання: яким чином і чому Японія і США досягли великих індустріальних успіхів у сучасному світі, хоча й обрали для їх досягнення різні шляхи.

Які чинники й умови здійснили вирішальний вплив на технічний прогрес?

Яку роль при цьому виконало право?

А саме – з'ясування чинників, які вплинули на так звану «американську винятковість» (це свобода, егілітаризм, індивідуалізм, невтручання держави в економічні і суспільні справи, популізм), та, з іншого боку, – на «японську унікальність», яка розвивалася впродовж багатьох століть («групова орієнтація населення», історичні, національні й культурні традиції, звичаї на основі суворих ієрархічних відносин, які склалися між людьми) [4, с. 44].

Безперечно, у процесі реалізації економічних японського і американського див значна роль належала праву.

Звичайно, наведений перелік не претендує на вичерпність.

Предмет порівняльного правознавства, як і будь-якої науки, не є чимось раз і назавжди застиглим. Він може уточнюватись, доповнюватись.

Він повинен розширюватися за рахунок предметів інших неюридичних дисциплін, таких як історія, культурологія, етика, естетика, релігієзнавство, соціологія, і лише підсилювати вже існуючі напрацювання.

Особлива роль у розумінні розширення предмета порівняльного правознавства повинна відводитися категоріям «цілі» і «функції» порівняльного правознавства.

Вимоги до предмета порівняльного правознавства:

– будь-яке порівняння у формі зіставлення порівнюваних правових масивів повинно ґрунтується на інтелектуальній об'єктивності (у жодному разі не повинно бути політичної, релігійної чи культової заангажованості, домінування тієї чи іншої правової системи над іншою з позицій апріорності, як це було у радянський період);

– порівняльне правознавство потребує діалектичного підходу до вивчення правових систем (кожна правова система має свої позитивні й негативні аспекти та повинна враховувати досягнення інших правових систем у сфері правотворчої, правозастосовної, інтерпретаційно-правової діяльності, рівнів та домінант правосвідомості);

– у порівняльному процесі акцент слід робити на процесах зближення континентального і англо-американського типів права, а також на утворенні міждержавних правових систем – ЄС, Північна Рада, Рада Європи тощо;

– бажано зосереджуватися передусім на «глобальних» (а також на галузевих) порівняннях, зокрема, на приватно-правових.

---

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права / М. Ансель // Курс сравнительного права: сб. статей; под. ред. В.А. Туманова. – М., 1981.

2. Бехрус Хашматулла. Вступ до порівняльного правознавства: навч. посібник / Хашматулла Бехрус. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – 328 с.

3. Лисенко О. Предмет порівняльного правознавства / О. Лисенко // Право України. – 2008. – № 3. – С. 54–57.

4. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с.

5. Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юр. спец. вищ. навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П. Погрібняк, Д.В. Лук'янов; [за ред. В.Д. Ткаченка]. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

6. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / А.Х. Саидов; под ред. В.А. Туманова. – М., 2000. – 448 с.

7. Саидов А.Х. О предмете сравнительного правоведения / А.Х. Саидов // Общественные науки в Узбекистане. – 1985. – № 8.

8. Тилле А.А. Сравнительный метод в юридических науках / А.А. Тилле, Г.В. Швеков. – М., 1973.

9. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Норма, 1996. – 432 с.

10. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц; [пер. с нем. Ю.М. Юмашева]. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Т. I. Основы. – 2000. – 480 с.

2.3. Основні принципи порівняльного правознавства

Принцип (лат. principium – першоджерело, основа) – 1) вихідне, яке не потребує доказів положення теорії (те ж саме, що й аксіома чи постулат); 2) внутрішнє переконання, незмінна позиція чи правило поведінки (те ж саме, що максима чи заповідь). Для Арістотеля принцип – це першопричина; для Декарта – самоочевидна основа мислення і пізнання [3, с. 346].

Традиційніше під принципами розуміють основні начала, положення, керівні ідеї, які лежать в основі виникнення, становлення, внутрішньої будови і розвитку різних явищ соціальних, політичних та інших систем, інститутів й установ [1, с. 36].

Моделюючи вищенаведені поняття, їх можна адаптувати до порівняльного правознавства, де принципи становлять основні ідеї і положення, на основі яких функціонує вся порівняльно-правова матерія.

Виділяють такі принципи компаративістики:

1) порівняльності явищ, інститутів та інституцій;

2) відповідності один одному різних рівнів, урахування історичних, національних, економічних, соціально-політичних та інших умов, в яких виникають і розвиваються порівнювані правові системи;

3) встановлення не лише загальних рис і ознак порівнюваних систем, а й їх особливостей, а також специфічних ознак, властивих окремим системам;

4) порівнювання правової системи не лише у статиці, а й у динаміці [6, с. 14–16].

Слід детальніше розглянути вищенаведені принципи, які лежать в основі площини порівняльного правознавства.

1. Принцип порівняльності явищ інститутів та інституцій. Сутність його полягає в тому, що в процесі підготовки і проведення порівняльно-правових досліджень слід суворо дотримуватись вимог, згідно з якими «об'єкти порівняння повинні мати змогу порівнюватися», тобто між ними повинен існувати прямий зв'язок. У процесі порівняльно-правових досліджень повинна враховуватися наявність у об'єктів аналізу загальних рис, належність до того самого роду чи виду, наявність у них подібних структур, функцій, загальної сфери застосування тощо.

Відповідаючи на питання, що можна порівнювати, а чого не можна, деякі науковці нерідко вдаються до таких ілюстрацій. Наприклад: чи можна порівнювати яблуко і грушу, камінь і мавпу? Чи є в них щось загальне, завдяки чому вони порівнювані, чи у них немає нічого загального й через це вони не порівнюються? Щодо другого прикладу, коли порівнюються камінь і мавпа, стверджують, що це цілком різнорідні об'єкти і порівняння їх закінчуються там, де починаються. Щодо першого прикладу, де порівнюються яблуко і груша, то вважають, що це цілком однорідні порівнювані об'єкти. Стосовно них питання слід ставити у такий спосіб: чи порівнювані вони цілком, чи частково? за якими параметрами їх можна порівнювати, а за якими – ні? (М. Марченко) [1, с. 37].

Аналогічним чином слід вирішувати і питання щодо інших однорідних явищ, інституцій та інститутів, а саме правових систем. Усі правові системи належать до одного і того ж роду інститутів та інституцій, які не тільки можна, але й необхідно порівнювати між собою, як із науково-пізнавальною, так і з практичною метою.

2. Принцип відповідності різних форм, рівнів та видів, елементів порівняльних систем. Сутність його за-

кладена у тому, що порівнянню підлягають лише однопорядкові явища, інститути та інституції, взяті в їх відповідних формах і розглянуті на відповідних рівнях.

3. Важко передбачити результат, якщо порівнювати, скажімо, норми з інститутами, чи галузі права з правовими доктринами, правосвідомістю тощо.

Дотримання цього принципу застосовується в процесі проведення порівняльно-правових досліджень на макро- та мікрорівнях.

При проведенні порівняння на макрорівні акцент робиться на дослідженні методів поводження з правовим матеріалом, процедури вирішення спорів чи ролі окремих елементів права. На макрорівні порівнюють законодавчу техніку, стиль кодифікації, способи тлумачення різних законодавчих актів, а також обговорюють правову роль прецедентів, значення методології для розвитку права, методику підготовки судових рішень [6, с. 16].

На думку вітчизняних компаративістів, на макрорівні відбувається аналіз усіх структурних елементів правової системи. Це може бути: право, правовідносини, права та обов'язки особи, правова культура і правосвідомість, юридична практика, правова поведінка, система юридичної освіти, законність, правопорядок, система права, система законодавства [5, с. 30–31].

Порівняння на мікрорівні вважає об'єктом не загальні проблеми, а спеціальні інститути чи проблеми, тобто правила, що використовуються для вирішення повсякденних конкретних проблем і конфліктів інтересів (К. Цвайгерт, Х. Кьотц). Загалом слід зазначити, що якщо на макрорівні вирішуються в основному загальнотеоретичні проблеми, то на мікрорівні – як правило, прикладні практичні завдання [6, с. 16]. Серед видів прин-

ципів порівняльного правознавства можна виокремити правові аксіоми, які не потребують доведення.

К. Осакве виділяє аксіоми порівняльного правознавства, які фактично є одночасно й *різновидами принципів*:

– право, як мова і музика, є нормативним вираженням історії, психіки, психології, традицій і культури кожного народу (не має і не може бути двох ідентичних національних правових систем у світі);

– порівняння правових систем потребує інтелектуальної об'єктивності (немає місця релігійним чи культовим застереженням проти тієї чи іншої правової системи чи проти визначеного народу);

– порівняльне правознавство потребує діалектичного підходу до вивчення правових систем (у кожної правової системи є свої позитивні й негативні аспекти, кожна правова система може бути вдосконалена на основі досвіду інших правових систем);

– порівняльне правознавство поширює і підтримує запозичення ідей однієї правової системи для іншої, але таке запозичення потребує ґрунтовного аналізу для поєднання;

– правові системи більше подібні одна до одної в галузі приватного права, ніж публічного, оскільки в основі публічного права сильніші впливи політики;

– мета порівняльного аналізу правових систем – не вихваляти одну систему чи критикувати іншу, а зрозуміти історичні передумови формування кожної з них (у порівняльному правознавстві немає поділу правових систем на тільки «погані» чи тільки «хороші»);

– незважаючи на історичні розбіжності правових систем, окреслюється процес їх зближення і взаємозапозичення [4, с. 21].

Як зазначає М. Марченко, в сучасному світі здійснюється процес конвергенції романо-германського та англо-американського типу права, саме у формі джерел права [2, с. 277–278].

---

1. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с.

2. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира: учеб. пособие / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2008. – 528 с.

3. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2001. – 693 с.

4. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части: учеб.-практ. пособие / Кристофер Осакве. – М.: Дело, 2000. – 256 с.

5. Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юр. спец. вищ. навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П. Погрібняк, Д.В. Лук'янов; за ред. В.Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

6. Харитонова О.І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов. – Х.: Одіссей, 2002. – 592 с.

2.4. Об'єкти порівняльного правознавства

Традиційно, перш ніж перейти до розуміння об'єкта порівняльного правознавства, необхідно розглянути різницю між поняттями *предмет* та *об'єкт* наукового пізнання. Кожна окрема наукова галузь відображає сукупність конкретних закономірностей, що становлять предмет цієї науки. *В.С. Нерсесянц зазначає, що предмет юридичної науки в цілому – це поняття права (і правове поняття держави) в усіх аспектах їх теорети-*

ко-пізнавального прояву і виразу, тоді як об'єкт будь-якої окремої юридичної науки як складової предмета юридичної науки в цілому – це будь-який визначений аспект цього поняття права (і правового поняття держави), сукупність понятійно-правових властивостей і значення державно-правових явищ, які належать до об'єктів цієї юридичної дисципліни [2, с. 14].

Низка компаративістів (зокрема, П. Круз) не проводять розмежування між об'єктами і предметами дослідження, а виділяють *п'ять основних груп проблем*, вирішенням яких необхідно займатися:

1) порівняння зарубіжних правових систем із своїми національними з метою встановлення їхніх загальних рис і особливостей, подібностей і розбіжностей;

2) аналіз об'єктивних і таких, що систематично приймаються, рішень різних правових систем із подібних проблем;

3) вивчення причинно-наслідкових зв'язків між різними правовими системами;

4) порівняння основних стадій розвитку різних правових систем;

5) розкриття характеру еволюції змін, які проходять у різних правових системах упродовж як усієї історії, так і окремих етапів розвитку [1, с. 29].

Сукупність явищ і процесів об'єктивної дійсності, що їх вивчає наука у процесі пізнання свого предмета, розглядається як об'єкт цієї науки [4, с. 13].

Об'єкт (лат. objectum – предмет, від лат. objectio – кидаю вперед, протиставляю) – це те, на що спрямована (реальна і пізнавальна) активність суб'єкта. Об'єктом може бути фізична річ, яка існує в просторі і часі, об'єктивно-реальна ситуація [3, с. 136].

Об'єкт порівняльного правознавства – це будь-які зіставні (порівнювальні) одні з одним державно-правові явища. Йдеться про будь-які явища, які належать до об'єктів юридичної науки [2, с. 14]. Зважаючи на це, об'єктом будь-якої юридичної науки є держава і право або державно-правова реальність, а предметом – закономірності, які існують у цій реальності. Чітко визначений аспект встановлення об'єкта порівняльного правознавства дає дослідникові можливість визначити межі своєї роботи та методологічно правильно здійснити дослідження. На сучасному етапі розвитку порівняльного правознавства у сферу його інтересів потрапляють усе нові й нові об'єкти.

Ю.А. Тіхоміров до об'єктів порівняльного правознавства зараховує і такі правові явища, інститути й інституції, як: 1) правові вчення, концепції і правові погляди; 2) питання належності правових явищ і інститутів до тієї чи іншої правової сім'ї; 3) правові системи різних держав; 4) правові масиви і комплекси, які регулюють діяльність міждержавних об'єднань; 5) національне законодавство: різні галузі, підгалузі законодавства і нормативні масиви; 6) правові інститути як комплекси правових актів, які регулюють однорідні суспільні відносини; 7) закони й інші нормативно-правові акти; 8) окремі правові норми; 9) юридична техніка, яка становить сукупність структурованих прийомів та правил і виразів правових норм [5, с. 42–47].

В.Д. Ткаченко виділяє такі об'єкти порівняльного правознавства:

1. *Правова дійсність або правова реальність* – загальний об'єкт порівняльного правознавства як юридичної науки (стан і зміни в державно-правовій сфері та процеси розвитку зарубіжних держав, їхньої правової політики

тощо) [4, с. 13]. Ю.А. Тіхоміров в об'єкт включає такий феномен, як державу, проте не у повному обсязі [5, с. 42].

Зміст цього об'єкта складається із процесів розвитку іноземних держав, їх політики, особливо у правовій сфері, державних інститутів, державного режиму. Для порівняльного правового аналізу важливим є також вивчення ставлення громадян до права як явища і чинника суспільного життя, до законотворчості й ролі закону, до еволюції системи законодавства і його галузей, а також стан таких інститутів, як юстиція, суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, адвокатура, правозахисні процедури [1, с. 28].

2. *Правові вчення, концепції і правові погляди.* Для порівняльного правознавства (за В.Д. Ткаченком) традиційним є вивчення насамперед розбіжностей у рівнях національної правової свідомості й правової культури [1, с. 14]. Як зазначає М.М. Марченко, слід зарахувати до цієї групи об'єктів правові доктрини і правові ідеали. Порівняльний аналіз їх у світлі традиційних для тієї чи іншої країни політичних, економічних ідеалів, на думку Р. Пунда, має велике не лише теоретичне, а й політико-практичне значення [1, с. 29].

3. *Правова сім'я* – специфічний об'єкт порівняльного правознавства. Інші юридичні науки рідко звертаються до дослідження правової сім'ї, тоді як для порівняльного правознавства – це один із основних об'єктів [4, с. 13].

На нашу думку, вивчення правових сімей: романо-германської, англо-американської, змішаних (скандинавської, латиноамериканської), релігійно-звичаєвих (іудейської, індуської, мусульманської, канонічного права), філософсько-традиційних (країни Далекого Сходу, китайське та японське право), звичаєво-традиційної (країни Африки і Мадагаскар) збагачує знання про правову карту світу. Це є надзвичайно корисним для всебічного

загальнотеоретичного обґрунтування «Загальної теорії держави і права», а також усього спектру юридичних наук.

4. *Правові системи окремих держав*. Наприклад, для правової системи України надзвичайно корисним на макрорівні є порівняльний аналіз її правової системи з правовими системами Німеччини, Австрії, Італії, Франції, Польщі і т.д. Традиційно порівняння здійснюються з розвинутішою правовою системою – це одна з вимог вдалого порівняльно-правового аналізу.

5. *Національне законодавство*. Цей об'єкт порівняльного правознавства зазвичай привертає увагу компаративістів, оскільки дає змогу дослідити загальні характеристики законодавчих систем, тенденцій їхнього розвитку, основні особливості.

6. Йдеться, зокрема, про порівняння критеріїв класифікацій, різних галузей, предметів і обсягів регулювання в межах галузей, про співвідношення різних галузей. Завдяки таким дослідженням встановлюється реальна роль закону в системі джерел права [4, с. 14].

7. М.М. Марченко зазначає, що під порівняння підпадають системи законодавства, що становлять сукупність нормативно-правових актів, в яких об'єктивуються основні характеристики права [1, с. 31].

8. *Галузі, підгалузі законодавства і нормативні масиви*. Зазвичай класифікація на галузі, інститути відбувається в межах однієї правової сім'ї, наприклад, романо-германської.

9. *Правові інститути* – комплекси правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини. Скажімо, інститути купівлі-продажу, договорів, правосуб'єктності, відповідальності, президента, виборів і т.д.; зазвичай такі дослідження властиві для мікропорівняння.

10. *Закони та інші правові акти* – це один із найпоширеніших об'єктів порівняльного правознавства. У цьому випадку це пояснюється передусім потребами законотворення. Використання зарубіжних законів у процесі правотворчості надає великого теоретичного і перевіреного часом практичного рівня.

11. *Правові норми* як елементарний об'єкт порівняльного правознавства.

12. *Юридична техніка*, тобто сукупність прийомів і правил структурування і вираження правових норм, побудови правових актів.

У кожній правовій системі можна знайти чимало специфічних прийомів юридичної техніки, що відображають як особливості мови і культури, так і традиції законодавчого процесу [4, с. 14–15].

До переліку об'єктів порівняльного правознавства слід віднести:

– правосвідомість;
– правовідносини;
– правову культуру;
– правову ідеологію;
– правову практику;
– правову психологію;
– систему права.

Наведений перелік об'єктів порівняльного правознавства не є вичерпним. Слід зауважити, що до об'єктів порівняльного правознавства можна зарахувати будь-який об'єкт правової системи.

---

1. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с.

2. Нерсесянц В.С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В.С. Нерсесянц // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 5–15.

3. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2001.

4. Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юр. спец. вищ. навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П. Погрібняк, Д.В. Лук'янов; за ред. В. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

5. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Норма, 1996. – 432 с.

2.5. Структура порівняльного правознавства

Структура порівняльного правознавства визначає його предмет і зміст.

Як зазначає *В.С. Нерсесянц,* двома основними структурними частинами порівняльного правознавства як окремої юридичної науки є *загальна* та *особлива частини.*

Загальна частина охоплює проблеми історії, теорії, предмета та методології порівняльного правознавства, місця і ролі його у системі юридичних наук, основні напрямки порівняльно-правових досліджень вітчизняної правової системи з урахуванням її місця на правовій карті світу, досягнення і тенденції розвитку зарубіжної юридичної компаративістики.

Особлива частина містить усю тематику конкретних порівняльно-правових досліджень (державно-правових явищ) від синхронного чи діахронного порівняння, аналізу окремих норм зарубіжного та вітчизняного права до порівняльно-правових досліджень усіх основних давніх і сучасних систем національного права, порівняльно-правове дослідження окремих галузей права

(скажімо, порівняльно-правове дослідження конституційного права, трудового права, приватного права тощо).

Відомий компаративіст *К. Осакве* пропонує у зазначеній навчальній дисципліні послуговуватися цими частинами. До *загальної частини* він залучає такі теми: історія розвитку науки порівняльного правознавства, його природа і проблема класифікації правових систем, історія розвитку основних правових систем сучасності, порівняльна методологія, порівняльно-правова культура, порівняння підходів правових систем до реалізації ідеї правової держави, симбіоз національного права і права міжнародних організацій, механізм уніфікації і гармонізації національних правових систем.

Особливу частину становлять або порівняльне приватне право (порівняльне приватне чи порівняльне сімейне право), або порівняльне публічне право (порівняльне конституційне чи кримінальне право), або порівняльне процесуальне право (порівняльний цивільний чи кримінальний процес).

Зазвичай особлива частина залежить від спеціалізації студента. Дослідник наголошує, що загальну частину слід обов'язково включати у навчальну програму кожного закладу [3, с. 14]. Фактично така класифікація дає лише поверхневий аналіз компонентів романо-германського та англо-американського права, побіжно торкається питання скандинавського права.

Залежно від мети, напрямків і предмета порівняльного правознавства визначається й *структура компаративістики*:

1) з урахуванням того, що предметом порівняння можуть бути правові системи у процесі їх історичного розвитку або почерпнуті зі статистики, варто розрізняти

«вертикальне» і «горизонтальне» порівняльне правознавство, або історичну та догматичну компаративістику;

2) враховуючи методологію, мету та завдання дослідження, можна виокремити «загальну» (загальнотеоретичну) та спеціальну галузеву компаративістику. Остання, своєю чергою, залежить від сфери права, де йдеться про «порівняльне правознавство (компаративістику) у сфері приватного права» та «порівняльне правознавство (компаративістику) у сфері публічного права» [3, с. 9].

Також можлива інша структура порівняльного правознавства (зважаючи на ту обставину, що предметом порівняльного правознавства є право як елемент цивілізації або право як сукупність юридичних норм, можна говорити про «цивілізаційно-правову компаративістику» або про «нормативістську компаративістику») [5, с. 9].

Дослідники порівняльного правознавства А.І. Дмитрієв та А.О. Шепель у розвитку порівняльного правознавства розглядають вітчизняну правову систему крізь призму інших правових систем, що сприятиме у майбутньому подоланню обмеженості, провінційності й замкнутості сучасної юридичної освіти, і таким чином сприятиме підвищенню якості підготовки спеціалістів-юристів, здатних вирішувати питання, що виникають не лише в рамках вітчизняної правової системи, а також і за її межами [1, с. 9]. На цій основі *А. Дмитрієв* та *А. Шепель* виокремлюють структуру порівняльного правознавства: загальну та особливу частини. У *загальній частині* розглядаються фундаментальні питання, такі як предмет, метод, функції, методологія порівняльного правознавства, порівняльно-правовий метод, порівняльно-правові дослідження, класифікація основних правових систем сучасності, взаємовідносини порівняльного правознавства з міжнародним публічним і міжнародним правом то-

що. В *особливій частині* розглянуто основні правові сім'ї й системи сучасності, а також місце правової системи України на правовій карті світу та прогнозування основних напрямків її подальшого розвитку. Ця частина присвячена деяким узагальненим оцінкам, вимогам та рекомендаціям сучасної компаративістики щодо ролі та методології порівняльного правознавства взагалі й порівняльно-правових досліджень та їх учасників зокрема [1, с. 9].

Окрім цього, у складі науки порівняльного правознавства можна вирізнити: наукознавчу, методологічну і практичну частини [4, с. 12–21].

Наукознавча охоплює проблематику порівняльного правознавства, яка стосується його поняття, історії, предмета, структури, завдань і функцій, а також місця в системі юридичних наук. Методологічна частина зводиться здебільшого до вивчення методології порівняльно-правового аналізу та до розвитку методики проведення порівняльно-правових досліджень щодо окремих об'єктів. Прикладна частина дозволяє розкрити особливості застосування методології порівняльно-правового аналізу на різних його рівнях: макро- та мікрорівні [4, с. 12].

З огляду на зазначене, беззаперечним є поділ на загальну, особливу, а також заключну частини. Водночас залишається відкритим питання щодо особливості структури вказаних частин.

На нашу думку, до загальної частини слід включати такі теми, як історія розвитку науки порівняльного правознавства (оскільки це дає змогу простежити процес формування предмета компаративістики), природа та предмет порівняльного правознавства; проблема методології порівняльного правознавства та використання методологічного інструментарію в цій науці; проблема практичної значущо-

сті порівняльного правознавства в житті суспільства та держави; практична значущість порівняльного правознавства в процесі гармонізації та уніфікації права; порівняльне правознавство та національне право; порівняльне правознавство і міжнародне право; порівняльне правознавство і європейське право; теоретичні аспекти правових систем сучасності; ідентифікація правової системи України з романо-германським типом права; місце правової системи серед міждержавних правових систем (ЄС, Рада Європи). Фактично загальна частина є методологічною.

До особливої частини входять такі теми, як місце правових систем сучасності в системі юридичних наук; поняття, предмет та структура, класифікація правових систем сучасності; романо-германська правова сім'я; англо-американська (англо-саксонська) правова сім'я; змішаний тип правових сімей (скандинавська і латиноамериканська); релігійно-звичаєві правові системи (мусульманська, індуська, іудейська, канонічна); філософсько-традиційні правові системи (правові системи Далекого Сходу, правова система Китаю та Японії); звичаєво-общинний тип правових систем (країни Африки та Мадагаскар). Ця частина є прикладною.

До заключної частини порівняльного правознавства можна віднести порівняльне публічне і приватне право (порівняльне конституційне право, порівняльне цивільне право) або порівняльне процесуальне право (кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне право).

---

1. Дмитрієв А.І. Порівняльне правознавство: навч. посібник / А.І. Дмитрієв, А.О. Шепель; відп. ред. В.Н. Денисов. – К., 2003. – 184 с.

2. Нерсесянц В.С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В.С. Нерсесянц // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 5–15.

3. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части: учеб.-практ. пособие / Кристофер Осакве. – М.: Дело, 2000. – 256 с.

4. Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юр. спец. вищ. навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов; за ред. В.Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

5. Харитонова О.І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов. – Х.: Одіссей, 2002. – 592 с.

2.6. Місце порівняльного правознавства у системі юридичних та соціальних наук

Традиційно під юридичною наукою розуміємо систему знань про об'єктивні властивості права і держави в їх понятійно-юридичному осягненні, а також знання про загальні та емпіричні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права в їх структурному різноманітті.

Юридична наука має складну внутрішню структуру, зазвичай в ній розрізняють групи: теоретико-історичні науки (теорія держави і права, історія держави і права, історія вчень про державу, право); галузеві юридичні науки (конституційне, кримінальне, цивільне право); міжгалузеві юридичні науки (природоохоронне право, кримінологія, прокурорський нагляд, організація правосуддя); науки, що вивчають міжнародне приватне і міжнародне публічне право; спеціальні юридичні науки, що виникли на стику юридичних та технічних наук (криміналістика, судова медицина); прикладні науки, що

виникли на стику юридичних та суспільних наук (філософія права, юридична деонтологія, соціологія права, антропологія права); а також науки, що вивчають державу і право зарубіжних країн (державне право зарубіжних країн, конституційне право зарубіжних країн, трудове право зарубіжних країн тощо).

В.Д. Ткаченко зазначає, що порівняльне правознавство належить до групи наук, що вивчають зарубіжні державу і право, а також наук, що вивчають міжнародне право [1, с. 18]. На нашу думку, порівняльне правознавство акцентує увагу на загальнотеоретичних аспектах, тож слід погодитися з Х. Бехрусом, що для порівняльного правознавства як наукової дисципліни актуальними є загальнотеоретичні завдання: з одного боку – це відокремлення від дисциплін, які є вихідними для нього, з іншого – інтеграція із загальною теорією права, теорією держави, тобто з тим корпусом наукових дисциплін, які довели свою ефективність у процесі проведення наукових досліджень [2, с. 25].

На нашу думку, для порівняльного правознавства актуальним є загальнотеоретичне обґрунтування державно-правових явищ з використанням порівняльно-правового методу.

На думку В.С. Нерсесянца, місце порівняльного правознавства у системі юридичних наук визначається єдністю предмета і методу усіх юридичних наук та включає в себе два моменти: по-перше, ця єдність передбачає, що всі юридичні дисципліни (в тому числі й порівняльне правознавство) становлять різні форми конкретизації (різні аспекти переосмислення і виразу) поняття права; по-друге, ця єдність предмета і методу передбачає, що всі юридичні дисципліни є різними формами (аспектами)

конкретизації і переосмислення одного і того ж поняття права (і відповідно – правового поняття держави). А це означає концептуальну єдність відповідно юридичної науки в цілому і всіх її структурних елементів (частин) як окремих юридичних дисциплін.

Кожна юридична дисципліна – це окремий елемент всієї юридичної науки, порівняно самостійне наукове формоутворення, специфічна визначена складова частина теоретико-юридичного пізнання. Якщо в цілому предмет юридичної науки – це поняття права у всіх аспектах теоретико-пізнавального прояву і виразу, то предметом кожної окремої юридичної дисципліни як складової предмета юридичної науки є якийсь окремий аспект цього права (і правового поняття, сукупності понять, правових властивостей, державно-правових явищ, які належать до об'єктів даної юридичної дисципліни) [3, с. 14].

Порівняльне правознавство перебуває у взаємозв'язку з іншими юридичними дисциплінами.

Порівняльне правознавство і група теоретико-історичних наук

На думку Ю.А. Тіхомірова, найближче до порівняльного правознавства знаходиться теорія держави і права [4, с. 12]. Процес взаємозв'язку теорії держави і права та порівняльного правознавства не викликає сумніву, оскільки донедавна порівняльне правознавство розглядалося як один із напрямів у загальній теорії держави і права, а напрацювання загальної теорії держави і права на макрорівні залежить від використання порівняльно-правового методу [5, с. 25–28].

Між цими науками існує двосторонній зв'язок: матеріал, зібраний порівняльним правознавством (у макропорівнянні правотворчої, правозастосовної, інтерпре-

таційної діяльності, системи права, системи законодавства, складу правовідносин і правопорушення тощо), висновки, які зробили вчені-компаративісти, використовуються теорією держави і права для формування своїх закономірностей.

Беззаперечним є те, що загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ є досягненням усього людства і їх максимальне використання в теорії держави і права тільки збагачує її. Як ми вже знаємо, теорія держави і права формується із об'єктивної реальності, при цьому береться до уваги синхронність локалізованих об'єктів в часі і з діахронної історичної парадигми. Синхронність локалізованих об'єктів у часі фактично й утворює порівняльне правознавство.

Своєю чергою, порівняльне правознавство використовує у своїх дослідженнях досягнення теорії держави і права, передусім понятійно-категоріальний апарат, а також методологічний інструментарій.

Порівняльне правознавство та історія держави і права

Заслуговує на увагу проблема взаємозв'язку (взаємовідносин) порівняльного правознавства та історії держави і права. Як відомо, історія держави і права вивчає загальні та специфічні особливості виникнення і функціонування держави і права у певних правових системах у хронологічній послідовності.

Запозичення порівняльним правознавством історичних знань є безперечним, оскільки при аналізі тих чи інших правових систем використовуються діахронні підходи аналізу правової системи.

Наприклад, при аналізі романо-германського типу права слід з'ясувати історико-теоретичні аспекти станов-

лення та розвитку цієї правової сім'ї, оскільки саме в діахронному підході визначаються ознаки, особливості даної правової сім'ї.

Аналогічна ситуація також і з англо-американським, мусульманським, індуським, іудейським, скандинавським, латиноамериканським правом. Без пізнання історичного розвитку права неможливе дослідження сучасних правових систем, що здебільшого є продуктом історичних умов, які впливали на ці правові системи в минулому.

Також слід зазначити, що між правничими науками існує двосторонній зв'язок. З одного боку, історія держави і права є підґрунтям для глибокого аналізу правових систем та їх сімей, з іншого – у процесі такого аналізу виявляються нові специфічні закономірності й особливості, які є важливими для науки історії держави і права.

Порівняльне правознавство, зі свого боку, є відповідальним насамперед за постачання для науки історії держави і права порівняльної методології. Як зазначає Х. Бехрус, порівняльний метод застосовується в історико-правових дослідженнях у двох видах.

Перший – це одночасне (синхронне) порівняння об'єктів, що діяли у минулому. Наприклад, порівняння римського права з правом інших античних держав.

Другий вид – це порівняння одного чи декількох об'єктів дослідження у різні часи (діахронне порівняння) для вирішення тих чи інших проблем [2, с. 28].

Порівняльне правознавство і галузеві юридичні науки

Порівняльне правознавство тісно пов'язане з галузевими юридичними науками, адже галузеві науки активно використовують досягнення порівняльного права,

зокрема для поглиблення вивчення національного права, для формування об'єктивних обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства. Своєю чергою, порівняльне правознавство, зокрема його компаративістська частина, яку низка науковців визначають як прикладну (чи спеціальну), повинно спиратися на досягнення галузевих юридичних наук. У процесі взаємодії порівняльного правознавства та галузевих юридичних наук утворюються порівняльні галузеві юридичні науки (порівняльне конституційне право, порівняльне трудове право, порівняльне кримінальне право, порівняльне цивільне право, порівняльне сімейне право і т.д.). Фактично написання будь-якої наукової роботи у галузевій сфері неможливе без використання порівняльно-правового методу, адже по суті ці навчальні дисципліни є результатом взаємозбагачення, взаємовпливу і навіть взаємозв'язку порівняльного правознавства з галузевими юридичними науками. Таким чином, говорячи про взаємодію порівняльного правознавства з іншими юридичними науками, слід зважати на те, що ця взаємодія має двосторонній характер, так би мовити, прямий і зворотний зв'язок. Активне використання порівняльно-правового методу у галузевих юридичних дисциплінах формує та вдосконалює понятійний апарат, а також формує нові закономірності у пізнанні державно-правових явищ для порівняльного правознавства. Порівняльне правознавство постачає методологічний інструментарій (правила, методику, вимоги) для порівняння в галузевих юридичних науках, утворюючи порівняльні галузеві науки.

Сьогодення вимагає необхідності ширшого впровадження цих дисциплін у навчальний процес.

Порівняльне правознавство і міжнародне приватне право

Порівняльне правознавство активно взаємодіє як із міжнародним приватним, так і з міжнародним публічним правом.

Міжнародне приватне право, як відомо, складається з тих норм, що регулюють цивільно-правові відносини, і опосередковано має справу з правовими системами різних держав, оскільки саме в них містяться норми міжнародного приватного права.

Порівняльно-правові дослідження посідають важливе місце у вивченні питань, які входять у сферу інтересів міжнародного приватного права, а саме – для вирішення складних колізій закон передбачає застосування у певних випадках іноземного законодавства. Природно, норми національного права зіставляються з нормами інших країн. Порівняльне правознавство виконує важливу роль, коли здійснюється підготовка і прийняття законодавчих актів з міжнародного приватного права.

Взаємодія порівняльного правознавства і міжнародного приватного права пояснюється так: міжнародне приватне право чи колізійне право – частина чинного національного права, тоді як порівняльне правознавство саме собою – чиста наука.

Міжнародне приватне право вказує, яка із різноманітних правових систем повинна застосовуватися у кожному конкретному випадку з іноземним елементом. Воно містить колізійні норми, які визначають, як і який саме національний закон у певному випадку слід застосовувати. Тому можна сказати, що міжнародне приватне право більшою мірою селективне, ніж порівняльне. Порівняльне право, натомість, має справу з правопорядками різних

країн одночасно, не маючи при цьому визначеної сугубо практичної мети. Але порівняльне правознавство має велику цінність для міжнародного приватного права.

При сьогоднішньому високому рівні розвитку міжнародних відносин застосування методів міжнародного приватного права можливе з урахуванням видів порівняльного права. На думку К. Цвайгерта та Х. Кьотца, порівняльне право також слід використовувати при застосуванні міжнародного права, якщо це передбачається національними колізійними нормами міжнародного приватного права [6, с. 15].

Порівняльне правознавство зараз менше використовується у публічному праві з його подвижними владними інститутами, а більше – у приватному праві з його позитивністю, рівністю сторін і стабільною подібністю інститутів [7, с. 9].

Міжнародне приватне право зазвичай має справу з колізійними нормами, тобто дає відповідь на питання, право якої країни підлягає застосуванню в конкретних обставинах, а також із нормами, які безпосередньо регулюють такі міжнародні відносини (так звані уніфіковані норми міжнародного приватного права).

Порівняльне правознавство і міжнародне публічне право

Міжнародне публічне право, як зазначають дослідники, за своєю суттю є глобальною системою права.

Методи порівняльного правознавства можуть бути надзвичайно корисними при тлумаченні міжнародних договорів, концепцій та інститутів, пов'язаних із звичаєм у міжнародному праві.

Як зазначають К. Цвайгерт та Х. Кьотц, лише завдяки порівняльному праву їх потенціал може бути

повністю реалізований у міжнародному публічному праві [10, с. 17–18].

Міжнародне публічне право активно використовує методологію порівняльного правознавства і навпаки – для порівняльного правознавства як напряму дослідження є доволі значущою міжнародно-правова проблематика. Порівняльне правознавство надає у розпорядження міжнародно-публічного права інструментарій, який дає змогу вивчити його науково-прикладні проблеми, наприклад, при дослідженнях взаємодії міжнародної та внутрішньодержавної правових систем, при уніфікації міжнародних матеріально-правових норм в утворенні міжнародних правових звичаїв і загальних принципів міжнародного публічного права.

Загалом порівняльне правознавство збагачує як методи міжнародного права, які воно використовує, так і його зміст (допомагає при створенні норм міжнародного права). Також слід відзначити, що здійснюються спроби видання спільних підручників із міжнародного приватного права і порівняльного правознавства [8, с. 5].

Останнім десятиріччям формується ще одна певною мірою відокремлена сфера наукових досліджень, яка претендує на статус самостійної науки, – це ***порівняльне державознавство***. Для нього основним об'єктом дослідження є державні інститути. На відміну від державознавства, порівняльне правознавство досліджує державний інститут виключно як елемент правової системи. Крім того, явища державного, політичного характеру цікавлять порівняльне правознавство здебільшого у тій частині, де вони урегульовані правом, тоді як порівняльне державознавство вивчає ці явища як такі, що реально склалися [1, с. 21].

Поряд із іншими юридичними науками порівняльне правознавство доволі успішно і плідно взаємодіє з галузями знань гуманітарного напряму, а саме – з філософією права, історією права, етнологією права, а також із культурологією.

Передусім ***філософія вивчає загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення***. Вона природно торкається питань формування і розвитку правової системи. Своєю чергою, порівняльне правознавство при вивченні правової карти світу широко використовує загальні закономірності розвитку і формування, вироблені філософією. Методологія порівняльного правознавства безпосередньо формується на філософській методології. Використання досягнень філософії при розробці проблематики порівняльного правознавства забезпечує правильну постановку нових проблем і дозволяє простежити перспективи розвитку правових систем.

Також заслуговує на увагу ***взаємозв'язок порівняльного правознавства і політології***. Політологія як галузь гуманітарних знань вивчає державу, право і правову систему як відповідні елементи політичної системи суспільства, досліджує характер взаємодії цих елементів з іншими елементами політичної системи суспільства. Політологію цікавить насамперед структура влади і її відносини з правом. Проблема взаємодії влади і права посідає одне із центральних місць у порівняльному правознавстві. Політична система як основний предмет вивчення політології та правова система як основна категорія порівняльного правознавства є порівняно самостійними елементами структури суспільства, які взаємозбагачують одна одну. При дослідженні сутності політичної системи порівняльне правознавство несе знання про типи політичних систем і методологію їх дослідження.

Взаємозалежність ***порівняльного правознавства і соціології права не викликають сумніву***.

Соціологія вивчає право і правову систему насамперед з точки зору їх ролі у суспільному житті, у забезпеченні потреб різних соціальних, професійних та інших груп населення. Спираючись на досягнення соціології загалом і на конкретні соціологічні дослідження зокрема, порівняльне правознавство може простежувати ефективність функціонування перспектив розвитку правових систем сучасності. Як зазначає Р. Давид, порівняльне право багатьма дослідниками розглядається як один із аспектів соціології права, між порівняльним правознавством і соціологією права існує багато сфер дотику, у них є низка загальних галузей [9, с. 15]. Німецькі компаративісти зазначають, що існує взаємозв'язок між порівняльним правом і соціологією права. Ці дві науки можуть багато чого дати одна одній, крім того, методи, які використовуються ними, зазвичай є ідентичними. Соціологія права з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки між правом і суспільством.

Соціологія прагне відкрити закономірності, на основі яких можна зробити висновок про можливості і передумови правового впливу на людську поведінку і про те, як право реагує на соціальні, політичні і психологічні чи демографічні зміни в суспільстві. Соціологія права має суттєві переваги, якщо при аналізі правової системи беруться до уваги дані, отримані завдяки застосуванню порівняльної методології, що стосуються різних культур і народів [10, с. 22–23].

Співвідношення між порівняльним правознавством та історією права є доволі складним. Характеризується система відносин так: по-перше, істо-

рія права використовує порівняльний метод – історик права не може не застосовувати у питаннях, які він вивчає, різні елементи концептуального підходу.

Таким чином, він принаймні несвідомо (зазвичай – свідомо) здійснює своє дослідження на основі порівняльно-правового методу. По-друге, широке тлумачення поняття «порівняльне право» включає і порівняльну історію права. Це стало особливо продуктивним при дослідженні римського права як інструмента дослідження права давнього світу в цілому. При цьому у сферу дослідження були включені усі галузі права: публічне і приватне, міжнародне і цивільне, різноманітні закони Давньої Греції, виявлення для них правової ідеї справедливості тощо [6, с. 18].

При цьому, як зазначають німецькі компаративісти, майже всі засновники сучасного порівняльного права були великими істориками права, бо без знання історії навіть сучасні компаративісти не можуть зрозуміти іноземні судові рішення [6, с. 19].

Сучасні історики права стверджують, що історія людства і право розвиваються у тісному взаємозв'язку одне з одним. Вони усвідомлюють, що історія і право тісно взаємопереплетені і намагаються розкрити неправові аспекти і приховані стимули розвитку права. Історію права можна класифікувати як «вертикальне порівняльне право», а порівняння правових систем сучасності – як «горизонтальне порівняльне право».

Співвідношення між порівняльним правознавством і етнологією права

Засновником етнології порівняльного права є Іоганн Бахофен (праця «Das Mutterrecht», і сер Генрі

Мейн, які ставили собі мету, що суттєво відрізняється від мети компаративістів, а саме – відтворити історію права як частину всезагальної історії цивілізації. В основу етнологічних наукових досліджень лягло коло питань про так звані первинні і народні ідеї. Сутність їх полягає в тому, що розвиток людства, завдяки однаковому душевному складу індивідуумів, у кінцевому підсумку в усьому світі здійснюється за однаковими законами, незалежно від расового походження членів людського суспільства. Основний акцент робився на дослідженнях так званого первіснообщинного права. На основі вивчення первісних звичаїв вони зробили висновок про те, як могло виглядати право високорозвинутих народів у доісторичний період, з якого не збереглося жодних правових пам'яток чи свідоцтв. Основному постулату етнологічних правових досліджень про паралельний розвиток всіх первісних племен протистоїть насамперед учення «цивілізації етносу». Згідно з цим ученням, всесвітній процес розвитку цивілізації у того чи іншого народу або племені протікає як історично обумовлений факт і тому набуває характеру індивідуальної неповторності. Завданням порівняльне правознавство у сучасному світі є допомога в правовому розвиткові народам, які розвиваються, шляхом обґрунтування результатів таких наукових досліджень [6, с. 21].

Порівняльне правознавство тісно пов'язане з культурологією, оскільки культурологія вивчає такий незалежний рівень функціонування суспільства, як культура, призначення якого – формування позитивної поведінки суб'єктів суспільного життя. Порівняльно-правові дослідження також мають формуватися з еталонів, узятих з різних правових культур, ця сфера

збагачує порівняльне правознавство власними специфічними методами.

---

1. Порівняльне правознавство: підруч. для студ. юр. спец. вищ. навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П. Погрібняк, Д.В. Лук'янов; за ред. В.Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

2. Бехрус Хашматулла. Вступ до порівняльного правознавства: навч. посібник / Хашматулла Бехрус. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – 328 с.

3. Нерсесянц В.С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В.С. Нерсесянц // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 5–15.

4. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Норма, 1996. – 432 с.

5. Марченко М.Н. Общая теория государства и права / М.Н. Марченко. – М., 1998.

6. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц; [пер. с нем. Ю.М. Юмашева]. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Т. I. Основы. – 480 с.

7. Тихомиров Ю.А. Право: национальное, международное, сравнительное / Ю.А. Тихомиров // Государство и право. – 1999. – № 8.

8. Кох Х. Международное частное право и сравнительное правоведение / Х. Кох, У. Магнус, Винклер фон Моренфельс; пер. с нем. Ю.М. Юмашева. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 480 с.

9. Давид Р. Основные правовые системы современности: пер. с фр. В. Туманова / Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.

10. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц; пер. с нем. Ю.М. Юмашева. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Т. I. Основы. – 2000. – 480 с.

2.7. Функціональна природа порівняльного правознавства

Функції будь-якої науки, в тому числі порівняльного правознавства, допомагають краще зрозуміти предмет та мету дослідження. Також за допомогою визначення цілей і функцій можемо розширити предмет дослідження, оскільки поставлена ціль супроводжує наукові дослідження, окреслює гіпотезу і сприяє отриманню нових результатів. Фактично функції та мета розширюють предмет дослідження порівняльного правознавства.

За допомогою функцій і цілей глибше пізнаються процеси і явища в правовій сфері, вдається краще зрозуміти об'єм і характер «зовнішнього» правового впливу, масштаби і форми використання зарубіжного правового досвіду [1, с. 35–36]. І навпаки, ігнорування і недооцінка великого потенціалу порівняльного правознавства в сучасних умовах недопустима. Це призводить до штучної замкнутості, відсутності правової інформації, відтак – до правових, економічних, політичних помилок.

Західні компаративісти, з огляду на багатогранність й функціональність порівняльного правознавства, *зосереджують увагу на причинно-наслідкових зв'язках і цілях*. Зокрема, *Ф. Стоун* серед причин, які спонукають авторів із різних країн займатися дослідженням проблем не тільки національного, але і порівняльного права, *називає такі*:

1) бажання знати і розуміти правову систему не тільки своєї країни, але й інших країн;

2) прагнення в процесі порівняння різних правових систем дізнатися, як вирішуються подібні юридичні проблеми у національній правовій системі і за її межами;

3) визнання теоретичної і практичної необхідності порівняльного аналізу методів вирішення подібних проблем у різних країнах;

4) прагнення виявити і розкрити основні принципи побудови і функціонування різних правових систем [2, с. 157].

Тут акцент робиться як на теоретичному (чисто інтелектуальному) аспекті порівняльного правознавства, так і на практичному, тобто простежується доцільність застосування у національній правовій сім'ї досягнень інших правових систем.

Західний компаративіст Х. Гуттерідж, розглядаючи питання про основні цілі порівняльного правознавства, вважає, що вони повинні полягати передусім у встановленні того, чому і якою мірою існуюче різноманіття правових систем має причинно-наслідковий, постійний, а коли – випадковий характер; відтак науковців цікавить визначення причин, які лежать в основі існуючих розбіжностей, а також їх співвідношення із загальною структурою систем, в яких вони проявляються; і потретє, коли йдеться про норми та інститути права – формування думки про їх позитивні і негативні сторони з врахуванням специфічних умов їх існування та застосування [2, с. 157].

П. Круз по суті не проводить межу між функціями і цілями порівняльного правознавства і як своєрідний симбіоз формулює ці функції і цілі як галузі науки і освіти, в процесі законодавчої і правозастосовної діяльності, а також при проведенні правових реформ; у процесі формування, тлумачення і глибокого розуміння правових норм, а також у сфері уніфікації і гармонізації права [2, с. 157–158].

Фактично на емпіричному рівні цілі і функції слід ототожнювати. На нашу думку, слід дати детальнішу характеристику розуміння функціональності порівняльного правознавства такими західними компаративістами, як К. Цвайгерт, Х. Кьотц, Р. Давид, П. Емінеску.

Згідно з поглядами К. Цвайгерта, першорядною функцією порівняльного правознавства є розширення сфери пізнання. Якщо під правовою наукою слід розуміти не тільки тлумачення національних законів, правових принципів і норм, а й дослідження моделей для подолання і врегулювання соціальних конфліктів, то стає зрозумілим, що порівняльне правознавство наділене ширшим спектром типових рішень, ніж національна замкнута правова наука. Тому рішення, які містяться в правових системах світу, вже через об'єктивну необхідність різноманітніші і багатші за змістом, ніж ті, що вироблені в межах національної правової системи. Порівняльне правознавство подібне до «школи правди», воно розширяє і збагачує «набором рішень» і надає критично налаштованому досліднику можливість знайти найбільш оптимальне вирішення для даного часу і місця [3, с. 28].

Щодо інших функцій порівняльно-правового дослідження, в працях німецьких компаративістів вказується, що сучасний розвиток науки – це міжнародний діалог стосовно проникнення новацій в різні соціуми і культури нашої планети з метою стимулювання поступового відмирання закостенілих національних упереджень і покращити взаєморозуміння між народами; незаперечна виключна корисність порівняльно-правових досліджень для правових реформ у країнах, які розвиваються; постійна критика власного правопорядку «ззовні» може внести більший вклад у розвиток

національного права, ніж національна обмеженість, «догматична дискусія» [2, с. 28].

Загалом дослідники розглядають *три функції порівняльного правознавства*, які мають особливе практичне значення:

1) подача корисного матеріалу для збагачення потенціалу законодавця;

2) воно виступає інструментом тлумачення законодавства;

3) роль порівняльного правознавства в уніфікації права [2, с. 27–28].

П. Емінеску – автор поширеної концепції функціонального аналізу порівняльного правознавства як засобу розвитку національного права – вбачає у порівняльному правознавстві своєрідний «інструмент національної юридичної техніки», в потенційному плані – доволі ефективний чинник перетворення і розвитку права [4, с. 183].

Р. Давид, К. Жоффре-Спінозі у праці «Основні правові системи сучасності» зазначають, що порівняльне правознавство є засобом пізнання різних правових систем, своєрідною основою теоретичної юриспруденції, і насамкінець, чинником, що допомагає «зрозуміти світогляд інших і пояснити іншим наші власні погляди, створити відповідні умови для гармонійного співіснування і прогресу нашої цивілізації». Ці ж дослідники звертають увагу на міжнародну уніфікацію права як засіб подолання розбіжностей між народами [5, с. 10–14].

Варто, на нашу думку, зупинитись на поглядах *російських компаративістів*, які визначають основні функції порівняльного правознавства. В російській компаративістиці традиційно виділяють *теоретичні* й *прагматичні функції* порівняльного правознавства. *Теоретичні*

забезпечують розвиток і якісний ріст знання. *Прагматичні* функції спрямовані на вирішення сучасних завдань правової практики [6, с. 22].

До *теоретичних функцій порівняльного правознавства* слід віднести: а) пізнавальну; б) інформаційну; в) аналітичну; г) функцію деідеологізації правових доктрин і теорій, правових систем; д) функцію розвитку правосвідомості; е) пропагандистську; є) наукову; ж) освітню.

До *прагматичних функцій порівняльного правознавства* входить: а) інтегративна; б) конвергенційна; в) функція уніфікації права.

Тепер слід дати детальну характеристику теоретичним та прагматичним функціям порівняльного правознавства.

2.7.1. Гносеологічна (пізнавальна) функція порівняльного правознавства

Сучасний компаративіст Ю.А. Тіхоміров використовує термін «пізнавальна функція», Бехруз Хашматулла – «гносеологічна функція».

На нашу думку, ці підходи слід ототожнювати. У філософських енциклопедичних довідниках теорія пізнання (гносеологія, епістемологія) – розділ філософії, в якому аналізується природа і можливості знання, його межі і умови достовірності [7, с. 47].

Як указує Ю.А. Тіхоміров, порівняльне правознавство завжди орієнтоване на глибоке і масштабне вивчення правових явищ. Їх аналіз і оцінка стосовно внутрішньодержавного розвитку будуть повнішими і об'єктивнішими за умови, що вивчаються загальні й специфічні причини правових явищ, тимчасові і стабільні правові ситуації в зарубіж-

них державах, їх вплив, чинників, які ведуть до зміни іноземних законодавств, до прийняття і зміни правових актів, умов, які сприяють чи зупиняють реалізацію права [1, с. 37].

Учений звертає увагу на те, що дослідження і зіставлення рівня правосвідомості й правової культури в своїй країні і в інших державах дозволяє краще зрозуміти механізм правової поведінки громадян у цей період і в перспективі, коли будуть діяти інші правові норми. Важливе значення має й порівняльний аналіз правозабезпечувальних механізмів (діяльності суду, юстиції, правоохоронних та законодавчих органів) [1, с. 37].

Пізнавальна функція передусім спрямована на пізнання всього спектру юридичної діяльності, охоплюючи всі структурні аспекти правової системи (нормативну, функціональну та ідеологічну).

Х. Бехруз зазначає, що порівняльне правознавство завжди орієнтувалося не на просте додавання знань про правові явища і вивчення динамічних аспектів взаємодії правових об'єктів, не на просте виявлення того чи іншого правового елементу, а на підтримання структурно постійної правової системи, сприйняття нею нових правових елементів різних інститутів у межах національних політичних і економічних умов [6, с. 22].

2.7.2. Інформаційна функція порівняльного правознавства

Ця функція тісно пов'язана з пізнавальною метою (функцією), оскільки вона є її наслідком. Ю.А. Тіхоміров виділяє інформаційну мету (функцію) і як засіб досягнення пізнавальної цілі (функції), і як самостійну функцію. Вона

спрямована на отримання матеріалів щодо функціонування і розвитку зарубіжних правових систем, державних інститутів, їх взаємозв'язків між собою, даних щодо правових ситуацій і тенденцій правового розвитку в регіональному і світовому масштабах. Важлива й інформація про сприйняття, оцінку, реагування громадян на зміни, які відбуваються в національній правовій системі. Будь-який ізольований розвиток у сучасний період недопустимий [1, с. 37].

Інформаційна функція порівняльного правознавства досягається шляхом застосування низки заходів. По-перше, це підготовка довідкових матеріалів стосовно розвитку іноземного законодавства, інформаційних оглядів іноземного законодавства. Їх зазвичай готують за країнознавчим підходом відповідно до окремих галузей, підгалузей законодавства, правових інститутів.

Іноді поєднуються галузеві і країнознавчі підходи, що призводить до вдалої систематизації тих чи інших матеріалів для ефективної роботи юристів, законодавців, працівників державних органів, студентів, аспірантів [1, с. 38].

Як приклад, Ю.А. Тіхоміров наводить такі огляди інформацій і реферативної інформації, підготовлені Інститутом законодавства і порівняльного правознавства останніми роками: «Професійне навчання робітників і службовців» (1993), «Міжнародна уніфікація колізійних норм сімейного права» (1993), «Організація і діяльність рахункових палат» (1993), «Страхова медицина (Великобританія, Франція, ФРН, Швеція, Швейцарія)» (1993), «Кримінально-виконавче законодавство» (США, Англія, Німеччина, Франція), «Охорона пам'яток історії і культури» (Великобританія, Італія, США, ФРН, Франція) (1993), «Правове регулювання зайнятості в країнах Схід-

ної Європи» (1993), «Уряд в зарубіжних державах» (1993), «Недобросовісна конкуренція» (1993), «Законодавство Європейського економічного співтовариства про захист прав споживачів» (1994), «Розгляд спорів, пов'язаних з підприємницькою діяльністю» (1994), «Податкові злочини і проступки» (1995), «Торговельне представництво» (1995), «Законодавство зарубіжних країн про заставу» (1995), «Трудовий договір» (1995).

В 1994 р. були підготовлені реферативні інформації: «Про господарську діяльність іноземців і захист іноземних інвестицій», «Про колективний договір в бюджетній сфері», «Про обіг короткотермінових державних цінних паперів», «Про банки й інші фінансові органи», «Зміни в законодавстві про банкрутство» [1, с. 38].

Ці огляди інформації мають спеціалізований характер і розраховані на вирішення тих чи інших завдань порівняльного правознавства, що стосуються зіставлення з власним законодавством. Для більш детального аналізу і вирішення конкретних завдань використовуються короткі довідки про зарубіжні акти, про їх місце в правовій системі, структуру й зміст.

Важливими є знання про юридичні режими різних видів діяльності [1, с. 38].

Тут дослідник зазначає, що існують більш широкі довідкові матеріали, підготовлені у вигляді оглядів, довідок, статей в наукових та інших збірниках.

Дані, які містяться в них, дають ґрунтовну картину закордонного законодавства. Зарубіжні огляди законодавства є емпіричним матеріалом для суб'єктів, які здійснюють законотворчу, правотворчу та інтерпретаційно-правову діяльність, оскільки зазвичай допомагають побачити й зрозуміти недоліки національного права.

2.7.3. Аналітична функція порівняльного правознавства

Дослідники зазначають, що аналітична мета (функція) порівняльного правознавства є функцією більш високого порядку. Компаративіст, використовуючи цю функцію, намагається знайти корені, джерела правових явищ у зарубіжних правових системах. Саме в процесі досягнення цієї цілі відбувається порівняння. Об'єктом його є передусім своя національна правова система та зарубіжна правова система [1, с. 39]. У цьому разі доцільним буде використання правового досвіду інших держав для національної правової системи.

Існування аналітичної цілі (функції) здійснюється в процесі досягнення пізнавальної мети і з використанням результатів інформаційної цілі. Ігнорування чи слабке врахування вказаних цілей призводить до підміни аналітичної мети, й тоді це буде виключно описова діяльність [1, с. 39]. Отже, аналітична мета (функція) порівняльного правознавства діалектично залежна від інформаційної та пізнавальної функцій.

Аналітичне мислення – невід'ємний елемент правової рефлексії в процесі здійснення порівняння, воно потребує передусім застосування правових аксіом та вимог порівняльного правознавства, високого рівня глобальної абстракції.

2.7.4. Функція деідеологізації правових систем

Ця функція передбачає об'єктивний науковий підхід до вивчення основних державно-правових явищ у

межах порівняльного правознавства і неупередженого ставлення до них у зв'язку з політичними й ідеологічними поглядами та інтересами [6, с. 23].

Цей методологічний підхід доповнює К. Осакве, який зазначає, що порівняння правових систем потребує інтелектуальної об'єктивності, тому у порівняльному правознавстві немає і не може бути місця релігійним чи культовим упередженням проти тієї чи іншої правової системи, чи проти того чи іншого народу [8, с. 14].

2.7.5. ФУНКЦІЯ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Здійснення цієї функції призведе до того, що юридичний світогляд ґрунтуватиметься на загальноцивілізаційних підходах, тобто до розуміння права як загальноцивілізаційного процесу [6, с. 23].

А. Ільїн зазначає: «Перше, що ми завжди повинні зрозуміти і засвоїти, – це те, що ми постійно потребуємо правосвідомості і користуємося нею, і що правосвідомість є творчим джерелом права, живим організмом правопорядку і політичного життя» [9, с. 37].

Цивілізаційний підхід до права, який виконує функція розвитку правосвідомості, повинен базуватися на природно-науковому, феноменологічному та герменевтичному обґрунтуванні [10, с. 27].

Правосвідомість повинна бути орієнтована на гуманістичні загальноцивілізаційні аспекти розвитку [10, с. 28].

До розглянутих нами теоретичних функцій, які забезпечують розвиток і якісний ріст знання, слід також віднести ***пропагандистську і критичну функції порівняльного правознавства***.

2.7.6. Пропагандистська функція порівняльного правознавства

Ця функція характеризується тим, що кожна держава зацікавлена у захисті своєї правової системи і в пропаганді її переваг. Органи держави, наукові установи, засоби масової інформації для досягнення цієї мети вдаються навіть до перебільшення значущості окремих сторін національної правової системи. Без уваги залишаються позитивні аспекти інших правових систем, всі зіставлення подаються на свою користь [1, с. 41]. Пропагандистська функція є актуальною, оскільки для таких міждержавних утворень, як ЄС, Рада Європи, Північна Рада, кожна з національних правових систем намагається пропагувати власну корисність для інших, для ефективного запозичення своїх досягнень іншими правовими системами, проте це не повинно зводитися до культу.

2.7.7. Критична функція порівняльного правознавства

Ця функція має доволі тривалу історію у вітчизняному правознавстві і зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинників. У радянський період домінував суб'єктивний чинник, оскільки декларувалися досягнення соціалістичного способу життя і загалом усього, що з ним пов'язане. Критична функція порівняльного правознавства зводиться до демонстрації незадоволення однієї країни стосовно іншої у сфері конституційного, торгового, митного, банківського, фінансового, еміграційного законодавства.

Вона може вирішуватися як у загальних політичних оцінках, так і в негативній оцінці положень окремих зако-

нів, які принижують інтереси зарубіжних держав або містять відмінності від міжнародних документів. Така критична спрямованість доволі динамічна і залежить передусім від динаміки суспільної ситуації всередині тієї чи іншої держави чи у світовому співтоваристві [1, с. 40–41].

Слід окремо зупинитися на аналізі прагматичних функцій порівняльного правознавства, які спрямовані на вирішення сучасних завдань правової практики, – інтегративної та конвергенційної.

2.7.8. Інтегративна функція порівняльного правознавства

Визначена курсом держави, міждержавних об'єднань на гармонізацію і зближення національних законодавств, така мета дає чітку орієнтацію в розробці способів гармонізації і зближення в їх практичному застосуванні, а також у серії послідовних дій держав у напрямку до цієї цілі [1, с. 40]. У цьому разі критеріями порівняння й оцінки національних законодавств є узгодженість загальних інтересів зацікавлених держав у взаємно погодженому правовому розвитку, консенсус щодо питань правового регулювання, виявлення розбіжностей у національних законодавствах і можливих засобах їх подолання. Забезпечується сприятливий політичний і соціально-психологічний клімат для переговорів, обговорень, досягнення домовленостей. Створюються необхідні правові умови – обмін правовою інформацією і доступ до банків даних, формується система зіставлювальних класифікаторів законодавств, словників і понять, організовуються і проводяться «круглі столи», семінари і т. д. [1, с. 40].

Отже, порівняльне правознавство повинно виконувати функцію забезпечення інтеграції різноманітних систем. На думку А.Є. Чернокова, ця функція повинна бути доповнена такими напрямами інтеграції:

1) зближення законодавств;

2) гармонізація національного законодавства;

3) прийняття модельних законодавчих актів;

4) уніфікація законодавства [11, с. 14].

2.7.9. Конвергенційна функція (мета) порівняльного правознавства

Певну роль порівняльне правознавство виконує й у стимулюванні процесів конвергенції різних правових і політичних систем. Теорія конвергенції, яка була доволі поширеною в 60–80-ті рр. минулого століття в академічних і ліберально налаштованих колах, орієнтувалася на процес зближення різних за своїм типом і характером політичних і правових систем. В основі такого зближення мало лежати розширення зв'язків між різними країнами (передусім капіталістичними і соціалістичними) [2, с. 161]. У сучасному світі функція порівняльного правознавства спрямована на конвергенційні підходи, пошук способів зближення романо-германської та англосаксонської правової сім'ї, зокрема у сфері джерел права, а також на формування спільних рис у процесі їх поєднання [12, с. 246–270].

Сам процес конвергенції залежить від глобалізації, яка у сучасному світі розуміється як складний і багатовимірний процес, що передбачає інтенсифікацію міждержавних економічних, політичних, соціальних, культурних і

правових зв'язків, трансформацію світової економіки і формування глобальних ринків, а відтак поширення західної системи ліберально-демократичних цінностей, що призводить до формування єдиних джерел права [13, с. 7–8]. Фактично у сучасному світі стираються кордони між державами і відбувається конвергенція різних правових систем.

Отже, функції порівняльного правознавства – це встановлення основних напрямів впливу права на всю систему тієї чи іншої національної (або міжнародної) правової системи з метою формування позитивних теоретичних та прагматичних результатів у процесі порівняння.

2.7.10. Освітня функція порівняльного правознавства

Ця функція становить онтологічне підґрунтя всього спектру інших функцій. Вона, безперечно, породжує низку гіпотез, а саме щодо її сутності й змісту, співвідношення порівняльного правознавства з системою юридичних наук і освіти. Постає питання, який вплив здійснює ця функція на рівень підготовки юридичних кадрів і на всю систему юридичної освіти.

На Заході порівняльне правознавство викладається в університетах більше ніж півтора століття, зокрема, у Франції та Великобританії є відповідні напрацювання у цій сфері, хоча залишаються невирішеними питання, що стосуються назви і важливості цієї навчальної дисципліни. Водночас відзначимо наявність практично у всіх європейських державах потужних центрів порівняльного правознавства.

Для вітчизняної юридичної науки ця сфера є вельми важливою, оскільки за радянських часів спостеріга-

лася відсутність компаративістських досліджень. У цей період домінував вузький підхід стосовно науки порівняльного правознавства, а саме – з'ясування юридичної географії світу, місце соціалістичної правової сім'ї серед правових систем сучасності, а також виокремлення і дослідження критичної функції порівняльного правознавства. До уваги бралася критика правових систем сучасності і зазначалася перевага соціалістичної правової сім'ї над іншими системами.

На Заході розвиток порівняльного правознавства супроводжувався розширенням зв'язків між різними країнами в кінці XIX – на початку XX ст. і накопиченням до цього часу першого позитивного досвіду у викладанні та вивченні порівняльного правознавства, стимулюванні компаративістів цих країн до подальшого розширення і поглиблення процесу вивчення порівняльного правознавства. Їх активність у цьому напрямі стала особливо помітною після Першого Міжнародного конгресу порівняльного правознавства, який проводився в Парижі у 1900 р. [1, с. 171].

З наростанням процесу швидкого економічного розвитку країн світу збільшується потреба у тісних економічних зв'язках. Це породжує освітню функцію порівняльного правознавства.

Стосовно порівняльного правознавства відомий американський юрист Роско Паунд ще в 1934 р. коротко і точно сказав, що вивчення порівняльного права стає більш ефективним за умови, що викладачі чітко уявляють собі можливості цього предмета і вміють його реалізовувати. Дослідник зазначив, що в майбутньому викладання права буде засноване на порівняльно-правовому методі. Воно буде постійно пропонувати різні способи

вирішення питань (проблем) національного права аналогічно до того, як шляхом дискусії виробляються способи вирішення проблем у країнах англо-американської системи права. Компаративіст передбачив, що викладач постійно на конкретних прикладах показуватиме студенту, що жодна з національних правових систем, жодна доктрина, концепція, норма чи конструкція не можуть запропонувати адекватного вирішення усіх проблем, які постійно виникають у повсякденному житті. Іншими словами, Р. Паунд вважав, що для підвищення професійного рівня треба вивчати порівняльне право після прослуханого курсу національного права, за винятком випадків, коли випускники після поглибленого ознайомлення з цивільним правом починають спеціалізуватися на вивченні його особливих проблем [3, с. 40].

Як зазначає М.М. Марченко, Друга світова війна, без сумніву, негативно вплинула на розвиток порівняльного правознавства і його освітньої функції, що в значній мірі загальмувало їх розвиток [2, с. 172]. Після Другої світової війни у сучасному світі відбувається швидкий розвиток економіки, економічних, торговельних, культурних та інших зв'язків, все це зумовлює відродження порівняльного правознавства і його освітньої функції.

У 1948 р. на юридичній конференції, в роботі якої брали участь професори і викладачі США та низки інших країн і яка була присвячена проблемам вивчення міжнародного і порівняльного права, вказувалося на необхідності посилення уваги до цих дисциплін і констатувалося, що викладення міжнародного і порівняльного права є доволі важливою складовою сучасної юридичної освіти [2, с. 172].

Вивчення порівняльного правознавства розширює і збагачує знання юриста, він учиться поважати самостій-

ну правову культуру інших народів, поглиблює розуміння власного права, починає розуміти, як використовувати критичні ідеї для покращення правових конструкцій, отримує знання стосовно соціальної обумовленості правових норм і глибше вникає в процес формування правових інститутів. При цьому застосування порівняльного правознавства на практиці витікає із самої природи наукового знання. У зв'язку з цим можна згадати корисність порівняльного правознавства для міжнародного приватного права, для тлумачення міжнародних договорів у діяльності міжнародних судів і арбітражів, міжнародних владних структур і, на закінчення, для уніфікації права [3, с. 36].

К. Цвайгерт та Х. Кьотц передбачали, що вже наступне покоління юристів ймовірно зіткнеться з безпрецедентною «інтернаціоналізацією» правового життя. Послаблення загрози війни призведе до ідеологічного зближення капіталістичних та соціалістичних країн, те ж саме відбудеться у відносинах між Північчю і Півднем. При цьому розвинуті країни дедалі більше уваги будуть приділяти наданню допомоги в правовій освіті країнам, які розвиваються.

Відповідальність покладається на юристів і стосовно інших важливих проблем, таких як покращення навколишнього середовища, усунення расової дискримінації, посилення соціальної справедливості. Ці питання можуть бути успішно вирішені лише у співпраці народів і держав, а не в умовах національної ізольованості.

Але найбільш важливого значення в цих умовах набуває цінність активного вивчення порівняльного правознавства: воно вказує на противагу позитивізму, догматизму і обмеженому націоналізму, на всеоб'ємну

цінність права і універсальність юридичної науки, допомагає подолати вузьку спеціалізацію за допомогою більш широких категорій ефективного узагальнюючого правового мислення, яке озброює критичний розум «набором рішень», в яких сконцентрований досвід усього світу [3, с. 36].

Р. Давид вказує на те, що вивчення порівняльного правознавства допомагає попри все інше глибше зрозуміти свою правову систему [5, с. 9].

Російський компаративіст М. Марченко додає, що це дає можливість, так би мовити, глянути на правову систему зі сторони та з певної дистанції [2, с. 174].

Він же зазначає, що в процесі такого розгляду може з'ясуватися, що ті з чисельних правових норм та інститутів, які раніше сприймалися як притаманні всім цивілізованим суспільствам і правовим системам, насправді виникли через історичні чи географічні чинники лише в межах однієї, своєї власної, правової системи, і що всі решта правових систем світу чи більшість із них нормально функціонують без цих норм та інститутів. Отже, проблеми, які виникають в суспільстві чи правовій системі й вирішуються за допомогою власних норм й інститутів, ймовірно, можуть бути вирішені простіше й ефективніше за допомогою інших норм та інститутів.

З іншої сторони, при вивченні порівняльного правознавства може виникнути ситуація, коли ті важливі теоретичні і практичні інститути, які традиційно вважалися місцевими, локальними, присутніми лише в одній правовій системі корінням сягають інших правових систем [2, с. 174].

Вивчення порівняльного правознавства сприяє не лише розширенню світогляду студентів-юристів, але й

допомагає виробленню у них критичного підходу до права і різних явищ правового життя, розвитку почуття відповідальності за те, що відбувається у сучасному світі, накопиченню високих духовних цінностей і засвоєнню ними дійсних загальнолюдських ідеалів.

Система юридичної освіти, яка передбачає вивчення вузькоспеціальних і тісно пов'язаних із ними історичних, філософських і порівняльно-правових дисциплін, здатна підготувати високопрофесійного, ерудованого, самостійного політично і юридично мислячого спеціаліста. В іншому (протилежному) випадку продуктом юридичної освіти може стати професійна несформованість, вузькість мислення, духовна порожнеча [2, с. 175].

Відтак слід детальніше розглянути те, як порівняльне правознавство викладається на Заході та у власній національній правовій системі.

Як зазначає американський професор права Дж. Вінтертон, на цьому етапі курси лекцій з порівняльного правознавства читаються практично у всіх юридичних вузах, університетах світу. Внесення цього курсу в усі навчальні плани і програми юридичних вузів є природним процесом юридичної освіти після Другої світової війни [2, с. 176].

Як зазначають німецькі компаративісти, у цій країні існують різні навчальні заклади, де в більшому чи меншому обсязі викладається порівняльне правознавство. Курс «Вступ до порівняльного правознавства», в якому розглядаються завдання і метод цієї дисципліни, її місце серед інших міжнародно-правових дисциплін та дається огляд основних правових систем світу, викладається майже в усіх університетах. Найбільш глибоко представлений порівняльний аналіз інститутів права.

Розглядаються на вибір визначені області права, наприклад, спадкове право чи відповідальність виробників у всіх чи більшості правових системах. Іспиту з цієї навчальної дисципліни немає [3, с. 37].

У США порівняльне правознавство було включене до програми підготовки юристів із створенням шкіл та інститутів порівняльного права при Гарвардському, Єльському, Колумбійському та Чиказькому університетах. Діяльність цих закладів спрямовувалась на розвиток досліджень і викладання зарубіжного та міжнародного приватного права. Проте до Другої світової війни у США так і не сформувалася національна школа порівняльного правознавства [14, с. 80]. Вже у 1951 р. було створене Американське товариство порівняльного права (Нью-Йорк), метою якого було пропагування викладення порівняльного права в американських університетах та видання «Американського журналу порівняльного права» [6, с. 16].

У Нідерландах курси порівняльного правознавства викладаються практично у всіх юридичних закладах країни. На юридичному факультеті Лейденського університету, наприклад, поряд із спеціальними курсами лекцій з німецького приватного права, міжнародного приватного права, англо-американського приватного права, елементарного російського права, права і адміністрації в Індонезії, читаються й інші дисципліни в межах порівняльного цивільного процесу, порівняльного приватного права і т. д. В анотації до курсу лекцій з порівняльного приватного права вказується, що викладається матеріал, котрий стосується структури і основних характеристик різних правових систем, історії становлення і їх розвитку, ролі порівняльного правознавства в процесі

модернізації національних систем права європейських та інших країн [2, с. 178].

Стосовно Японії, то до початку Другої світової війни не було сформовано кафедру порівняльного правознавства або створеного спеціального інституту. Вивчення порівняльного й іноземного права тут обмежувалося англійським, французьким та німецьким правом [14, с. 80]. Після завершення Другої світової війни розпочався його бурхливий розвиток, зокрема було створено багато спеціалізованих закладів із дослідження та викладання порівняльного правознавства. У 1948 р. створений Японський інститут порівняльного права при університеті Тойо, з 1958 р. – Інститут порівняльного правознавства при університеті Васеда, Бюро порівняльного права та політики при Токійському університеті, Інститут правових архівів та зарубіжного права при університеті Мейдзі, Інститут порівняльного права при університеті Коте, Центр архівів з порівняльного та іноземного права при Токійському університеті [15, с. 249–255]. Тут активно читаються курси з порівняльного права, групуються за напрямами досліджень, а також виокремлюються бази архівів. Фактично вся правова система Японії побудована на запозиченні правових ідей, в основному з романо-германського типу права. У 1891 р. французьким юристом, професором Буассонадом, підготовлений проект Цивільного кодексу Японії (на зразок цивільного права Франції).

Торговий кодекс Японії був підготовлений у 1899 р., Кримінальний кодекс – у 1882 р. Завершенням процесу запозичень стало прийняття Конституції у 1946 р., яка вступила в дію у 1947 р. (побудована на основі конституцій європейських держав) [16, с. 815–820].

В Англії початок процесу інституалізації порівняльно-правових ідей як навчальної дисципліни пов'язаний із 1869 роком, коли в Кембріджі та Оксфорді були створені кафедри порівняльного правознавства, хоча рекомендація щодо їх створення (а також кафедри міжнародного, адміністративного та англійського права) була прийнята Спеціальним комітетом Палати общин ще у 1848 р. [17, с. 13].

Першим очолив кафедру порівняльного правознавства в Оксфордському університеті і став її професором Г. Мейн. Лише 25 років по тому, у 1894 р. була створена аналогічна кафедра історії права та порівняльного правознавства. Особлива активізація розвитку порівняльного правознавства відбулася після Другої світової війни.

Серед дисциплін, які вивчаються на юридичному факультеті Лейденського університету (Німеччина), – «Основний курс Європейського права конкуренції», «Юридичний захист у Європейському співтоваристві», «Рівноправність і проблема рівності статі у Європі», «Економічний аналіз Європейського ринку зайнятості і соціальний аспект держав всезагального благоденства», «Європейська інтеграція і міжнародне право», «Зовнішні зв'язки Європейського співтовариства», «Комерційне право Європейського співтовариства», «Податкове право Європейського співтовариства», «Права людини», «Права інтелектуальної власності Європейського співтовариства» і т.д. [2, с. 178].

Найбільш удалим вважається проект Страсбурзького університету Франції, розпочатий у 1961 р., а саме – створення Міжнародного факультету з викладання порівняльного права, де були захищені декілька сотень кандидатських та докторських дисертацій [2, с. 179]. Це був

перший навчальний заклад, який об'єднав спеціалістів у сфері порівняльного правознавства з метою доведення знань до студентів різних країн. У ньому навчалися студенти з понад 50 країн світу [2, с. 179].

Р. Давид зазначає, що вивчення порівняльного правознавства – це сфера пізнання для тих небагатьох, які претендують на вищий рівень професіоналізму і правової культури, зокрема це сфера високого рівня інтелектуальності [5, с. 14].

К. Цвайгерт і Х. Кьотц не виключають, що в майбутньому порівняльне правознавство, як і історія, соціологія права, матимуть значення тільки для вузьких спеціалістів, і зазначають, що доля елітарного предмета порівняльного правознавства – бути здобутком для інтелектуалів, а для студента з середнім рівнем знань його осмислити важко [3, с. 38].

Водночас, К. Цвайгерт і Х. Кьотц впевнено доводять необхідність включення порівняльного правознавства до обов'язкових для вивчення предметів. Йдеться про його вивчення усіма без винятку студентами юридичних вузів, а не лише найбільш обдарованими та підготовленими [3, с. 182].

Традиційно для прикладу беруть Міжнародний факультет порівняльного правознавства у Страсбурзі, який передбачає три порівняно самостійні цикли навчання.

У межах першого циклу («Вступ у вивчення порівняльного методу і основних правових сімей світу») викладаються такі навчальні дисципліни, як «Загальний вступ у міжнародне приватне право» і «Загальний вступ» у:

1) англо-саксонське (загальне) право;

2) романо-германське (континентальна система) право;

3) соціалістичне право;

4) ісламську систему права;

5) скандинавські правові системи;

6) ізраїльську систему права.

У цьому циклі читається курс лекцій зі вступу до загального порівняльного вивчення юридичних процедур.

Другий цикл присвячений вивченню основних тенденцій розвитку галузей права різних правових сімей. Він поділяється на дві основні частини: секція публічного і приватного права.

У межах першої секції викладається порівняльне вивчення проблем, пов'язаних із адміністративними контрактами, державною відповідальністю в сфері торгівлі, адміністративними процедурами (на прикладі низки справ), виконавчою державною владою, цивільними правами і свободами в різних країнах, з методами конституційного контролю, діяльністю профспілок у різних країнах і т.д.

У межах другої секції також вивчаються у порівняльному аспекті право спадкування, контрактне право, корпоративне право, практика застосування зарубіжного законодавства в різних країнах і т.д.

Третій цикл навчання порівняльного правознавства акцентує увагу студентів на детальному і більш глибокому вивченні подібних між собою правових проблем, які виникають у різних країнах. Навчання проводиться, як правило, у формі «круглого столу» на прикладах, взятих із практики конкретних справ.

Повістка засідань «круглого столу» варіюється від сесії до сесії. Доволі часто обговорюється коло питань, які

торкаються, наприклад, порядку створення корпорацій, юридичної відповідальності фірм, порядку спадкування з міжнародного приватного права, вираховування податків із приватних фондів, правового статусу приватних фондів, порядку вирішення трудових спорів у законодавстві різних країн [1, с. 184].

Це – програма-максимум, успішне виконання якої під силу лише окремим елітним юридичним вузам, тому що вона передбачає наявність висококваліфікованих кадрів, а саме – професорсько-викладацького складу, хоча може виникати й проблема зіставного матеріалу.

На наш погляд, не підлягає сумніву необхідність включення порівняльного правознавства в навчальні плани вузів України і будь-якої іншої країни як обов'язкової для всіх студентів дисципліни. Це обумовлено як теоретичною, так і практичною її значущістю. Викладання повинно здійснюватися на основі загальної та особливої частин.

До загальної частини слід віднести: поняття, предмет, місце порівняльного правознавства в системі юридичних та соціальних наук; об'єкти та принципи порівняльного правознавства, категорійність та методологічний інструментарій; функціональність; порівняльне правознавство та національне право; порівняльне правознавство та європейське право; порівняльне правознавство та міжнародне право; теоретичні аспекти класифікації національних правових систем; практична значущість порівняльного правознавства в процесі гармонізації та уніфікації права; теоретичні аспекти міждержавних правових систем.

До особливої частини слід віднести: поняття, предмет та завдання курсу «Правові системи сучасності»; роз-

гляд правових сімей: романо-германської; англо-американської; змішаних (скандинавська та латиноамериканська); релігійно-звичаєвих (індуська, мусульманська, іудейська, канонічна); філософсько-традиційних (Японія, Китай); звичаєво-общинних (країни Африки і Мадагаскар).

Також можна виділити прикладну частину порівняльного правознавства: порівняльне конституційне право; порівняльне цивільне право; порівняльне трудове право; порівняльне сімейне право; порівняльне кримінальне право і т. д.

2.7.11. НАУКОВА ФУНКЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Беззаперечним залишається те, що на основі порівняльного правознавства активно провадяться наукові дослідження у різноманітних сферах юридичної діяльності.

М. Марченко зазначає, що порівняльне правознавство як міждисциплінарна і одночасно багатодисциплінарна юридична наукова дисципліна сприяє не лише розвитку загальнотеоретичних чи історичних досліджень, але й впливає на наукові дослідження у сфері галузевих юридичних наук, про що свідчать різноманітні наукові доробки (монографії, наукові статті, навчальні посібники і підручники, а також різноманітні наукові журнали) [2, с. 185]. Виокремлюються цілі напрямки наукових досліджень. Наприклад, О.Д. Тихомиров – «Юридична компаративістика: філософські і методологічні проблеми» [18]; Л.А. Луць – «Міждержавні правові системи: Рада Європи, Європейський Союз» [19]; Ю.А. Тіхо-

міров «Право – національне – світове – саморозвиток» [1]; М.М. Марченко – «Практична значущість порівняльного правознавства в житті суспільства і держави (порівняльне правознавство і національне та міжнародне право; уніфікація і гармонізація права; характеристика правових сімей світу) [2]; П. Глен – «Національна правова традиція» [21], яку Ю. Оборотов досліджує відповідно до національної правової системи (традиції в праві, новації в праві, правова спадковість) [22].

Науковці виділяють три стадії розвитку порівняльного правознавства як порівняно самостійної галузі знань. Один із членів редколегії «Американського журналу порівняльного правознавства» Б. Козольчук зазначав ще в 70-х рр. XX ст., що для більшості праць із компаративістики, підготовлених на першій стадії розвитку порівняльного правознавства як наукової дисципліни (з кінця минулого століття і до закінчення Другої світової війни), був властивий в основному «таксономічний» пізнавальний характер. Від компаративістів вимагалося відрізняти лише в загальних рисах «континентальне право» від «загального», релігійні норми від нерелігійних, а також розрізняти правові інститути, які називаються соціалістичними і капіталістичними.

Друга стадія охоплює період від середини 40-х рр. XX ст. до закінчення Другої світової війни, третя – аж до теперішнього часу. Праці у сфері порівняльного правознавства набули академічного, дослідницького характеру. На відміну від першої стадії розвитку порівняльного правознавства, коли автори у своїх висловлюваннях «надзвичайно рідко виходили за межі законодавчих і доктринальних текстів і дуже рідко доходили до рівня порівняльного аналізу конкретної матерії – окремих га-

лузей, норм права та інститутів», на другій стадії багато дослідників сконцентрували увагу на таких сферах реалізації права в різних країнах, як торгівля, фінанси, банківська справа, інвестиції [2, с. 186].

У зв'язку з посиленими у післявоєнний період економічними, фінансовими, торговельними та іншими взаємозв'язками між різними, і передусім, західними країнами, різко підвищилася потреба в порівняльному аналізі судової і адміністративної практики та у порівняльному дослідженні нормативного матеріалу цих країн [2, с. 186–187].

На сучасному етапі розвитку порівняльного правознавства як наукової дисципліни західні автори-компаративісти знову основну увагу концентрують не тільки на порівняльному аналізі емпіричного матеріалу у вигляді конкретних норм, галузей права та інститутів, але й на пошуку теоретичних, концептуальних і доктринальних аспектів його розвитку [2, с. 187].

Вдалим, на думку вчених, є поєднання різного емпіричного матеріалу, який включає в себе загальні (глобальні) і корпоративні (локальні) норми, що становлять систему норм муніципального та інших галузей права, які перебувають у полі зору сучасних дослідників, із фундаментальним теоретичним матеріалом, що дозволяє скласти повне уявлення як про характер, так і про тенденції розвитку порівняльного правознавства [2, с. 187].

Третій період характеризується комплексним пізнанням порівняльно-правової матерії у взаємозв'язку з процесом вивчення неправової матерії. Вихідним положенням вважається теза про неможливість усебічного дослідження складної, багатоаспектної і багаторівневої

порівняльно-правової матерії в контексті соціологічної, історичної, політологічної та іншої матерії [2, с. 187].

У процесі проведення наукових пошуків у сфері порівняльного правознавства досліднику-науковцю слід належним чином оволодіти іноземними мовами, а також досконало знати історію, культуру, економіку, політику, щоб розбиратися в національних та інших традиціях, розуміти культурні тенденції правового розвитку. Наприклад, при аналізі змішаного типу права, а саме правової системи Швеції, слід з'ясувати історію, культуру, економічний розвиток цієї країни, що тільки більш глибоко посилить порівняльно-правові дослідження.

Вітчизняний компаративіст О.Д. Тихомиров зазначає, що у нових геополітичних, світоглядних, економічних та інших умовах, на посткласичному етапі розвитку науки повинна формуватися інша інтерпретація порівняльного правознавства. Зокрема, акцент у цій сфері варто ставити на порівняльні дослідження з використанням соціогуманітарних наук, що посилить компаративістські дослідження і зумовить прогнозування права на іншій світоглядній основі [20, с. 68].

Юридична компаративістика – це метод і наука, і наука про метод, і міждисциплінарні дослідження в межах юридичних наук, дослідження зв'язку неюридичних наук. А врешті вона віддзеркалює плюралізм наук щодо права і залежних від нього явищ на основі одного із загальнонаукових методів і способів світогляду – порівняльного.

Маючи міждисциплінарну природу, юридична компаративістика підкреслює необхідність визнання актуальності проблемної побудови наук, пошук предмета компаративістських досліджень не тільки на рівні пред-

метів спеціальних і галузевих юридичних наук або теорії права, історії держави і права тощо, але й в усьому діапазоні існування правової реальності: від правопорядку світу, права людства (універсальне право) до правового простору соціальних груп, громад, безпосереднього життя конкретного суб'єкта права.

Юридичну компаративістику характеризує не тільки інтеграція та диференціація наук (наукових досліджень) компаративістської спрямованості, їхня дисциплінарність і проблемність, розподіл і об'єднання, але й синтез наукових досліджень, практики й інших форм світогляду безпосереднього життя людини [21, с. 68].

Серед тенденцій наукового пізнання порівняльно-правової матерії на сучасному етапі слід виокремити на такі:

1) *предметом дослідження* вбачаються загальні риси і особливості не лише норм права різних порівнюваних між собою правових систем, але й інших компонентів правової матерії (правосвідомості, праворозуміння, правової культури, правової політики та ідеології);

2) дослідження нормативно-правового масиву порівнюваних країн не тільки і не стільки в цілісному вигляді, а соціально диференційовано, залежно від ієрархії норм і їх приналежності до різних галузей та інститутів права;

3) урахування складності, різноманітності джерел права різних правових систем і виявлення подібності й розбіжності між ними;

4) прийняття до уваги незаперечного факту, що на сучасному етапі розвитку суспільства різні правові сім'ї через зростаючі економічні, політичні, торговельні та інші зв'язки не тільки зближаються одна з одною, але й окремими своїми сторонами взаємопроникають;

5) урахування порівняного характеру поділу всього правового масиву на різні складові чи групи правових систем-сімей, виділення різних рівнів порівняльно-правових досліджень [2, с. 189].

Західні компаративісти також зазначають, що, крім названих тенденцій, на сучасному етапі простежується тенденція органічного з'єднання концептуального аналізу з емпірико-прагматичним.

У результаті цього в поле зору потрапляють не тільки правові системи як цілісне утворення, але і її компоненти (правова культура, правові інститути; ролі, які виконують сторони-учасники правового процесу; кримінально-правовий, адміністративно-правовий і цивільно-правовий процеси; первинні (загальні, глобальні) і вторинні (локальні) норми права і т.д.) [2, с. 189].

М.М. Марченко виділяє такі наукові проблеми сучасного порівняльного правознавства:

1. Проблема планування, координації і систематизації наукових порівняльно-правових досліджень, які проводяться на міжнародному рівні і в окремих правових системах. На міжнародному рівні цією проблемою займається Міжнародний факультет порівняльного права в Страсбурзі, де постійно проводяться конгреси, наукові форуми.

У національних правових системах цими проблемами займаються провідні західні університети (Сорбонна – у Франції; Лейденський університет – у Нідерландах; Оксфорд, Кембрідж – в Англії), а також спеціалізовані академічні інститути [2, с. 192]. Доцільно за основу брати в цьому аспекті правові системи Німеччини, Австрії, Франції, Англії та Російської Федерації.

2. Розробка і вдосконалення понятійного апарату наукової і навчальної дисципліни порівняльного правознавства [2, с. 193].

Цю точку зору підтримує також А.Х. Саїдов: глибоке з'ясування і засвоєння, а також наукове обґрунтування понятійного апарату порівняльного правознавства є доволі актуальною проблемою, яка потребує особливої уваги і спеціального розгляду [14, с. 8]. Хашматулла Бехруз зазначає, що розробка понятійного апарату – це тривалий та складний процес, але нерозробленість, а іноді й недбалість у застосуванні понять і термінів створює великі перешкоди для розуміння реальних процесів [6, с. 39].

Неможливо говорити про становлення і розвиток академічної дисципліни, якщо вона не має власного наукового і методологічного інструментарію і не спирається на категорії та поняття, вироблені в межах суміжних галузей знань [2, с. 193].

Дослідники зазначають, що понятійний апарат порівняльного правознавства складається із двох видів категорій і понять:

1) властивих самому порівняльному правознавству;

2) запозичених ним із інших юридичних наук.

До першої групи категорій і понять належить саме поняття порівняльного правознавства, поняття правової сім'ї, правової карти світу, правової географії, національної правової системи, поняття порівняння, порівняльного методу та ін.

Друга група категорій і понять охоплює всі ті, які виробляються в рамках галузевих та інших юридичних наук і які обслуговують, передусім, ці юридичні дисципліни. Це поняття права, закону, правової культури, пра-

вового звичаю, правової норми, правового інституту і багато інших [2, с. 193].

Також слід зазначити, що порівняльне правознавство постачає галузевим та загальнотеоретичним навчальним дисциплінам нові для них поняття та категорії, а саме: іпотека, лізинг, правовий прецедент та його форми і т. д.

Понятійний апарат навчальної дисципліни порівняльного правознавства формується разом із цією академічною дисципліною і відповідно до встановлення та вдосконалення постійно розвивається. Зокрема це зумовлено різноманітністю тлумачення права в тих чи інших правових системах. На цій основі модифікується поняття права та правових категорії в тих чи інших правових системах.

Американський дослідник Л. Фрідмен у праці «Вступ до американського права» зазначає, що право є одночасно формальним і публічним (акти, прийняті конгресом чи урядом, є публічними; а формальним правом є «реальне живе право», яке твориться суспільством і закріплюється у судових і адміністративних прецедентах) [23, с. 25–26].

Безперечним залишається те, що правила побудови наукових досліджень вдосконалюватимуть понятійно-категоріальний апарат порівняльного правознавства і вводити новели у сферу наукових досліджень.

Також виникає проблема найбільш повного і оптимального рівня порівняльно-правових досліджень, встановлення їх характеру і видів. Говорячи про важливість правильного вибору рівня проведення порівняльно-правових досліджень, передусім слід мати на увазі мікрорівень, який асоціюється з вивченням і вирішенням

конкретних, які торкаються окремих складових правової системи, проблем, і макрорівень, що передбачає вирішення тієї чи іншої загальної проблеми на рівні правової системи загалом [2, с. 196].

Поєднання їх у процесі проведення порівняльно-правових досліджень можливе лише при правильному підході. Також особливу увагу слід звертати на синхронне, асинхронне і бінарне порівняння; діахронне і синхронне; нормативне і функціональне; міжтипове і внутрішньосімейне і т.д. Особливої уваги потребує методологія порівняльного правознавства, зокрема методологічні прийоми, які дозволяють більш глибоко розкрити порівнювані правові явища на макро- і мікрорівнях.

Традиційне для будь-якої юридичної науки питання органічного поєднання розробленої теорії та практики, а також специфічних проблем, що торкаються меж допустимості (без шкоди для якості) дослідження національних правових систем у їх зв'язку з іншими паралельними правовими системами [2, с. 197].

На думку американського юриста Дж. Гордлі, в кінці XX ст. для глибокого розуміння правової матерії тієї чи іншої країни стало недостатньо лише самого її вивчення. Для цього необхідно обов'язково вийти за її межі, глянути на неї з історичної точки зору, зі сторони минулого [2, с. 198].

Крім названих проблем, у процесі порівняльно-правового дослідження виникають і інші проблеми, а саме: співвідношення порівняльного правознавства як науки з порівняльним методом, місце і роль порівняльного правознавства як самостійної галузі знань у струк-

турі правової теорії, ціннісний підхід у процесі порівняльно-правових досліджень і т.д. [2, с. 198].

Наведений перелік наукових функцій порівняльного правознавства слід доповнити дослідженням методології порівняльного правознавства, а саме її багаторівневості (порівняння, загальні, загальнонаукові, конкретнонаукові методи, спеціальні методи, методологічні прийоми (підходи) – близько 16 понять), та вивченням структури порівняльно-правового методу, понять та видів порівнянь, вимог порівняльного аналізу, методики порівняльного аналізу законодавства.

До наукових проблем слід віднести:

– співвідношення порівняльного правознавства та національного права (їх взаємовплив);

– європейське право і порівняльне правознавство (інтеграційний підхід);

– порівняльне правознавство і міжнародне право (саморозвиток);

– ідентифікація правової системи України з романо-германським типом права;

– поняття та структуризація правових систем сучасності: англо-американської, романо-германської, змішаної (скандинавської та латиноамериканської), релігійно-звичаєвої (індуської, мусульманської, іудейської, канонічної), філософсько-традиційної (японської та китайської), звичаєво-традиційної (країни Африки та Мадагаскар).

На особливу увагу заслуговують наукові дослідження міждержавних правових систем (ЄС, Рада Європи). Потребує також уваги так зване бінарне порівняння (на прикладі Японії, Німеччини, Швеції і т.д.).

Одним із завдань порівняльного правознавства є активізація порівняльно-правових досліджень на рівні галузевих та прикладних наук.

---

1. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Норма, 1996. – 432 с.

2. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с.

3. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц; [пер. с нем. Ю.М. Юмашева]. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Т. І. Основы. – 2000. – 480 с.

4. Эминеску П. К вопросу о сравнимости различных правовых систем / П. Эминеску // Сравнительное правоведение / отв. ред. В.А. Туманов. – М., 1978.

5. Давид Р. Основные правовые системы современности: пер. с фр. В. Туманова / Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.

6. Бехрус Хашматулла. Вступ до порівняльного правознавства: навч. посібник / Хашматулла Бехрус. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – 328 с.

7. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд. – М.: Мысль, 2001.

8. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и особенная части: учеб.-практ. пособие / Кристофер Осакве. – М.: Дело, 2000. – 256 с.

9. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М., 1993.

10. Костяев А.И. Современная российская цивилизациология: подходы, проблемы, понятия / А.И. Костяев, Н.Ю. Максимова. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 328 с.

11. Черноков А.Э. Введение в сравнительное правоведение: учеб. пособие / А.Э. Черноков. – СПб.: ИВЭ СЭП; Знание, 2004. – 207 с.

12. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира: учеб. пособие / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2008. – 528 с.

13. Лукьянова Е.Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития) / Е.Г. Лукьянова. – М.: Норма, 2006. – 112 с.

14. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / А.Х. Саидов; под ред. В. Туманова. – М., 2000. – 448 с.

15. Нода И. Сравнительное правоведение в Японии: прошлое и настоящее / И. Нода // Очерки сравнительного права; под ред. В.А. Туманова. – М., 1981.

16. Правовые системы стран мира: энциклопедический справочник / отв. ред. проф. А.Я. Сухарев. – М.: Норма; Инфра-М, 2000. – 840 с.

17. Crus P.A. Modern Approach to Comparative Law / P.A. Crus. – Boston, 1993.

18. Тихомиров А.Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А.Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2005. – 334 с.

19. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблема інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): монографія / Л.А. Луць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.

20. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика і порівняльне правознавство: наукознавчий підхід / О.Д. Тихомиров // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 1. – С. 66–70.

21. Правовые исследования во Франции: сб. науч. трудов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информ. ислед. отд. правоведения; под общ. ред. В.В. Маклакова. – М., 2007. – 212 с.

22. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: монографія / Ю.М. Оборотов. – Одеса: Юрид. літ., 2001. – 160 с.

23. Фридмен Л. Введение в американское право / Л. Фридмен. – М., 1992. – 740 с.

Розділ 3

РОЛЬ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ОВС УКРАЇНИ

Наукова історіографія предмета почалася від кінця XVIII ст. У перших дослідженнях (Михайла Антоновського «Історія про Малу Росію» (1798 р.), Якова Марковича «Записки о Малороссии» (1799 р.), Дмитра Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» в 4 т. (1822–1842 рр.) історико-правові теми було введено в загальноісторичний контекст. Але елементи предмета історії держави і права України можемо знайти пізніше, у працях вітчизняних істориків: Володимира Антоновича, Аполінарія Скальковського та особливо Михайла Грушевського (3-й і 5-й томи його багатотомної «Історії України-Руси» присвячено тільки історико-правовим проблемам).

На розвиток тогочасної історіографії суттєво впливав бездержавний стан українського народу. Українська історія представниками сусідніх народів розумілася здебільшого як частина російської або польської історії. Про існування окремих українських державних форм не йшлося взагалі. Дослідники більше звертали увагу на вивчення тих правових норм, що побутували в Україні. Чимало у цьому напрямі було зроблено російськими істориками права другої половини XIX ст. (Василь Сергіє-

вич, Михайло Дьяконов, Борис Чичерін). Проте, наукова вартісність їхніх праць стосовно історії українського права суттєво применшується панівною в російській імперській гуманітарній науці того часу методологічною концепцією «общерусскости», яка відмовляла у праві українців та білорусів на окремий від російського історико-правовий розвиток. Історія України та Білорусі розглядалась як органічна частина спільного історичного розвитку російської нації. Відповідно право України та Білорусі розглядалось як галузь спільноросійського права.

І тільки з другої половини XIX – початку XX ст., коли формувалася школа «західноруського права» і з'явилися праці Михайла Грушевського, історія вивчення українського права вийшла на новий якісний щабель. Завдяки зусиллям професорів Миколи Іванишева, Михайла Владимирського-Буданова, Федора Леонтовича «західноруське право», тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої почали розглядати як самостійну правову систему. Іншим кроком у цьому напрямі стало розроблення окремих питань історії державно-правових інститутів України-Гетьманщини (за тогочасною термінологією – Малоросії). Пріоритет тут належав Дмитру Міллеру та Олександру Лазаревському. Вони здійснювали свої дослідження на межі історії й юриспруденції. Серед дослідників історії кодифікації українського права у XIX ст. чи не найвідомішим є ім'я професора Київського університету Олександра Кістяківського. Видатним внеском у науку стало видання ним збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879 р.).

Історико-правовий характер мало також вивчення звичаєвого права України. Багатьма вченими воно оцінювалося як «дійсно народне право». Варто зазначити,

що найбільший внесок у розроблення цієї проблеми зробили не стільки «чисті» правознавці, скільки історики та етнографи: Павло Чубинський, Петро Єфименко, Олександра Єфименко, Орест Левицький та ін.

Що стосується вивчення історії держави і права України в радянський час, то цю царину прийнято відносити до найбільш занедбаних у вітчизняній суспільствознавчій науці. Лише у 20-ті роки XX ст., в короткий період політики «українізації», можемо говорити про певні здобутки українського історичного правознавства. Вони пов'язуються з іменами Миколи Василенка, Миколи Максимейка, Михайла Слабченка, Оникія Малиновського.

З утвердженням у науці сталінського тоталітаризму українське правознавство зазнало відчутних утрат. Учинений у 30-х роках розгром академічної гуманітарної науки зупинив її поступ, розпочатий у 20-х роках. Ліквідація у складі ВУАН організаційних форм юридичної науки (Комісії для виучування звичаєвого права України та Комісії для виучування західноруського та українського права) звела майже нанівець фундаментальні наукові дослідження у цій сфері. Юридична наука тісно пов'язувалася з конкретною політичною та правовою ситуацією в країні. Остання у розглядуваний період розвивалася під впливом радянської командно-адміністративної системи і значною мірою під диктування центра. Цим була обумовлена надмірна ідеологізація й політизація наукових досліджень, здійснюваних у радянській Україні.

Особливо не сприяла розвиткові історико-правової науки в радянській Україні концепція творення «нової історичної спільності – радянського народу», згідно з якою пропагувалася теза про те, що український народ

ніколи не мав своєї державності. А його історія розглядалася підпорядкованою історії російського народу. Фактично принципових розбіжностей щодо питань української державності у радянських учених із російською імперською історіографією не було. Це відповідним чином позначилося й на вивченні історії українського права, на яке неофіційно фактично накладалося табу. Але навіть за таких умов українські дослідники – історики права – зробили чимало. Маємо на увазі насамперед праці з історії українського права (Володимира Месяца, Володимира Кульчицького, Андрія Пашука, Аркадія Ткача).

Розпочата у другій половині 80-х років у Радянському Союзі перебудова демократизувала процеси науковтворення і зменшила ідеологічний тиск на науку. Наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст. розпочався процес переусвідомлення юридичних стереотипів. Зокрема, в царині історії держави і права приріст наукових знань пов'язаний з іменем учених-істориків права: Володимира Гончаренка, Олександра Копиленка, Володимира Кульчицького, Олександра Мироненка, Аркадія Рогожина, Ігоря Усенка, Валерія Чеховича, Юрія Шемшученка, Олександра Ярмиша та ін.

Окремо слід згадати про українську правову думку в діаспорі. Зусиллями Станіслава Дністрянського, Отто Ейхельмана, Ростислава Лащенка, Лева Окиншевича, Ярослава Падоха, Сергія Шелухіна, Олександра Юрченка, Миколи Чубатого було підготовлено десятки оригінальних досліджень історико-правового характеру. Історія українського права викладалася на правничому факультеті Таємного українського університету у Львові (Микола Чубатий), що його справедливо вважають безпрецедентним явищем в історії світової освіти, осередком націо-

нальної юридичної культури західних українців часу польської окупації.

Проголошення незалежності України, реальні потреби розбудови власної державності поставили у центр уваги вітчизняних учених проблеми втілення в життя нової Конституції України і галузевого законодавства країни, історико-правовий аналіз основних етапів розвитку української державності, повернення широкому загалові цінностей української політико-правової культури, розроблення юридичних засобів реалізації суверенітету України на міжнародній арені тощо.

Упродовж дев'яностих років відбулося помітне зближення двох материків теоретичних напрацювань з питань історії держави і права України (вітчизняного та діаспорного). Незважаючи на шалений спротив антиукраїнських сил, в Україні видаються і перевидаються праці таких знаних зарубіжних істориків українського походження, як О. Оглобин, І. Лисяк-Рудницький, Ю. Шевельов, О. Пріцак, Г. Грабович, О. Субтельний, І. Гунчак, Р. Шпорлюк, Л. Білас, Я. Пеленський, А. Жуковський, В. Верига, Б. Стебельський, Л. Винар та інших.

Слід відзначити і той позитивний факт, що останніми десятиріччям до нас нарешті прийшли твори англомовних учених Арнольда Тойнбі, Ричарда Пайпса, Нормана Дейвіса, Едварда Кінана, які предметно цікавилися проблемами українства, і, до слова, значно вище оцінювали феномен України та її роль і значення у світовому історичному процесі (зокрема, щодо цивілізаційної ролі українців у переведенні кочових племен півдня Європи до осілості і хліборобства), ніж деякі проросійськи налаштовані українські вчені.

Природно, що пріоритетними в дослідженнях українських учених є проблеми державності. Однак відродження історичної науки в сучасній Україні відбувається під «пресингом» як зовнішніх, так і внутрішніх обставин. До перших, передусім, слід віднести подальшу фальсифікацію сучасними російськими істориками і публіцистами історії східних слов'ян.

Не менш вагомі за своїм негативним впливом на відродження української історичної науки, ніж зовнішні, є внутрішні обставини. Створення відповідних умов для наукової творчості в умовах незалежної держави (відкриття архівів, ліквідація так званих «спецфондів» бібліотек тощо), кількісне (в багато разів) збільшення історичних досліджень нерідко супроводжується полегшеним підходом до опрацювання архівних джерел, нехтуванням вимог до наукових робіт, суб'єктивізмом суджень, висновків і оцінок, що в підсумку призводить до появи не просто слабких, а навіть псевдонаукових праць.

Тривогу і занепокоєння викликають спроби окремих науковців і літераторів самоутвердитись за рахунок «розвінчання» і «скинення з п'єдесталу» найбільших національних авторитетів, навіть таких світочів нації, як Т. Шевченко і М. Грушевський, що викликає не лише несприйняття, а обурення в суспільстві.

Особливо в цьому аспекті важливо відстояти значущу роль у формуванні українського громадянського, патріотично налаштованого суспільства роль історії держави і права України. Адже ця дисципліна, на наш погляд, виконує вирішальну роль у становленні свідомості, виховання патріотизму, національної гідності та ін.

У квітні 2002 р. Указом Президента України було затверджено «Національну доктрину розвитку освіти», в

якій визначено систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XX століття. В цьому ж документі наголошується, що «національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти». Без сумніву, в цьому процесі велику роль виконують і повинні виконувати гуманітарні науки і, насамперед, історія України. Завдання навчального закладу полягає в тому, щоб уміло трансформувати навчальні дисципліни гуманітарного, природничонаукового та загальноекономічних циклів, щоб їх вивчення максимально задовольняло потреби професійної підготовки фахівця.

На жаль, останніми роками існує думка, що правоохоронцям та юристам загалом історико-правові навчальні дисципліни не потрібні. Тому з року в рік відведені на них години постійно урізаються. Між тим, саме вони, разом з іншими дисциплінами філософсько-політологічного циклу дають молодому фахівцю можливість правильно думати, розуміти та діяти. Наші курсанти повинні одержати якісну професійну, морально-психологічну та ідейно-політичну підготовку, в основі якої лежало б національно-патріотичне виховання. Без цього вимагати від них відданості службовому обов'язку, честі та гідності на службі і поза нею, вірності Присязі дуже складно.

Іншим мав би бути і зміст навчання у магістратурі галузевих ВНЗ МВС України. Вона має поглиблювати професійну і світоглядну підготовку бакалаврів, готувати їх до роботи у правоохоронних органах на вищому рівні.

Важливо також при викладанні історико-правових дисциплін у цілому та історії держави і права України, зокрема, під час лекцій та семінарів повернутись до постановки виховної мети на заняттях. Це зовсім не анах-

ронізм, а чинний в усіх освітніх системах принцип виховального навчання. Він має домінувати в частині формування у свідомості курсантів історичної правди і пам'яті, моральності, національної гідності та патріотизму.

Вищі навчальні заклади системи МВС України розташовані у містах з потужними джерелами культурної, духовної спадщини українського народу. В них є чимало музеїв, історичних заповідників, пам'яток і закладів культури та мистецтва. В контексті поглиблювального та безперервного навчання їх слід планово і цілеспрямовано використовувати у виховній та навчальній роботі. Ефективно можуть спрацьовувати творчі вечори, зустрічі з митцями, тематичні читання, перегляди вистав та фільмів із наступним обговоренням, екскурсії, поїздки в інші міста. Важливо, щоб ці заходи мали чітко продуманий ідейно-патріотичний зміст та орієнтоване виховне навантаження.

При вивченні історії держави і права України слід враховувати специфіку історії як науки. Історія не може бути точною наукою. Не володіючи «машиною часу», історик у принципі не може реконструювати події минулого так, як вони відбувалися насправді. Він може лише будувати більш чи менш імовірні припущення. Тому в історичній науці можливі різні, часом протилежні, інтерпретації однієї й тієї ж події (звичайно, в межах установлених фактів і з дотриманням певних наукових правил). З огляду на ці засади, курсанти ВНЗ МВС України повинні бути зорієнтовані не на догматичне засвоєння певних історичних схем, а на вироблення власного розуміння історичного шляху України, що ґрунтується на засвоєнні основних досягнень сучасної історіографії.

Викладання має забезпечити оптимальний рівень складності навчання, активний пошук курсантами знань,

розвиток поточного і критичного мислення, пам'яті та мовлення, умінь та навичок, необхідних для самостійного опрацювання історичної інформації, здатності критично оцінювати результати своєї праці, бажання постійно поповнювати свої знання та удосконалювати власне розуміння історії українського народу.

Предмет вивчення історії держави і права України як історико-правової науки і навчальної дисципліни становлять такі конкретні суспільні явища, як держава та право українського народу в історичному розвитку, а також зародження державно-правових відносин і державно-правові інститути сусідніх народів на території України в окремі періоди вітчизняної історії. Тому навчальний курс історії держави і права України передбачає стислий виклад загальноісторичних і загальнополітичних питань, а основна увага зосереджується на державно-правових проблемах. Останні охоплюють розвиток усіх галузей права та аспектів еволюції держави на території України – форму держави, державний механізм, органи влади та управління (центральні й місцеві), суспільні відносини, правові інститути тощо. В історії права основна увага приділяється джерелам, кодифікаціям, особливостям виникнення й розвитку різних галузей права (здебільшого кримінального, цивільного, процесуального), аналізуються зміст і структура найзначущіших правових норм і найважливіших (із погляду державотворення) правових актів.

Історико-правова наука, досліджуючи державно-правові явища, вдається до різноманітних методологічних способів і засобів, які використовуються також і у викладанні відповідної навчальної дисципліни. Серед них є логічний метод. Він складається з індуктивного

(від абстрактного до конкретного) та дедуктивного (від конкретного до абстрактного), аналізу (синхроністичний підбір фактів, завдяки яким виявляються неточності джерел і прогалини в загальній картині історико-правового явища), та синтезу, тобто порівняння одержаних історико-правових даних з аналогічними рядами фактів, що були встановлені в такий само спосіб у суміжних науках.

У висвітленні питань виникнення та розвитку держави і права у сучасній вітчизняній та закордонній історико-правовій літературі простежується боротьба двох основних підходів: формаційного, що ґрунтується на марксистській періодизації історичного процесу (первісно-громадський устрій, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм), і цивілізаційного, який виходить із аналізу не лише безумовно важливих об'єктивних виробничих зв'язків, а й суб'єктивних. Оскільки об'єктивні історичні процеси значною мірою опосередковуються особистістю, за цивілізаційного підходу на перше місце ставиться людина. Визначаючи слушність такого підходу, усе ж зазначмо, що для об'єктивного висвітлення державно-правових реалій варто було б об'єднати ці два методи на основі синтезу.

Крім того, у вивченні історії держави і права України застосовуються й такі спеціальні методи, як історико-правовий, порівняльно-правовий, конкретно-історичний, системний. Сутність порівняльно-правового методу полягає у тому, що на підставі порівняння двох або кількох правових явищ, що мають якість подібності, відшукуються їхні розбіжності та визначаються загальні риси. Застосування його дозволяє виявити загальні закономірності розвитку держави і права на різних історичних етапах

(діахронне порівняння), або ж у різних народів, що проживали на території України в той самий час (синхронне порівняння). Історико-порівняльний або історико-правовий метод є одним з найдосконаліших і найпродуктивніших у засвоєнні матеріалу. Використання конкретно-історичного методу передбачає підхід до розгляду державно-правових явищ з урахуванням особливих умов їхнього формування та розвитку. Системний метод дозволяє вирізнити з цілісної системи державно-правових явищ окремі, найбільш показові, найсуттєвіші її елементи, або ж, навпаки, індивідуальні особливості певних держав чи правових систем.

Вивчення історії держави і права України має важливе теоретичне й політичне значення. По-перше, як наука і навчальна дисципліна, що перебуває на стику історії та юриспруденції (хоча й входить у систему правознавства), вона має структурно-логічні зв'язки з низкою історичних та юридичних дисциплін, зокрема розглядається як своєрідний вступ до спеціальних юридичних дисциплін (конституційне, цивільне, трудове, кримінальне право тощо). По-друге, минуле державно-правових інститутів завжди виконувало помітну роль у соціальній та національній свідомості народу. З цього погляду, історія держави і права України – це наука, яка покликана виховувати громадянина. Відповідні знання про державно-правові системи допомагають формувати правову культуру особистості й суспільства, моральне ставлення до юридичних та політичних реалій.

Лише спираючись на досвід історії, маємо змогу орієнтуватися, в якому напрямі повинні розвиватися національні законодавство та державотворення. Опора на історичний досвід українського державо- та правотворен-

ня, виклад основних моментів якого й становить одне з головних завдань курсу, мали б допомогти випускникам юридичних навчальних закладів зайняти тверду громадянську позицію у справі розбудови демократичної та правової України.

В основу періодизації історії держави і права України покладено проблемно-хронологічний принцип поділу процесу розвитку державно-правових форм, фактів та явищ на території України. Вирізнімо три головні критерії, котрі дозволяють з'ясувати якісні відмінності періодів вітчизняного державно-правового розвитку: а) принципи організації державної влади, що зводяться до типів і форм держави; б) суспільний устрій або соціальна структура суспільства, що змінюється зі зміною типу держави; в) право, що як один із компонентів суспільного ладу розвивається разом з усім суспільством.

Для повноцінної та якісної підготовки фахівців для органів внутрішніх справ, формування у них високої моралі, загальнолюдських цінностей та патріотизму, дуже важливим є засвоєння та аналіз основних періодів вітчизняної історії. Саме тому на заняттях з історії держави і права України необхідно звернути увагу на важливі етапи українського державо- та правотворення.

До виходу на політичну арену пращурів українського народу – слов'ян, у межах території України впродовж тисячоліть існувало чимало етнічно і культурно неоднорідних суспільств (Скіфська держава, античні міста-поліси Північного Причорномор'я, Боспорське царство). В контексті розуміння ролі цього історичного періоду надзвичайно важливим є те, що різноетнічні народи більшою чи меншою мірою вплинули на етнофонд і генофонд українців. На території історичної України вони

творили певні генетично споріднені традиції способу життя, культури, державної організації. Тому аналіз цих сегментів історичної минувшини є актуальним з точки виховання і підготовки фахівців для органів внутрішніх справ.

Дуже важливим з точки зору процесів становлення української державності, водночас розуміння їх значення під час підготовки працівників для органів внутрішніх справ, є період існування Київської Русі. Формування й розвиток порівняно єдиної Київської держави були складним процесом, який поділяють на кілька етапів. Основним змістом першого етапу були становлення та еволюція державних структур Русі. Його внутрішню сутність визначали розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а зовнішні ознаки виявлялися, насамперед, у прагненні київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних княжінь – окняження території. Лише Володимир Святославович, провівши з приходом до влади адміністративну реформу, остаточно приєднав землі племінних княжінь до складу держави. Ця акція започаткувала другий етап у розвитку державності Київської Русі. Він припав на князювання Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича (остання чверть X – середина XI ст.) і характеризувався завершенням формування Києво-Руської держави і водночас найбільшим її піднесенням. Головний зміст третього етапу Києво-Руської держави – її політичний занепад. Це виявилось у феодальній роздробленості. Ознаки того періоду розвитку Київської Русі – кризи великокнязівської влади й трансформації держави в систему князівських уділів – стали помітними з другої половини XI ст. З остаточним утвердже-

ням політичної роздробленості (1132 р.) великі князі київські припинили контролювати всі землі Київської Русі.

Неможливо оминути і не відзначити, особливо при викладанні курсу «Історія держави і права України» для курсантів, процеси правотворення у Київській Русі. Адже майбутній працівник органів внутрішніх справ – це найперше фахівець-правознавець, юрист, який здатен надати кваліфіковану юридичну допомогу. Києво-руське право ґрунтувалося на широкій джерельній базі – звичаєвому праві, міжнародних договорах, законодавчій діяльності київських князів та рецепції візантійського права, на нормах християнської релігії. Нарешті, у першій половині XI ст. дійшло до першої у вітчизняній історії систематизації правових норм – «Руської правди», початкове укладення якої пов'язують з іменем князя Ярослава Мудрого. «Руська правда» стала першим кодифікованим збірником давньоруських правових норм. Вона репрезентувала систему суспільних і правових уявлень українського народу в найдавніші часи, найповніше зберегла давні положення звичаєвого права. Збірник формувався за казуальною системою, тобто законодавець намагався передбачити всі можливі життєві ситуації.

Отже, можна з впевненістю констатувати, що система права доби Київської Русі заклала правові основи національної державності. Її уособлення – «Руська правда» – урегульовувала суспільно-політичні, морально-правові відносини упродовж кількох століть і створила підґрунтя для Литовського статуту й подальшого розвитку права Гетьманщини.

Наступний період українського державо- та правотворення відзначався поєднанням елементів завоювання руських територій з подальшим юридичним закріплен-

ням відносин. І хоча період домінування на українських землях Великого Князівства Литовського та Польщі не можна оцінювати з позитивної точки зору, необхідно констатувати, що від входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського останнє тривалий час розвивалося на основі традицій руської державності. Це простежувалося, насамперед, у самій державній організації, суспільному ладі та, особливо, в законодавстві. Огляд правової системи сприяє висновку про те, що рівень розвитку права і його систематизації в Литовській державі не поступався правовим системам країн Західної Європи, а стосовно багатьох правових інститутів значно їх випереджував. Право тієї доби на українських землях було більш гуманним порівняно з багатьма країнами тогочасної Західної Європи. Ідеї гуманізму позначилися у неприйнятті смертної кари щодо вагітних жінок, дітей і підлітків до 16 років, установленні кримінальної відповідальності шляхтича за вбивство простої людини, відсутності таврування злочинців, більш високій відповідальності за злочини проти жінок, порівняно невеликих термінах тюремного ув'язнення.

Постала від другої половини XVI ст. на українських землях польсько-литовська держава – Річ Посполита – завершила епоху руського державотворення. Вона принесла з собою відмінний державний і правовий уклад, проводила політику пригнічення руської (української) нації. Це призвело до національно-визвольної боротьби, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст., і завершилося утворенням державності українського народу, носієм якої того часу було козацтво, тому й називають її козацькою державою.

Українське козацтво – яскрава сторінка в історії українського державо- та правотворення. Воно зародилось і розвинулось як результат особливих умов життя українського народу в степовій Україні. Основними причинами, що обумовили виникнення козацтва, були соціально-економічні та військово-стратегічні чинників. Козак був вільним дрібним власником і виробником, який стояв осторонь насадженої Річчю Посполитою феодально-кріпосницької системи, мало того – був принципово ворожий їй, і виступав соціальним ідеалом для переважної кількості пригнобленого соціально-економічними та національними утисками населення України. Своєрідним каталізатором консолідаційних процесів на українському порубіжжі стала також татарсько-турецька агресія. Напади кримських татар заради ясиру, починаючи від останньої чверті XV ст., фактично загрожували фізичному існуванню українського народу.

Виникнення Запорозької Січі в другій половині XVI ст. зумовлювалось як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубіжжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків. Запорозька Січ постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів, і стала потужним імпульсом формування самосвідомості українського козацтва, утвердження його організаційної структури, а в підсумку – створення життєздатного політичного організму, який мав державотворчий потенціал. Уся система органів військово-адміністративної влади мала можливість виконувати як внутрішні, так і зовніш-

ні функції, що властиві державній владі. Запорозька Січ була державою, козацько-християнською республікою, важливим етапом розвитку української національної державності. Умовно від моменту виникнення Запорозької Січі в історії козацтва розпочався етап суспільно-політичної консолідації козацтва, а згодом – і його легалізації як стану в суспільстві Речі Посполитої.

Свого апогею українська козацька державність досягла в середині XVII ст., коли центр політичного життя України перемістився на Наддніпрянщину, де в результаті національної революції українського народу постала козацько-гетьманська держава під офіційною назвою Військо Запорозьке. Цей факт став одним із найважливіших результатів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Революційний характер мали події української історії, які розпочалися під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р. (Хмельниччина) і тривали до ліквідації восени 1676 р. козацьких державних інституцій гетьмана Петра Дорошенка у Правобережній Україні. Революція – тому що в роки національно-визвольної боротьби було здійснено кардинальні зміни в суспільному ладі, державному устрої та праві. Національна – тому що ці зміни об'єктивно відповідали інтересам усіх соціальних прошарків українського народу. В останній чверті XVII ст. революція остаточно зазнала поразки. Утримати державність було занадто скрутно в умовах територіальних зазіхань із боку трьох агресивних сусідів – Польщі, Туреччини та Московської держави. Перемога останньої зробила межу XVII–XVIII ст. в історії України переломною, започаткувавши завершальний етап розвитку української козацької держави – етап її поступової інкорпорації до складу Росії.

Фактично все XVIII ст. вітчизняної історії проминуло під знаком занепаду козацько-гетьманської держави. Ця тенденція найбільш чітко виявила себе в поступовій відмові від революційних завоювань Хмельниччини в соціальній та політичній сферах під тиском російського самодержавства та в його наступі на автономні права козацьких утворень (Запорозька Січ, козацькі полки Слобожанщини).

Під час проведення занять із курсу «Історія держави і права України» надзвичайно важливо зробити наголос на тому, що формування й розвиток державних інститутів Гетьманщини були результатом складних соціальних, політичних, економічних зрушень, які відбулися в українському суспільстві в середині XVII ст., результатом державотворчих пошуків і взаємодії різних соціальних верств тогочасного українського суспільства. Все це вплинуло на особливості функціонування як у цілому всього державного механізму, так і окремих його елементів.

Кінець XVIII ст. (остання чверть) в українській історії – час великих політичних і соціальних змін, спричинених новою геополітичною ситуацією в Центральній і Східній Європі. В результаті декількох російсько-турецьких війн зникла турецька присутність на півдні України, частиною Російської імперії стало Кримське ханство (1783 р.), зазнала поділів (1772, 1793, 1795 рр.) і зникла з політичної мапи Річ Посполита. Етнічні українські землі опинились у складі найбільших (на той час) у Європі імперій: Російської та Австрійської. Приблизно 85% усієї етнічної української території належало Російській імперії. За даними перепису (1897 р.), тут проживало 25,3 млн українців, більшість із яких (17 млн) – у південно-західній частині імперії. Решта – 15% етнічної

української території, що належала Австрійській імперії, налічувала, за даними М. Грушевського, на початку XX ст. близько 7,5 млн осіб. Найбільшим осередком українства була Східна Галичина, у якій проживало 4,5 млн українців, на Закарпатті – 500 тис., та 300 тис. – на Буковині.

Поділені між двома імперіями українці впродовж тривалого часу були найчисленнішою етнічною групою в Європі, позбавленою своєї державності. Натомість, етнічна група українців мала неоднакові політичні умови для розвитку. Російська імперія у здійсненні управління не враховувала етнічного чинника (крім великоросійського). До новітньої епохи такі етнічні чинники, як мова, культура і навіть релігія у російсько-імперській суспільно-політичній структурі виконували другорядну роль. В імперській Австрії, зокрема з 60-х років XIX ст., існувала цілком протилежна ситуація. Держава надала можливість українцям, як і іншим національним групам, бути залученими до політичного життя: створювати національні організації, політичні партії, школи. У підсумку це призвело до того, що російсько-австрійський кордон упродовж усього періоду його існування – від останньої чверті XVIII до майже першої чверті XX ст. – утвердився не тільки як географічно-політичне поняття. Він означав належність населення цих двох держав до різко відмінних суспільно-політичних систем. Відмінність в історичному досвіді населення західноукраїнських земель і населення Наддніпрянської України, що закладалася в імперську добу вітчизняної історії, виконує важливу роль і дотепер.

Динамічний розвиток українського національного руху кінця XIX – початку XX століть підсумувала націо-

нально-демократична революція 1917–1921 рр. Вона стала безпосереднім наслідком Першої світової війни і була зумовлена, передусім, залежним, пригнобленим становищем українського етносу, що не хотів із тим миритися, віками прагнув сам порядкувати життям на власній землі й обирати свою долю. Тогочасні революційні події на українських землях стали ключовими у новітній вітчизняній історії, мали довготривалі наслідки для історії Східної і Центральної Європи. До 1917 року самого терміна «Україна» не було в офіційному вжитку в жодному сенсі – географічному, етнічному, адміністративному, а тим більше державницькому. Революція пришвидшила процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю, започаткувавши новий етап у вітчизняному державотворенні – новітню національну українську державу і право. Вперше за багато віків народ отримав змогу мати своє справжнє ім'я – український, називати ним свою Батьківщину. Народжена в добу революції держава постала перед усім світом з ім'ям Україна, і з 1917 року уже ніколи не зникала з політичної карти.

Шлях українців до своєї національної державності був нелегким, навіть драматичним. На жаль, історія розпорядися так, що за національно-демократичної революції 1917–1921 рр. політична енергія нації не була зібрана воєдино в одному державницькому річищі. У короткий термін після розпаду двох імперій – Романових і Габсбургів – почергово, а то й паралельно на українській землі було заявлено про створення близько десятка державних формацій української революційної хвилі. Принаймні чотири з відомих державних формацій мали виразний національно-державний характер: Українська

Народна Республіка (УНР) доби Української Центральної Ради, «Українська держава» (Гетьманат) гетьмана Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка (УНР) доби Директорії («Друга УНР») і Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Після Першої світової війни, в міру того, як на місці нещодавно могутніх імперій поставали національні держави, у Східній Європі формувався новий політичний порядок. Загальне визнання отримав принцип самовизначення націй. Проте застосовувався він не завжди. Внаслідок того не всі народи здобули державність. Серед останніх були західні українці. Новопосталі сусідні держави шляхом прямої військової агресії при допомозі та активному сприянні з боку країн Антанти знищили ЗУНР. Держава українського народу на західних теренах його етнографічних земель була розірвана між кількома окупантами: Східна Галичина, а згодом і Західна Волинь увійшли до складу Польщі, Північна Буковина – Румунії, а територію українського Закарпаття Антанта передала Чехо-Словацькій республіці. Ці акти насильства і грубого нехтування правом націй на самовизначення було «узаконено» низкою міжнародних угод Версальської системи мирних договорів.

Надії України на певну державну самостійність були повністю поховані утворенням Союзу РСР, який з «добровільного союзу республік» незабаром перетворився на жорстко централізовану державу. Через обмеження до повної ліквідації державного суверенітету – такий політичний шлях України в 20-ті роки. Не менш суперечливим був і розвиток права в Україні. Необмежена диктатура більшовицької партії стала нормою державно-правового розвитку України.

30-ті роки XX століття стали «голгофою» українського народу. В жорнах тоталітарно-репресивного режиму було знищено трудову і розумову еліту народу. Генофонд української нації зазнав нищівного удару. Передумовою виникнення командно-адміністративної системи управління стала монополія більшовицької партії на владу. Знищення опозиції пришвидшило формування тоталітарного режиму. Відбулося повне зрощення партійної влади з владою державного апарату.

У командно-адміністративній системі, що склалася, державні і господарські органи діяли під жорстким контролем партійних органів і в межах централізованого управління відомчого апарату. Сформований привілейований прошарок бюрократії займав керівні місця в партійних, радянських, військових, господарських, репресивних органах. Боротьба в керівництві партії призвела до зміцнення єдиновладдя. Режим особистої влади Генерального секретаря партії, який також прибрав функції глави держави, стає характерною ознакою радянської політико-державної системи майже до середини 50-х років.

Правовим вінцем тоталітарного режиму стали Конституція СРСР 1936 року і Конституція УРСР 1937 року. Для історії людської спільноти вони були взірцем політичного цинізму та юридичної догми.

Не менш тяжким виявився цей період і в житті українського населення Східної Галичини, Волині, Закарпаття, Буковини, Хотинщини та Ізмаїльщини. Розділене між трьома державами, відірване від основного масиву етнічної території, воно залишалося вірним історичним прагненням і традиціям українського народу в боротьбі за возз'єднання. Про споконвічне прагнення укра-

їнського народу до національної державності оголосила на весь світ Карпатська Україна. Ставало дедалі відчутнішим, що наступний історичний період покладе край одній із найбільших історичних несправедливостей стосовно українського народу і він навіки возз'єднається в єдиній державі.

У кінці 30-х років в Європі остаточно сформувалися два тоталітарні режими – гітлерівський і сталінський. Ненависть до демократії ріднила Німеччину і СРСР. При всіх суперечностях, що розділяли дві ідеології, фашистську і комуністичну, єдиною у них була кінцева мета – світове панування.

Друга світова війна дощенту зруйнувала все господарство України, відкинувши її населення до первісного становища. Надії народу на демократизацію суспільно-політичного ладу не справдилися. Тоталітарний режим, використаний у роки війни для організації опору зовнішньому ворогові, знову спрямовується проти власного народу.

Незважаючи на те, що московське керівництво послідовно проводило боротьбу з українським національно-визвольним рухом, для повоєнної України ситуація не була категорично негативною. Високий міжнародний авторитет України дозволив їй стати членом ООН, а також інших міжнародних організацій.

З десталінізацією розпочався процес демократизації державно-правового життя. Але процес цей не був послідовним. З одного боку, намагання поліпшити життя людей, розширити їх права, а з іншого – посилення ролі партії, зміцнення командно-адміністративної системи управління. Спроби реформ наштовхувалися на монолітну єдність партійно-державницького соціалізму. Проте

поступово підвищувалася свідомість передової частини суспільства, що стало основою подальшої боротьби за демократизацію суспільства.

В Україні було здійснено низку заходів щодо реорганізації системи центрального управління, створено союзно-республіканські міністерства. Скоротилися штати адміністративно-управлінського апарату. З іншого боку, посилився контроль за діяльністю суду, прокуратури, органів державної безпеки. Всі ці та інші проблеми надавали державно-правовому життю тих років суперечливого і складного характеру.

Позитивні зміни торкнулися і правової системи. З 1957 року почалася друга за всю історію радянської влади кодифікація права. Вводився новий принцип кодифікації: спочатку приймалися загальносоюзні Основи законодавства СРСР і союзних республік, а вже потім, на розвиток цих Основ, у союзних республіках розроблялися та приймалися кодекси. Завдяки кодифікації в УРСР були прийняті Закон про судоустрій УРСР (1959 р.), Кримінальний кодекс УРСР (1960 р.), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (1969 р.), Цивільний кодекс УРСР (1963 р.), Цивільно-процесуальний кодекс УРСР (1963 р.), а також багато інших важливих нормативних актів, які сприяли удосконаленню правової системи.

Для другої половини 60-х – першої половини 80-х років характерною була абсолютна монополія комуністичної партії на владу. Неототалітарний режим прикривався доктриною «загальнонародної держави», яка формувалась у контексті ідеології переходу до комуністичного суспільства. Вона передбачала суттєву трансформацію соціальної бази радянського суспільства, розмит-

тя граней між різними класами і прошарками, між містом і селом. Припускалось розширення колегіальних і демократичних засад у державному управлінні з наступним перетворенням його в «Народне громадське самоврядування». Технократична тенденція, яка проглядалась у керівництві економікою і державою, зіткнулася з ідеологічною доктриною партійності. В кінці 60-х років встановився жорсткий неототалітарний режим. З 1972 року консервативні тенденції, які орієнтувалися на такі пріоритети, як важка та оборонна промисловість, сільське господарство та енергетика, беруть гору над реформаторським лібералізмом і технократизмом. Одночасно відбувалися персоналізація влади і зміцнення позицій партійно-державної бюрократії.

Головною тенденцією розвитку держави і права була жорстка централізація державного механізму, правоохоронних органів, правової системи. Бюрократична партійно-державна номенклатура намагалася зберегти командно-адміністративний стиль управління. Панування бюрократичної номенклатури призводило до порушень владою законності, прав і свобод громадян. Україна у складі Союзу РСР, незважаючи на проголошену і закріплену Конституцією суверенність, політично й ідеологічно залежала від владного диктату Москви.

Отже, суспільно-політичне і правове життя України розвивалося в умовах наростання гострої кризи неототалітарного режиму. Постало питання про саму можливість його існування.

Із середини 80-х років у СРСР розпочався незворотний процес реформування всіх сторін життя суспільства. Перші спроби реформ показали, що вони неможливі без демократизації, без перебудови політичної системи.

Перед Україною виникла реальна можливість національного і державного відродження. Суспільно-політичне життя в республіці активізується після жахливої катастрофи на Чорнобильській АЕС. Зросла громадська свідомість людей, які висловили відкрите недовір'я керівництву країни.

Утвердження гласності та політичного плюралізму призвело до ліквідації ідеологічного і політичного панування комуністичної партії. Почала втрачати свої позиції командно-адміністративна система управління. Одним із важливих напрямів демократизації стало реформування діяльності Рад народних депутатів. Уперше за історію їх існування були проведені справді демократичні вибори.

Перебудовувальні процеси зумовили виникнення численних громадських організацій, більшість із яких згодом реформується в політичні партії. Важливу роль серед них виконав Народний рух України, який виступав за розбудову незалежної України.

Зростанню національної самосвідомості сприяло прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет, яка проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Кардинальних змін зазнала правова система. У роки перебудови до Конституції УРСР та до чинного законодавства вносяться численні зміни і доповнення. На перше місце у правовому регулюванні вийшов інститут прав і свобод особи. Але непослідовність політичних і економічних реформ, небажання центру надати республікам повну законотворчу самостійність призвели до «війни» союзних і республіканських законів. Зміни у дер-

жавно-правовому житті країни були викликані процесами оновлення, що відбувалися у суспільстві, й невпинно вели до формування незалежної Української держави.

Період перебудови для республіки закінчився прийняттям 24 серпня 1991 року Верховною Радою УРСР «Акта про державну незалежність України», який ліквідував історичну несправедливість та розпочав новий етап в історії України і її народу.

Розбудова самостійної держави – тривалий і складний процес. Україна наполегливо здійснює пошуки власного історичного шляху. В державно-правовому будівництві є і здобутки, і прорахунки.

Найбільшим досягненням молодої демократії республіки є прийняття Конституції України. Чималими є здобутки у сфері зовнішніх відносин. Україна стала рівноправним членом світової спільноти. Майже завершено процес реформування державного механізму, але не ліквідовані суперечності між законодавчою і виконавчою гілками влади. Значні зміни відбулися в судовій системі, в інших правоохоронних органах. Не припиняється кропітка робота з формування законодавства. За роки незалежності Верховна Рада України прийняла величезну кількість законів. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя. Створення нових законодавчих актів, унесення змін і доповнень до чинного законодавства часто здійснювалося на недостатньому науковому та юридично-технічному рівнях. Нагальним є питання про ефективність чинного законодавства. На Потребує вирішення проблема загальної кодифікації права, уніфікації правової системи України з європейською правовою системою.

Розділ 4

РОЛЬ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ОВС УКРАЇНИ

Сучасний правоохоронець повинен бути всесторонньо розвинутий, ерудований, володіти глибокими знаннями про загальні закономірності розвитку держави і права, як України, так і зарубіжних країн.

Усвідомлення працівником правоохоронних органів закону не лише як певних формально виражених правил поведінки, які встановлюється чи санкціонується державою та забезпечується силою державного примусу, але і як історично зумовлених економічними, релігійними, географічними, кліматичними чинниками правил поведінки. Вироблення різноманітними історичними формами держави своїх правових систем, взаємовпливи між цими двома явищами, розуміння еволюційних та революційних етапів їх розвитку дає можливість виховувати у майбутньому правоохоронцеві повагу як до закону, так і до права в цілому. Оскільки основним завданням працівника правоохоронних органів є охорона режиму законності та правопорядку, то усвідомлення ним цінності права, як найефективнішого регулятора суспільних відносин, є одним із основоположних елементів навчального процесу.

Історія держави і права зарубіжних країн вивчає досвід – як позитивний, так і негативний – світових над-

держав та невеликих країн, які водночас зуміли зробити якісний стрибок у своєму розвитку. Коли і чому законодавець вдається до посилення або, навпаки, до послаблення санкцій за делікти і злочини? Чи завжди успішні реформи зумовлюють стабільний прогрес? Якщо зауважити на тій обставині, що саме особистості з юридичною освітою у будь-якій державі світу становлять її політичну еліту, то вивчення історії держави і права на правових факультетах вищих навчальних закладів видається актуальним і навіть життєво необхідним.

Історія держави і права зарубіжних країн належить до юридичних дисциплін, що закладають підвалини правової освіти. Ця дисципліна вивчається не тільки в Україні, але практично в усіх вищих навчальних закладах світу. Її міжпредметні зв'язки сягають таких курсів, як «Історія вчень про державу і право», «Державне право зарубіжних країн», «Основи римського цивільного права», «Історія держави і права України» тощо. Предметом вивчення історії держави і права зарубіжних країн є питання виникнення і розвитку, класової суті і причин занепаду різних історичних типів держав та політико-правових систем. Потребують вивчення різновиди політико-державницьких та правових форм, їх змінюваність у часі і просторі, зовнішні впливи, роль особистості в історії тощо. Правові системи минулого залишили глибокий слід в історії людства. Загальновідоме значення римського цивільного права. Сучасне британське право ґрунтується на віковій системі прецедентів, корені якої сягають «Великої хартії вольностей» (XIII ст.) та «Білля про права» (XVII ст.). Сучасна державно-правова система США була закладена ще Конституцією 1787 р. і далі лише

вдосконалювалася за допомогою поправок. Таким чином історія держави і права зарубіжних країн має не лише теоретичне, але й практичне значення, особливо в сучасних умовах розбудови молодої незалежної Української держави. Ще в Древньому Римі стверджували, що «Historia est magistra vitae» тобто «історія є вчителькою життя». Вивчення історичної спадщини дозволяє не лише оптимально добирати політико-правові принципи, але й прогнозувати історичну перспективу розвитку тих чи інших тенденцій в державницькому і правовому будівництві.

Мета вивчення дисципліни – формування базової освіти правоохоронця, вироблення у нього розуміння суті і характеру перебігу процесів, що відбуваються у суспільстві, найбільш загальних закономірностей розвитку держави і права.

Основними завдання правоохоронців при вивченні історії держави і права зарубіжних країн є засвоїти:

на понятійному рівні: основні тенденції розвитку форм держави і права; принципи організації та функціонування державно-правових систем різних суспільно-економічних формацій: т. зв. азіатського способу виробництва, рабовласницької, феодальної, буржуазної; еволюційні та революційні шляхи зміни форм держави і права; переваги та недоліки цих шляхів;

на фундаментальному рівні: зміст основних проблем навчальної дисципліни історії держави і права зарубіжних країн;

на практично-творчому рівні: характерні ознаки демократичних і недемократичних (станово-кастових, тоталітарних) форм держави і права, переваги демократичних форм організації суспільства.

У результаті вивчення курсу правоохоронці повинні уміти:

на репродуктивному рівні: пояснити причини виникнення державно-правових моделей різних суспільно-економічних формацій, їх найбільш загальні характеристики, сильні і слабкі сторони кожної такої моделі;

на евристичному (алгоритмічному) рівні: формувати власну думку щодо проблемних явищ у юриспруденції, здійснювати наукові дослідження;

на творчому рівні: використовувати набуті знання та навички для підвищення ефективності професійної діяльності, досліджувати розвиток та послідовність явищ і речей, провадити наукові пошуки.

Місце дисципліни в навчальному процесі. Предмет вивчається на основі знань, які правоохоронці отримали з базової середньої освіти, має структурно-логічні зв'язки з предметами «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Історія України» та ін.

«Історію держави і права зарубіжних країн», для зручності засвоєння матеріалу, можна розподілити відповідно до історико-політичних та цивілізаційних чинників на такі періоди:

1. Історію держави і права Стародавнього світу (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.).

2. Історія держави і права середніх віків (V ст. н.е. – XVII ст. н.е.).

3. Історія держави і права Нового часу (XVII ст. н.е. – 1918 р.).

4. Історія держави і права Нового часу (від 1918 р. і дотепер).

З точки зору формаційного підходу, зручнішим буде поділ на періоди, в яких розглядаються історичні форми держави і права станово-кастових суспільств (рабовласницького та феодального) та держава і право нового і новітнього часу, що відповідає державно-правовим формам демократичних (не станових) суспільств (капіталістичного та соціалістичного).

Майбутнім правоохоронцям при вивченні історії держави і права зарубіжних країн дуже важливо зрозуміти і засвоїти причини становлення та розвитку держави і права на всіх етапах, незалежно від того, який обирається підхід до періодизації матеріалу. Але при цьому треба відзначити, що найбільш ефективним буде комплексне поєднання як цивілізаційних, так і формаційних підходів до розуміння історії держави і права зарубіжних країн.

Зважаючи на велику кількість матеріалу та обмежену кількість годин, які виділяються для історії держави і права зарубіжних країн у вищих навчальних закладах системи МВС, на розгляд курсантів виноситься лише найбільш основні та знакові періоди у розвитку держави і права. Звичайно, це не сприяє комплексному розумінню структурно-логічних зв'язків історичного розвитку держави і права, але, безперечно, дозволяє суттєво підвищити рівень правової культури та правосвідомості працівника правоохоронних органів.

Починаючи розгляд зародження державних утворень та виникнення в їх межах первинних писаних правових норм, звертаємо увагу на Стародавній Схід. В Єгипті, Месопотамії, Індії та Китаї, починаючи з IV тисячоліття до нашої ери, формуються держави, засновані на азіатському способі виробництва. Для них

були характерними деспотичні форми правління, що полягали у абсолютній та беззаперечній владі верховного правителя, яка до того ще й обожнювалася. Поєднання в особі верховного правителя світської (доволі добре була розвинута двірцева система управління) та релігійної влади дозволяло максимально централізувати владу в державі і виконувати поставлені перед нею завдання (військові, організації виконання суспільних робіт та ін.). Зміцненню вертикалі влади сприяв і азіатський спосіб виробництва, за яким основою життєдіяльності та виробництва виступала сусідська община, яка отримувала землю від держави в опосередковану власність, що апріорі ставило її у залежність від верховної влади.

На прикладі держав Стародавнього Сходу, як перших відомих історії держав, можемо спостерігати важливу роль релігії, підходів до організації апарату управління та примусу і власності на землю. Ці чинники будуть домінуючими при організації держав у рабовласницькому та феодальному суспільствах.

Важливим, у контексті розуміння генези писаного права, є розгляд пам'яток древньосхідного права. Переважно джерела права зазнавали серйозного впливу релігійних норм (Закони Ману, правові норми Стародавнього Єгипту), але були винятки, серед яких виділяються Закони Хамурапі. Вони регулювали господарські, економічні та сімейні правовідносини, порядок судочинства, встановлювали перелік правопорушень та покарань за них. Прогресивність Законів Хамурапі виражається у розмежуванні ними правопорушень, учинених з умислу та необережності, можливості спадкування по закону і заповіту, хоча при цьому вони збе-

рігають станову нерівність як у кримінальних, так і в цивільних правовідносинах.

Подальший розвиток держави і права відбувався в типових рабовласницьких суспільствах Стародавньої Греції та Риму. Політико-правова думка цих держав дала нам такі відомі зараз поняття, як демократія, олігархія, тиранія, тимократія, охлократія, геронтократія та ін. У процесі історичного розвитку вони постійно еволюціонували, набирали нових форм та змісту, але в тією чи іншою мірою зберегли своє значення і до сьогодні.

Виникнення держави у Стародавній Греції та Римі супроводжувалося схожими суспільними процесами – протистоянням між родовою аристократією (евпатриди, патриції) та простими, особисто вільними людьми (демосом, плебсом). У результаті розробки та впровадження реформ, які були спрямовані на пом'якшення чи зняття конфлікту у суспільстві, відбулося зміцнення та остаточне утвердження грецьких міст-полісів (Афін, Спарти, Корінфу та ін.) та Стародавнього Риму як повноцінних держав. Заглиблюючись у сутність цих реформ, зауважуємо їх подібність, особливо якщо порівнювати реформи Солона в Афінах та Сервія Тулія у Римі. Зводилися вони до введення тимократії, розділивши все суспільство відповідно до майнового цензу. Таким чином вдалося зламати монополію родової аристократії на владу (геронтократію), надавши політичні права (брати участь у Народних зборах, право активного і пасивного виборчого права, доступ до розподілу матеріальних ресурсів після успішних воєн і т.д.) іншим, особисто вільним громадянам. Причому політичні права доповнювалися і політичними обов'язками, відповідно до яких кожен учасник Народ-

них зборів повинен був активно висловлювати свою позицію щодо того чи іншого питання, а при голосуванні схвалити чи не схвалити розглянуте рішення (утримуватися було заборонено).

Зміцненню держави в Афінах сприяли також і економічні реформи Солона, відповідно до яких було ліквідовано боргове рабство, встановлено свободу заповітів, введено єдину монету та систему мір і ваг, встановлено обов'язок батьків навчити дітей ремесла (у разі невиконання його діти звільнялися від обов'язку піклуватися про батьків у старості), видано закон проти неробства та ін.

Продовжили розбудову Афінської демократії реформи Клісфена та Перікла. Завдяки їм було проведено адміністративно-тереторіальну реформу, введено остракізм (процедура вигнання чиновника чи простого громадянина з міста, якщо він своєю діяльністю шкодив демократії), зрівняно усіх громадян у політичних правах, введено оплату за державну та військову службу та ін. Завдячуючи цим нововведенням Афіни досягли найвищого свого культурного розвитку та стали центром розвитку науки, мистецтва та філософської-правової думки. Усвідомлення майбутніми правоохоронцями логіки розбудови демократичної держави, на прикладі Афінської, є одним із невід'ємних елементів їх діяльності в умовах сучасного становлення Української держави.

Гідним продовжувачем у сфері державо- і правотворення Афін став Рим. Використавши досвід державно-правового будівництва античних держав, у Римі було створено найдосконалішу на той час структуру державного механізму та правову систему.

Державний механізм Риму періоду республіки представляли:

1. Народні збори (коміції), які вирішували всі найважливіші питання в державі (оголошення війни і миру, прийняття нових народів до складу Риму, надавали громадянство та ін.) та займалися законодавчою діяльністю;

2. Сенат – складався з багатих та знатних громадян Риму, яких призначали консули, а з IV ст. цензори на 5 років. Сенат затверджував прийняті коміціями закони, складав та затверджував бюджет, вводив надзвичайний стан у державі, здійснював представництво Риму у міжнародних зв'язках, призначав релігійні церемонії та ін.

3. Виконавча влада була представлена магістратами – службовими особами різних рангів, яких обирали на Народних зборах терміном на один рік (окрім цензорів – їх на 5 років) та несли безпосередню відповідальність перед зборами, які їх обрали.

4. Особливими у механізмі державного управління Риму були посади диктатора і народного трибуна, які володіли необмеженими повноваженнями. Але диктатор призначався лише у разі війни чи внутрішньої смути і не більше ніж на 6 місяців. Народними трибунами могли бути лише плебеї (це своєрідна реабілітація патриціїв перед плебеями за монополізацію ними влади), які, використовуючи свою владу, могли накласти вето на рішення будь-якого органу чи посадової особи, окрім диктатора.

Загалом механізм державної влади Риму періоду республіки відзначався збалансованістю владних повноважень та наданням доступу до участі в управлінні дер-

жавою як патриціям, так і плебеям. Варто відзначити, що процес формування та еволюції деяких державних органів і посад був тривалим та вимагав доволі радикальних кроків (сецесії плебеїв).

Правоохоронці, як майбутні фахівці в галузі юриспруденції, повинні особливу увагу приділити вивченню правової системи Риму, а особливо джерелам права, на яких вона засновувалася. Адже закладені у звичаєвому праві, законах (зокрема «Законах XII таблиць»), едиктах магістрів і преторів, праві народів та діяльності римських юристів загальні принципи права (закон не має зворотної сили, найвищою метою права є благо народу та ін.) діють і досі у правових системах держав континентальної Європи. Особливу цінність становить Кодифікація Юстиніана, імператора Східної Римської імперії, яка була проведена у 528 р. У ній систематизовано велику кількість напрацьованого в Римі законодавчого матеріалу, причому різних періодів.

Після падіння Західної Римської імперії (476 р.) рабовласницький лад в Європі змінюється феодальним, а разом із ним еволюціонують держава і право. Феодалізм був більш прогресивним ладом ніж рабовласницький, адже основною продуктивною (виробничою) силою тут були не раби, а залежні від феодалів люди, які не розцінювалися як речі матеріального світу, а мали певні права і свободи, хоча дуже обмежені.

Першою феодальною державою у Європі стала держава франків, в якій рабство не мало масового характеру, а володіння землею набуло нового значення. Франки вели постійні загарбницькі війни, в результаті яких захоплювали багато нових територій. Король, для підтримки свого авторитету та як винагороду за вірну служ-

бу, роздавав ці землі своїм підданим спочатку у вигляді подарунків, а потім як пожалування феодального характеру (бенефіції). Через слабкість апарату державного управління та слабку централізацію влади в державі, вже у VIII ст. землевласники-феодали починають встановлювати на своїх територіях адміністративну та судову владу, закріплюючи її імунітетною грамотою від короля. До XI ст. в Європі було фактично завершено процес феодалізації, тобто всі землі були розподілені між панівним класом, а міста і села тією чи іншою мірою були залежними від феодалів. Люди, які проживали на цих землях, були зобов'язані спадково служити своєму сеньйорові, сплачуючи при цьому податки, беручи участь у військових походах, виступаючи тим самим васалами перед феодалом сеньйором. Феодал, своєю чергою, виступав васалом перед королем, а той був для нього сеньором. Така система «сеньйорату-васалітету», з її залежністю васала від сеньйора дозволила сформувати вертикаль влади у державі, яка щоправда була не завжди ефективною, бо крупні феодали часто не визнавали над собою юрисдикції монарха, або ж самі ставали монархами, як це сталось у 987 р., коли феодала Гуго Капета було обрано королем Франції.

По-різному відбувався розвиток феодальної держави у Франції, Англії та Німеччині, що обумовлювалося відповідними історичними подіями. Якщо у Франції, після реформ Філіпа II Августа (1180–1223) та Людовіка IX (1226–1270) та Англії, після нормандського завоювання 1066 р. спостерігаємо централізацію влади в руках світської влади, яку представляли монархи, то у Німеччині монархи, для зміцнення своєї влади, опорою обрали церковних феодалів.

Ранні феодальні правові джерела представляють юридичні кодифікації германських народів – Варварські правди (Салічна, Ріпуарська та Бургундська). Це були збірки звичаєвого права, які укладалися в період розкладу родового ладу і переходу варварських племен до раннього феодалізму. Більш досконалою збіркою злочинів і покарань стали «Кутюми Бовезі», написані у XIII ст. легістом Ф. Боманауром. Знаковою подією є поява у Англії «Великої хартії вольностей» (1215 р.), яка закріплювала обмеження влади монарха та по своїй суті випередила час, що призвело до її нетривалої дії.

Суттєві зміни у державному та суспільному устрої починаються у XII–XIII ст., коли міста починають здобувати автономію, яка полягала у можливості обирати свої органи управління, видавати закони та вершити суд над міщанами. Управління містом переходило від сеньйора до міської ради та виборного мера. Таким чином, усі громадяни міста ставали вільними, а це давало широкі можливості для їх розвитку. В містах формуються об'єднання цехів (ремісників) та гільдій (купців) з суворою внутрішньою ієрархією та дисципліною. Саме ці вільні люди стають основою для формування у феодальній державі третього стану – буржуазії. Вони не володіють ні дворянськими титулами, ні духовними санами, але починають поступово нагромаджувати матеріальні ресурси та отримувати регіональну владу. Монархи, на перших етапах формування станово-представницьких відносин, доволі активно виступали проти виникнення цього третього стану, адже це суперечило діючому до цього державному укладу. Почастішали конфлікти між дворянами, духовенством та міщанами, які починають вирішувати монархи, стаючи тим самим останньою і найголовнішою

судовою інстанцією. Паралельно виникають постійно діючі представницькі установи (у Франції – Генеральні штати, в Англії – парламент, в Німеччині – Рейхстаг та ландтаги і т.д.), в яких засідають представники визначених трьох станів.

У результаті зміцнення влади монархів, держава і право в Європі переходить у добу абсолютизму, при якому вся повнота влади зосереджується в руках монарха. Дворяни починають йти на службу до короля (синекур), віддаючи адміністрацію та судову владу на своїх землях у відання королівської адміністрації. Класичною абсолютною монархією була Франція за часів правління Людовіка XIV (1661–1715), який зосередив в своїх руках всю повноту влади – законодавчу, виконавчу та судову, підсумувавши цю монополію висловом «Держава – це я».

Абсолютні монархії за своєю природою є нежиттєздатною формою правління, адже ігнорування в процесі державного управління інтересів широких суспільних верств не може довго тривати. З огляду на те, що буржуазія, починаючи з XVII ст., починає активно добиватися ширших для себе політичних та економічних прав, в Європі починаються буржуазні революції. Першою з них стала Англійська, в результаті якої 15 травня 1649 р. Англія була проголошена республікою. Замість монарха вводилась посада лорд-протектора (її зайняв лідер революції Олівер Кромвель), яка, правда, мало чим відрізнялася від королівської. Було розігнано палату лордів, як недієву (вона призначалася монархом одноособово) і прийнято конституцію «Знаряддя управління». Але у 1658 р. Кромвель помирає і після нетривалого правління його сина в Англії відновлюється монархія.

Більш знаковою та вагомішою для утвердження буржуазної держави і права була Французька буржуазна революція, що почалася у 1789 р. з прийняття «Декларації прав людини і громадянина». Саме в цьому документі, який складався з 17 статей, було закріплено рівність усіх людей перед законом, суверенітет нації, принцип розподілу влади, відповідальність та підзвітність посадових осіб, свободу слова, священність і недоторканість приватної власності, обов'язок держави забезпечувати природні та невід'ємні права людини. В Декларації також зазначалися гарантії прав і свобод у буржуазному праві, а саме: презумпція невинуватості, неможливості покарання за відсутності злочину, співрозмірності злочину і покарання, неможливості встановлення покарання непередбаченого законом тощо. Таким чином було ліквідовано старі, феодальні підходи у праві, коли монарх мав найвищу юрисдикцію і приймав рішення, не керуючись певними загальними принципами, а ситуативно, відповідно до своїх інтересів (достатньо згадати безіменні бланки на арешт, які монарх видавав своїм підлеглим).

Розглядаючи Французьку буржуазну революцію в цілому, треба відзначити, що це була рішуча спроба буржуазії змінити існуючий феодально-абсолютиський порядок. Було відмінено феодальну залежність селян і встановлено рівноправ'я громадян, розмежовано церкву та державу, проведено рішучу адміністративно-тереторіальну реформу відповідно до принципів побудови буржуазної держави та права, здійснено радикальну земельну реформу, розпочато створення системи соціального законодавства для малозабезпечених верств населення. Вінцем побудови бур-

жуазної держави у Франції було прийняття Кримінального, Цивільного та Торгового кодексів, які остаточно закріпили буржуазні принципи у праві і стали своєрідними еталонами при укладанні подібних кодексів в інших державах.

Розглядаючи виникнення і становлення буржуазних держав, потрібно звертатися не лише до європейського досвіду їх розбудови, але і американського. Адже проголошенням 4 липня 1776 року Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки розпочинається важкий і тернистий шлях побудови демократичної та правової держави, якій судилося в майбутньому стати однією з найбільш розвинутих світових держав. Але в кінці XVIII ст. США становили 13 колоній, які проголосили свою незалежність від Великобританії та створення суверенної держави на основі принципів рівності всіх громадян перед законом, невід'ємності їх природніх прав та священного обов'язку будь-якої влади захищати ці права.

Перебуваючи в стані війни з метрополією, США приймають у 1781 р. першу конституцію – «Статті конфедерації», за якою стають конфедерацією. Штати зберігають за собою незалежність, повноту влади і юрисдикцію. Об'єднавчим загальноконфедеративним органом був Конгрес, який скликався кожного року і складався з делегацій від кожного штату, що відповідно володіли одним голосом при ухваленні рішень (приймалися відповідно кваліфікованою більшістю). Загалом ця конституція не дозволяла централізувати владу у США і почати процес розбудови дієвого механізму державної влади.

Після перемоги у війні за незалежність і підписанні Версальських мирних договорів 1783 р., США визна-

валися суверенною державою. Але молода держава постала перед низкою внутрішніх проблем політичного, економічного та соціального характеру. Потрібно було приймати нову конституцію, яка б дозволяла збалансувати як різні гілки влади, так і відносити між центральною та регіональною владою, налагодити втрачені економічні зв'язки, зняти соціальне напруження між різними суспільними верствами (у США на той час зберігалося рабство). В контексті цих проблем швидко почали зростати ціни, як наслідок зубожіння населення і трудова міграція в Канаду та Мексику, перманентно спалахували збройні повстання (одне з наймасовіших під проводом Деніела Шейса налічувало від 12 до 15 тисяч осіб).

Актуальним у цьому контексті буде проведення паралелей з 1991 роком і початком розбудови незалежної Української держави, яка 20 років продовжує ліквідовувати негативні наслідки в політичній, економічній та соціальній сфері, причому проблеми ці, як бачимо, доволі схожі з тими, з якими стикнулися США на початкових етапах державотворення. Тому майбутньому правоохоронцеві потрібно усвідомити історичну обумовленість труднощів сучасного українського державо- та правотворення і вивчати досвід країн, які їх подолали на шляху побудови демократичних правових держав.

США у своєму державно-правовому розвитку пройшли довгий шлях, але запорукою його успіху стала Конституція 1787 р., в якій владу було розподілено на законодавчу, виконавчу і судову, прописано чіткий механізм взаємодії між ними. Ввівши пост президента і закріпивши за ним головування у виконавчій владі, укладачі Конституції чітко поклали відповідальність

за поточні справи у державі на президента (згадаймо Конституцію України 1996 р. і роль президента за нею у виконавчій владі, яка зводиться до принципу «спокій і добробут в державі – це заслуга президента, криза, невдачі і прорахунки – це «заслуги» прем'єр-міністра).

Вдало було налагоджено взаємодію адміністративно-територіальних одиниць – штатів із загальнофедеральними органами, залишаючи за останніми владне верховенство. Це дозволило централізувати владу і зміцнити державу, але при цьому не обмежуючи прав штатів, які мають свої конституції, органи управління та судові системи.

Звичайно, Конституція США 1787 р. не є досконалою, але те, що за більш ніж два сторіччя до неї було внесено лише 27 поправок, говорить про шанобливе до неї ставлення, важливість і що головне дієвість тих «правил гри», які вона закріплює. Досягнути такого високого рівня правосвідомості та правової культури повинен не лише кожен правоохоронець, але і правознавець, що, безперечно, буде однією із складових успішного державно-правового розвитку сучасної України.

З появою перших правових джерел, заснованих на буржуазному праві, відомий та авторитетний історик права В.С. Макарчук, на прикладі «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.) виділяє його основні принципові риси, а саме:

1. Зрівняння в громадянських правах усіх людей, незалежно від походження. Гарантом цих прав є держава, більше того – громадяни мають право на «опір гніту» (статті 1–2). Головним правом людини виступає її особиста свобода та безпека.

2. Верховна влада в державі належить народу. Прийняття та скасування законів, схвалення основ внутрішньої і зовнішньої політики тощо є прерогативою виборних народних представництв (ст. 3).

3. Поняття свободи тлумачиться як дозвіл чинити будь-які дії, не заборонені законом.

4. Оскільки закони приймаються в інтересах усього населення, довільні обмеження прав в інтересах вузьких соціальних груп (землевласників-феодалів, верхівки цехів і гільдій тощо) стають неможливими в принципі. Це сприяє розвитку продуктивних сил і гарантує вільний розвиток особистості.

5. Усі громадяни рівні перед законом, ця рівність поширюється і на можливості доступу до заміщення державних посад (ст. 6). Практика заміщення вищих державних чи військових посад представниками виключно вищих класів (дворянства та духовенства) – нелегітимна.

6. У галузі карного права вводилися презумпція невинуватості (ст. 9), відповідальність виключно за дії, передбачені як карані законом («нема злочину, не вказаного у законі») та відповідальність винятково в межах санкцій, що їх встановлює закон, – не більше і не менше.

7. Громадянам гарантувалися буржуазні свободи думки, слова і друку, обмежені погрозою «відповідальності за зловживання цими свободами».

8. Подібно до Англії, громадянам було надано право брати участь у визначенні розмірів оподаткування та право притягнення до звіту і відповідальності посадових осіб.

9. Заключна стаття 17 Декларації оголошувала недоторканність та священність приватної власності, рівний захист прав власності усім членам суспільства.

За більше ніж два сторіччя буржуазне право вдосконалювалося, розширювався перелік права і свободи, які воно закріплює (права жінок, расових та національних груп, сексуальних меншин і т. д.). Оскільки саме на принципах буржуазного права засновується правова система України, то кожен правоохоронець повинен усвідомити їх цінність і важливість для побудови громадянського суспільства, вміти якісно та професійно захищати їх відповідно до своїх владних повноважень.

XX сторіччя стало періодом випробування демократичних цінностей, заснованих на буржуазних правах та свободах. Революційні події 1917 р. та прихід до влади більшовиків у результаті жовтневого перевороту в Росії, Велика депресія 1929–1933 рр., встановлення фашистських режимів в Італії та Німеччині – все це становило реальну загрозу для політичних режимів провідних західних демократичних держав (США, Англії, Франції). Небезпека скотитися до диктатури, заснованої на крайніх правих чи лівих поглядах, змушувала еволюціонувати ці держави в традиційному для них руслі демократії, постійно вдосконалювати та розширювати перелік прав і свобод для своїх громадян, надавати гарантії цих прав і свобод, покращувати якість правового регулювання суспільних відносин, що, своєю чергою підвищувало якісний рівень життя та добробуту громадян.

Отже, на основі історичного досвіду було вироблено певні стандарти, які повинні враховуватися кожним суспільством, що стало на шлях розбудови демократичної та

правової держави. Україна в цьому контексті не виняток, адже задекларувала в своїй Конституції побудову демократичної, правової та соціальної держави. Відповідно для належного забезпечення високого рівня правопорядку і законності, правоохоронці повинні засвоїти всі причинно-наслідкові зв'язки історичного розвитку держави і права, для кращого розуміння та виконання поставлених перед ними завдань, усвідомлення свого місця та значення у механізмі державної влади демократичної та правової держави.

Для якісного закріплення опрацьованого матеріалу проводяться семінарські заняття з основних тем історії держави і права зарубіжних країн. На основі активної форми навчання закріплюється теоретичний матеріал, навички та уміння, формується загальний світогляд та тверда переконаність у перевагах демократичної форми держави і права порівняно з станово-кастовими суспільствами та тоталітарними режимами і військовими диктатурами. Наголошується на цінності права у демократичних державах з розвинутим громадянським суспільством. Особливу увагу при розгляді розвинутих правових держав звертається на місці і ролі правоохоронних органів у системі вертикалі державної влади. Розкриваються небезпеки використання правоохоронних органів в авторитарних та тоталітарних державах, де закон покликаний служити політичним цілям диктатора чи окремої владно-олігархічної групи, а не виступати ефективним регулятором відносин на принципах свободи та рівності всіх членів суспільства.

Розділ 5

РОЛЬ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА У ФОРМУВАННІ ФАХІВЦІВ ДЛЯ СИСТЕМИ ОВС

На всіх етапах свого історичного буття людина прагнула осмислити, зрозуміти, осягнути саму себе, світ навколо себе, себе у світі й світ у собі. В цьому аспекті не є винятком і світ права. Людство здавна цікавлять природа й сутність людських взаємовідносин, норм, правил, які визначають їх особливості. Предметом людського осмислення завжди були поняття «рівність», «свобода», «справедливість», «закон», зміст яких висвітлює специфіку природи права, його онтологічні засади, цінності та значущість у житті людини і суспільства. Цими проблемами переймається і філософія права з її постійним пошуком істини про право.

Філософія права є частиною загальної, чистої філософії, яка з'ясовує сутність права та ідеї справедливості, а також досліджує розвиток поняття права в його загальному й типовому значенні. Філософію права розуміють і як частину правознавства (юриспруденції), що вивчає свої принципи і принципи усіх суспільних наук.

Філософія права – це наука, що має давню і багату історію. Філософсько-правова проблематика привертала до себе увагу мислителів ще давнього світу. Геракліт, Демокріт, Фукідід і Гіппій, Антіфонт і Алкаді-

мант, Епікур та багато інших неодноразово звертались до проблем свободи, права, закону. Щоправда, тривалий час питання права, праворозуміння розглядалися фрагментарно як окремі аспекти більш загальних тем. І лише згодом вони стали самостійними об'єктами дослідження, здебільшого як вчення про природне право.

У Давній Греції основною проблемою філософії права було поняття природної справедливості, а від часів Риму і до кінця XVIII ст. нею стало поняття природного закону («lex naturalis»), тобто природне право. Вже за часів античності мислителі усвідомлювали проблеми співвідношення справедливості і влади, справедливості і закону, закону і рівності тощо. Вони, власне, і становили предмет майбутньої філософії права.

Назва й поняття філософії права виникли у XVIII сторіччі, коли завдяки ініціативі німецького юриста Г. Гуго з'явилося в науковому вжитку поняття «філософія права». Оскільки воно прижилося в юридичній науці, то й сама філософія права вважалась її складовою. На думку Гуго, юриспруденція повинна охоплювати юридичну догматику, філософію права й історію права. Філософія права, згідно з його розумінням, є частиною метафізики голої можливості (цензура й апологетика позитивного права за принципами чистого розуму), частиною політики доцільності певного правоположення (оцінка технічної і прагматичної доцільності за емпіричними даними юридичної антропології).

Перші самостійні філософсько-правові системи виникли в Європі в епоху Просвітництва і були пов'язані з іменами І. Канта та Ф. Гегеля. Перехід від природного права до філософії права засвідчує філософія Канта,

який хоча й розглядає природне право, однак його основна праця з філософії права, що з'явилася 1785 р., називається «Метафізика звичаїв».

Самостійною філософською дисципліною філософія права стала завдяки зусиллям Гегеля, який у 1820 р. видав знамениту «Філософію права», що дотепер не втратила своєї значущості. Одна з найважливіших причин переходу від природного права до філософії права полягає, на думку Геґеля, в тому, що успадковане від попередніх епох поняття природного права не могло чітко відобразити того, що право є феноменом, який історично виник, історично розвивається і, отже, має дійсне історичне позитивне буття. Право загалом позитивне: а) завдяки формі визнання законності в державі, і цей законний авторитет є принципом його знання, наукою про позитивне право. За своїм змістом це право набуває позитивного елементу б) внаслідок особливого національного характеру народу, рівня його історичного розвитку і зв'язку усіх відносин, що стосуються сфери природної необхідності; в) внаслідок необхідності, щоб система законодавчого права містила застосування загального поняття до особливого, даного зовні стану предметів і випадків – застосування, що є вже не спекулятивним мисленням і розвитком поняття, а розмисловим підведенням часткового під загальне; г) внаслідок потрібних для прийняття рішень у дійсності останніх визначень. Наука про право, за Гегелем, є частиною філософії. Тому вона мусить розвинути із поняття ідею, що репрезентує розум предмета, або спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета. Звідси випливає й визначення предмета філософії права: Філософська наука про пра-

во має своїм предметом ідею права – поняття права і його реалізацію. Гегель ставить перед філософією права завдання осягнути думки, що покладені в основу права, «осягнути те, що є, оскільки те, що є, є розум». Тобто його тлумачення предмета філософії права зумовлено його ж ідеями про тотожність мислення і буття, розумного і дійсного. Це вчення про право мало такий вплив у всьому світі, що вислів «філософія права» запозичили у Франції, Італії, Іспанії, Греції, Україні, Росії, Японії, Кореї та інших країнах. Тільки англосаксонські країни залишили назву «юриспруденція» або «легальна філософія». Цей вплив гегелівської філософії поширився згодом на все правознавство.

Підходи Гуго й Гегеля до змісту філософії права набули подальшого розвитку у філософсько-правових концепціях неогегельянства (Ю. Біндер, В. Дільтей, Р. Кронер, Б. Кроче, К. Паренц), неотомізму (Ж. Маритен, Ж. Дабен, Й. Месснер, А. Ауер), екзистенціалізму (В. Майхофер, Е. Фехнер, Г. Кон, К. Коссіо), неопозитивізму (Г. Харт, О. Вайнбергер, П. Колер, М. Пришінг, П. Штрассер) тощо.

Філософсько-правовій тематиці присвятили свої наукові роботи чимало російських та українських науковців у XIX – на початку XX століття, серед яких можна назвати М. Алексєєва, І. Ільїна, Б. Кістяківського, К. Неволіна, П. Новгородцева, Л. Петражицького, П. Сорокіна та багатьох інших.

Філософське праворозуміння відчутно вплинуло як на окремі філософсько-правові підходи і концепції, так і на юридичну науку загалом. З іншого боку, юриспруденція, юридичні теоретичні положення про право, проблеми його становлення, удосконалення і розвитку визна-

чають вектори філософських досліджень правової тематики. Подібним взаємовпливом і взаємодією філософії та юриспруденції відзначаються майже всі сучасні підходи до права незалежно від системи, до якої вони належать, – юридичної науки чи філософії.

Викладання філософії права в Україні спирається на багату історичну традицію. Викладання теоретико-правової проблематики на початку XX століття охоплювалось курсами «Історії філософії права» та «Енциклопедії права», яка з часом отримала назву «Загальна теорія права». Тлумачення філософії права лише як теорії було прийняте в подальшому і в радянській юридичній науці.

У Радянському Союзі філософія права керувалась постулатами марксистсько-ленінської теорії, яка, ґрунтується на принципах діалектичного та історичного матеріалізму, абсолютизувала первинність економіки щодо політичної надбудови, класовий аспект держави і суспільства, ігноруючи загальнолюдські, гуманістичні та природно-правові ідеали. З цього приводу відомий французький дослідник Р. Давід писав: «…марксистське тлумачення права прямо протилежне нашим традиційним уявам про нього… У світлі марксистсько-ленінського учення багато речей набуває іншого змісту, аніж того, до якого ми звикли».

Радянська юридична наука тривалий час спиралась на «вузьконормативне» визначення права, запропоноване О. Вишинським та затверджене на Нараді з питань науки радянської держави і права (16–19 липня 1938 р.): «Право – сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу, встановлених в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил спів-

життя, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, що є вигідними і сприятливими для пануючого класу». Таке трактування права обумовлювало суть радянського розуміння права як правил поведінки, встановлених державою і забезпечених її примусом. Значення вузьконормативного підходу в юридичній науці полягало в тому, що він виробив догму права – цінний спадок теоретиків права радянської доби. Можуть змінюватись закони, політична і правова ідеологія, але догма права як один із основних елементів правової культури цієї держави зберігається. За таких жорстких рамок праворозуміння комуністичної ідеології були відсутні підстави для всебічного розвитку філософії права. Проте, починаючи з середини 50-х років XX століття, в радянській науці з'явився так званий «широкий підхід до права», який піддав певній критиці визначення права 1938 року і розширив межі як вузьконормативного підходу, так і певною мірою філософсько-правових досліджень. Але філософія права як окрема навчальна дисципліна не вивчалася у вищих навчальних закладах узагалі. Окремі розділи філософії права читались у рамках курсу теорії держави і права. Не існувало наукової спеціальності «філософія права», що, зрозуміло, також не сприяло розвиткові філософсько-правового аналізу суспільних явищ.

З розпадом Радянського Союзу в Україні почалося відродження та визнання філософії права як самостійної навчальної дисципліни, з'явилася відповідна наукова спеціальність. Звернення до філософії права, посилення

уваги до її наукового змісту і гуманістичних ідей набули особливої актуальності в умовах радикальних перетворень у пострадянській Україні, формування і утвердження в країні і суспільстві начал права і правової державності.

Нині, як і колись, серед вітчизняних та зарубіжних учених триває дискусія щодо предмета, методу, основних категорій та парадигми концептуальної побудови філософії права та її місця в системі правничих наук.

Філософія права, що викладається в рамках цього курсу, – це самостійна юридична дисципліна загальнотеоретичного характеру і загальнонаукового значення. В цьому навчальному курсі висвітлюється проблематика філософії права як окремої самостійної наукової і навчальної дисципліни. Як і всі інші юридичні дисципліни і юриспруденція в цілому, філософія права вивчає право і державу в їх взаємозв'язку і понятійно-правовій єдності. В системі юридичних дисциплін філософія права є найбільш високою абстрактно-науковою формою пізнання права (і правового розуміння держави), осягнення його змісту, специфіки, цінності і значення в житті людей.

Мета цієї навчальної дисципліни – допомогти курсантам (студентам) та слухачам, які вивчають юриспруденцію, оволодіти тими вихідними філософсько-правовими ідеями і концепціями, які виконують основоположну роль у системі знань сучасного висококваліфікованого юриста, в якій би сфері юридичної діяльності він би не працював.

У процесі вивчення проблематики філософії права суттєве значення має з'ясування специфіки предмета цієї юридичної дисципліни.

Предмет філософії права – це право і закон у їх розрізненні, співвідношенні і шуканій єдності.

Завдання навчальної дисципліни умовно можна розглядати за такими напрямами:

1. Онтологічні:

1.1. Проаналізувати основні напрями розвитку філософсько-правової думки – ті, які виражають основну і оптимістичну лінію розвитку цивілізації, а також ті, які стали виразом негативного, тупикового шляху розвитку людства.

1.2. Визначити магістральну лінію розвитку української правової системи.

2. Методологічні:

2.1. Сформувати методологію дослідження сутності правових явищ.

2.2. Виключити вузькопрофесійний юридичний і забезпечити комплексний підхід до дослідження правових явищ, який дозволяє з'ясувати їх істинну сутність.

2.3. Перебороти реальну на сьогодні негативну тенденцію відриву правової теорії від реальної дійсності.

3. Аксіологічні – виявити моральний потенціал права як охоронця фундаментальних цінностей людського буття.

4. Просвітницько-освітянські – ознайомити курсантів (студентів) та слухачів із досягненнями світової філософсько-правової думки.

Основне завдання курсу – філософське осмислення найбільш загальних закономірностей правових явищ в органічній єдності з сутністю і природою людини, різних сторін її соціального буття. Тому зміст курсу знаходиться на стику юридичних, політологічних, культурологічних знань.

Предмет має структурно-логічні зв'язки з предметами: «Історія вчень про державу і право», «Теорія держави і права», «Історія держави та права України», «Соціологія права», «Юридична психологія» та ін.

При викладанні курсу передбачається, що загальна картина історії розвитку державності і політичної думки є відомою з курсів «Загальної теорії держави і права», «Історії політичних і правових вчень», «Історії держави і права України», «Римського права» тощо. Зважається на те, що студенти вже вивчили елементарний «Вступ у філософію».

Семінарські заняття проводяться з найбільш важливих тем філософії права. На основі активної форми навчання закріплюється теоретичний матеріал, навики та уміння, формується філософське розуміння майбутньої юридичної діяльності.

Самостійна робота планується як форма навчання, що має на меті надати допомогу у вивченні запропонованої літератури, у пошуках відповідей на проблемні питання курсу, оволодінні практичними проблемами курсу. Ця форма роботи є основною для слухачів.

Розділ 6

ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Юридична деонтологія формує власні висновки на основі природного права, а також знаходиться в тісному зв'язку з галузевими юридичними науками, при цьому використовує фактичний матеріал, що міститься в них, та спирається на їх досягнення. Це забезпечує цілісність наукових уявлень і єдність філософсько-категоріального апарату в усіх юридичних науках. Основні філософсько-правові та державно-правові категорії понятєвого апарату науки юридичної деонтології виступають загальним базисом для всієї юридичної діяльності, тобто вона виробляє природні погляду, уявлення, стереотипи, деонтологічні поняття, принципи, на яких має ґрунтується правосвідомість юриста під час вирішення складних, нестандартних правових ситуацій, а також користуються всі спеціалісти – юристи і в професійній, і в буденній діяльності. Юридична деонтологія – філософсько-правова, природно-методологічна, ґрунтовна юридична наука щодо історико-правових та галузевих юридичних наук. Її природні основи та висновки, філософсько-правові положення є підґрунтям для вирішення спеціальних питань галузевих наук та юридичної практики.

Без деонтологічно-правових та філософсько-природничих відомостей, їхнього головного призначення (сформувати цілісне уявлення про всю систему юридичних знань та ввести в сферу юриспруденції) майбутньому спеціалісту буде важко усвідомити головне призначення та мету фахівця. Водночас система таких правових навчальних дисциплін є зменшеною проекцією системи юридичних науки.

Нині юридична деонтологія є міждисциплінарною правовою наукою. Вона використовує досягнення як галузевих юридичних наук, так й інших суспільних наук. При цьому виконує інтегруючу функцію: по-перше, забезпечує взаємодію різноманітних наук у дослідженні права; по-друге, об'єднує результати їх досліджень із елементами філософії права.

Зупинімося на філософсько-правовій навчальній юридичній дисципліні – юридичній деонтології, яка спрямована на розуміння духу природного та позитивного права та впорядкування думок юриста.

Історично закономірний процес накопичення людьми уявлень про державно-правові явища відображається у вченнях, теоріях, ідеях мислителів різних народів світу (Арістотеля, Монтеск'є, Руссо, Канта та ін.). Своєю чергою, юридична деонтологія вивчає особу юриста та його професійні дії не лише через призму історії, а також із боку природного права. Юридична деонтологія немов би є природно-історичною частиною філософії права. Вона поставляє моральний, духовний матеріал при формуванні та усвідомленні права, зосереджує та згруповує відповідні думки під час виконання професійної діяльності юриста. Безперечно, юридична деонтологія досліджує особу юриста, але при цьому також звертає увагу

на державно-правові явища, які стосуються всіх видів юридичної діяльності правників, у тому числі й працівників ОВС.

Як бачимо, вивчаючи юриспруденцію, не можна вивчити якусь одну правову дисципліну. Вони повинні вивчатися в усій сукупності, адже мають між собою тісний взаємозв'язок, який обумовлюється насамперед юридичною освітою, а також загальним баченням всієї правової матерії та дійсності.

Високий рівень розвитку всієї сукупності історико-правових та філософсько-правових юридичних наук може забезпечити якісну систему викладання з урахуванням спеціалізації вищої юридичної освіти, а також надати певне філософсько-моральне підґрунтя для засад юридичної діяльності.

На основі зазначеного вище, не залежно від спеціалізації в сфері юриспруденції, тому, хто навчається, потрібно в процесі вивчення правознавства оволодіти всією сукупністю загальнотеоретичних дисциплін, які забезпечують загальний та базовий правовий рівень юридичної освіти.

Наукове відновлення природних основ юридичної деонтології дасть змогу показати та розвинути той цілісний взаємозв'язок усіх видів культур, які використовуються нею для врегулювання та ефективної юридичної діяльності правника. Вдосконалення та запровадження принципів, функцій та видів культури, які використовуються юридичною деонтологією, дасть змогу показати відповідний взаємозв'язок теорії з практикою в сфері правоохоронної діяльності, що сприятиме розширенню правових знань та створить відповідний сучасності рівень правосвідомості.

Одним із головних завдань юридичної деонтології є визначення специфічного філософсько-правового бачення професійної діяльності працівників ОВС, оскільки саме ця діяльність обумовлена, насамперед, його моральним та соціальним станами.

Філософсько-правове уявлення професійної діяльності працівників ОВС спонукатиме їх до свідомого ставлення та виконання своїх зобов'язань. Адже діяльність ОВС безпосередньо пов'язана з інтересами та правами людей, що вимагає окремої деонтологічної характеристики вказаної діяльності. Філософсько-правове бачення професійної діяльності ОВС характеризується з морального контексту та змісту цієї діяльності.

Оскільки діяльність працівників ОВС встановлюється та чітко регулюється законами, наділена владними повноваженнями, то вона й характеризується як діяльність державної влади. Тому працівникам ОВС потрібно пам'ятати, насамперед, яка моральна та духовна відповідальність на них покладається.

Найперше, що потрібно для формування якісних професійних навиків, умінь та здібностей майбутнього працівника ОВС, – це використання філософсько-правових засад юридичної деонтології. Адже саме юридична деонтологія відповідає за рівень моральності та духовності під час формування та реалізації правосвідомості працівника ОВС. Включаючи в своє вивчення певні види культур, юридична деонтологія передбачає всезагальне філософсько-правове осмислення ефективної професійної матерії майбутнього правоохоронця.

Тому доцільно розкрити деякі аспекти та види культур особи юриста, які використовує в своєму пред-

меті дослідження юридична деонтологія, і які будуть властиві формуванню професійної діяльності працівників ОВС.

Як відомо, термін «деонтологія» грецького походження, що в перекладі означає науку про належне. Крім того, цим терміном інколи позначають розділ етики, в якому вивчаються проблеми обов'язку людини, сфера належного (того, що повинно бути), вивчаються усі форми моральних вимог до життєдіяльності людини та відношення між ними. «Деонтологія» як науковий термін у системі етичних знань був вжитий англійським філософом і правознавцем І. Бентамом (1748–1832), працю якого «Деонтологія або наука про мораль» було опубліковано в 1834 році. Автор обґрунтування свій погляд на мораль та обов'язок. Його працю не було перекладено російською чи українською мовами, а основні висновки та положення зазнали критики з боку ідеологів марксизму. Мораль, на думку І. Бентама, може бути математично обрахованою («моральна арифметика»), а задоволення індивідуального інтересу, вважав мислителі, слід розглядати як засіб забезпечення «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей».

Це положення має певну актуальність і сьогодні у розумінні питань законності, правопорядку. Тільки шляхом забезпечення суб'єктивних прав кожного громадянина можна втілити загальну ідею справедливості у функціонуванні громадянського суспільства та правової держави.

Якщо І. Бентам застосував термін «деонтологія» для позначення вчення про мораль у цілому, то надалі деонтологію почали відрізняти від моральних цінностей взагалі. Деонтологія формувалась як специфічна система

знань про належне, з огляду на вимоги суспільної моралі. Проблематика належного, повинного (те, що має бути здійснено або зроблено) знаходить різні форми свого вияву, формує основу предмета цієї науки та вивчається відповідно до окремої особи, групи осіб, суспільства в цілому на рівні конкретних норм, принципів поведінки, моральних або суспільних ідеалів. Донедавна у вузькому розумінні деонтологією називали професійну етику медиків як систему етичних норм виконання медичними працівниками своїх службових обов'язків. У складі медицини було сформовано особливе вчення – медичну деонтологію. Детальніше знайомство з цим аспектом розгалуження деонтологічних знань заслуговує уваги тому, що у ході порівняльного аналізу надається можливість більш повного розуміння юридизації деонтології.

Формування системи деонтологічних знань у межах медицини відбулося не випадково, а тому, що медицина є найгуманнішою галуззю людської діяльності. Процес лікування людини, збереження її як соціальної цінності, як частини живої природи – прояв високої моралі, доброти, гуманізму. Тому система моральних вимог до професійної діяльності медика формувалася постійно, оскільки існував цей вид соціальної діяльності. За тривалий час свого існування медична деонтологія зазнавала впливу з боку релігії, політики тощо. З огляду на формалізацію, офіційне закріплення цих вимог, слід зауважити, що нині збереглася значна кількість історичних пам'яток, які свідчать про розвиненість медичної деонтології. Так, наприклад в античний період Гіппократом було сформульовано низку деонтологічних норм, за допомогою яких народжувався ідеал лікаря-мудреця: «Все, що

є в мудрості, все це є в медицині, а саме: зневага до грошей, совість, скромність, простота в одязі, повага, судження, рішучість».

У 70-ті роки в юридичних навчальних закладах викладався спеціальний курс «Введення в юридичну спеціальність», метою якого було введення студентів у майбутню професію. Пізніше було видано загально відомий підручник С.С. Алексеева (1976 р.). Це був перший крок на шляху до створення нової юридичної науки, хоча у той час термін «юридична деонтологія» ще не використовувався. Автор підручника дослідив та виклав важливі аспекти проблеми, які допомагають осмислити юридичну науку та юридичну практику, наблизитися до розуміння професійної юридичної діяльності. С.С. Алексеев довів необхідність етики юриста:

1. Право, законність – це інститути соціального життя, що тісно пов'язані з суспільною мораллю, вони втілюють її ідеали та принципи. Здійснення правових норм значною мірою залежить від моральної озброєності суддів, прокурорів, працівників міліції, від дотримання ними вимог професійної етики.

2. Специфіка юридичної роботи містить у собі потенційну небезпеку професійної деградації особи, що виявляється в актах бюрократизму, формалізму, втрати самоконтролю, відповідального ставлення до справи, в прояві грубості, нелюдяності тощо.

3. Робота юриста безпосередньо впливає на долі людей, на їх взаємовідносини, що споріднює професію юриста з професією лікаря. Тому питання про етику цих професій виникає з об'єктивною закономірністю. Таким чином, діяльність юриста за своєю специфікою глибоко входять у сферу моралі і тому, як підкреслює С.С. Алек-

сеев, повинна співвідноситися з моральними вимогами, враховувати особливості юридичної діяльності. Етика юриста, на думку вченого, охоплює одночасно загальні моральні принципи, особливі вимоги, зважаючи на окремі види юридичної роботи, та включає своєрідний етикет – правила ввічливості, такту, культуру поведінки.

В.М. Горшеньова повноправно вважається засновником науки «Юридична деонтологія». У 1988 році було опубліковано авторським колективом із його участю навчальний посібник, де послідовно викладено предмет, функції нової науки, принципи та її роль у системі юридичних знань. В.М. Горшеньов зробив спробу узагальнити всю інформацію про кваліфікаційну характеристику юриста, розглянути професію юриста за кількома аспектами: а) юрист як особа; б) юрист як політичний діяч; в) юрист як спеціаліст; г) юрист як носій високих моральних якостей; д) естетична культура юриста. Теоретичні положення та висновки В.М. Горшеньова заклали підвалини подальшого розвитку системи філософсько-етичних знань у професійній діяльності юристів. Деякі з них будуть викладатися окремо. В.М. Горшеньов стверджує, що юридична деонтологія – це галузь юридичної науки, що узагальнює систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення у юридичній практиці, тобто наука про пошук атмосфери досягнення необхідного, істинного результату у спілкуванні юриста як з колегами, так і з тими, кому він надає свої професійні послуги та кого повинен обслуговувати правовими засобами в процесі реалізації ними свого правового статусу.

Щоб з'ясувати, у чому полягає ця специфічна сфера наукових знань, необхідно звернутися до визначення

науки юридичної деонтології, а потім детально розглянути питання її предмета. Юридичну деонтологію визначають, як науку про систему етичних вимог до професійної діяльності юристів.

Дуже важливою є проблема співвідношення моралі та права, вирішення якої значно впливає на формування всієї системи деонтологічних знань. Однак, ця проблема знаходиться на стику декількох наук – філософії, теорії держави і права, соціології, тому потребує комплексного підходу, для чого пізнавальних засобів однієї галузі знань буде вкрай недостатньо. Відтак, як наука, юридична деонтологія має низку характерних ознак:

– це одна із юридичних наук, яка разом з іншими входить до системи гуманітарних знань;

– юридична деонтологія розкриває зміст та взаємозв'язок таких соціальних явищ, як юридична наука та юридична практика, визначає їх функції;

– наука юридична деонтологія, виходячи з норм та принципів суспільної моралі, формує систему вимог професійного та особистого порядку, висвітлює етичну сторону діяльності юриста, враховуючи спеціалізацію юридичної професії;

– юридичною деонтологією вивчаються система, форми, методи та засоби підготовки висококваліфікованих юристів-професіоналів;

– характерною ознакою можна назвати також те, що це молода за віком юридична наука, яка знаходиться на стадії свого становлення та поступово набуває заслуженого авторитету в системі юридичних знань.

Якого ж соціального значення набуває ця наука, що змусило так глибоко замислитися над етичними проблемами, які виникають у правовій сфері? Юридична дія-

льність має свою специфіку, що обумовлено її організаційним, управлінсько-розпорядчим та владним характером. Роботу юристів можна спостерігати в різних сферах суспільного життя, на різних рівнях організації соціального організму. Це прийняття законів, організація їх виконання, здійснення правосуддя, захист інтересів громадян, а також участь у вирішенні інших важливих питань. Поступово сфера використання юридичних знань поширюється, що надає відповідного авторитету професії юриста. Це об'єктивний процес, який не треба пов'язувати зі штучною тенденцією юридизації знань (юридична логіка, юридична соціологія, юридична етика). Авторитет юриста зростає одночасно з підвищенням авторитету права. Слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства цей процес так і відбувається. Право дедалі глибше проникає в систему соціальних зв'язків, утягуючи все більшу кількість людей у багатогранні правові відносини, завдяки чому підвищується роль захисників права.

Питання співвідношення права і моралі, етики юристів останніми десятиліттями так чи інакше знаходились в полі зору багатьох учених (С.С. Сливка, Л.К. Суворов, В.В. Бородін, О.О. Лукашова, В.С. Нерсесянц та інші). Правовій свідомості та правовій культурі служителів Феміди було присвячено значну кількість наукових досліджень, що складає міцну базу для поширення наукових, деонтологічних знань. Отже, юридична деонтологія розвивається цілком природно та закономірно. У галузі правових знань теж робилися спроби формулювання на офіційному рівні моральних якостей працівників юридичної сфери. В 20-х роках НКЮ УРСР затвердив певний порядок атестування працівників су-

ду, згідно з яким передбачалося робити професійний підбір кадрів на посаду судді лише з урахуванням визначеного переліку їх якостей: ідейно-політичних, розумових, моральних, пов'язаних із характером та темпераментом, а також зважаючи на адміністративно-організаторські здібності. У 1982 році Мінвузом СРСР було затверджено новий документ – Кваліфікаційну характеристику юриста, де визначалася система вимог до знань та умінь юриста. Деонтологічні питання не залишилися поза увагою і міжнародного співтовариства. Так у 1979 році Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (резолюція № 34/169). Існують також інші міжнародні документи, які відображають окремі сторони професійної етики юристів.

Як і кожна наука, юридична деонтологія теж має складові елементи (компоненти). Компоненти юридичної деонтології збігаються з компонентами професійної етики юриста. Для зручності їх доцільно згрупувати у спеціальні блоки:

1) знання про кодекс професійної поведінки, професійний етикет, застосування норм моралі, моральні вимоги (нормативи), співпрацю з колегами, взаємостосунки з громадянами, мудрість спілкування; (правничої етики юриста);

2) відомості (система знань) про правознавство; (теорії права);

3) відомості про юридичну практику, основні юридичні спеціальності; (судових та правоохоронних органів);

4) знання про ставлення до професійної діяльності, мистецтво приймати правильні рішення; (юридичної деонтології).

Проблеми першої групи стосуються правничої етики юриста (вона розвинена непогано, особливо міліцейська, прокурорська, суддівська, слідча та ін.); другої – теорії права; третьої – судових та правоохоронних органів. Майбутні юристи у вищих навчальних закладах ґрунтовно вивчають такі дисципліни, як основи управління, тактика професійної діяльності, юридична психологія, безпека життєдіяльності, основи діловодства, ділове українське мовлення та ін. Вважаємо, що не варто юридичну деонтологію завантажувати тими питаннями, які є предметами цих дисциплін. Проте проблеми четвертої групи більше стосуються юридичної деонтології. Їх вивчення потрібно навіть розширити.

Ми розглядаємо юридичну деонтологію, по-перше, як вступ до спеціальності, мета якої – навчити студента вважати совість, справедливість головними критеріями його професійної діяльності, виробити внутрішнє почуття, переконання до прийняття справедливого, обґрунтованого юридичного рішення; по-друге – як вступ до філософії права.

До речі, юридична деонтологія досліджує ще й такі проблеми, як:

– пізнання сутності внутрішнього імперативу службового обов'язку у правових ситуаціях;

– пошук та встановлення правової істини самим юристом (а не іншими особами, установами);

– використання у службовій діяльності, поряд з позитивним правом, норми природного права для об'єктивної оцінки правової ситуації.

Ці проблеми треба досліджувати з позиції філософії, культурології, соціології права, юридичної психоло-

гії, правової естетики, теорії держави і права та інших наук. Тут виявляється зв'язок юридичної деонтології з іншими суспільними науками.

Отже, юридична деонтологія – це філософсько-правова наука про пізнання юристом сутності внутрішнього імперативу службового обов'язку, який створює передумови для формування особистісних норм його професійної поведінки і мотиви їхнього вибору з метою формування внутрішнього переконання, встановлення об'єктивної істини та прийняття справедливого правового рішення.

Окремим блоком питань до предмета «Юридична деонтологія» входять питання юридичної освіти, підготовки та перепідготовки кадрів, підвищення кваліфікації, розповсюдження позитивного досвіду. Головною тут є проблема підготовки не просто спеціаліста – юриста, а працівника високого рівня кваліфікації, тобто професіонала. Професіонал – це добре підготовлений спеціаліст конкретної справи, тому система підготовки таких спеціалістів повинна відрізняти специфіку практичних завдань, які треба вирішувати працівнику у повсякденній роботі. Юридична деонтологія повинна вивчати не просто систему виховання юриста взагалі, суспільству потрібні професіонали конкретної справи – прокурори, законодавці, слідчі, тощо. Таким чином, у загальному вигляді предмет юридичної деонтології умовно можна відобразити у такій залежності: філософія – право – почуттєва норма – професійна дія.

Деонтологія відображає внутрішні процеси теперішнього і майбутнього. Для неї важливий хід думок щодо майбутнього, дій, потрібного й належного. Для

останнього найбільш характерне внутрішнє ставлення особи до реальної дійсності, що виявляється в обов'язках юриста: спілкуванні, прийнятті рішення, пізнанні явища та ін. Обов'язок – поняття ширше, ніж усі інші, оскільки основними тут є внутрішні процеси – думки, а не дії. Тобто з почуття обов'язку, його ступеня випливають певні особисті норми, які характеризуються високою якістю.

В.Г. Сокуренко зазначав, що приписи моральних і юридичних норм безпосередньо впливають на суб'єкта, який усвідомлює, що його воля підкорена вимогам норм. Це породжує уявлення про внутрішній обов'язок, його загальнолюдську цінність і конкретні соціальні блага, закладені у самому вчинку. Це формує той внутрішній імператив, закон, який людина сама накладає на себе, який необхідний сам собою. Сутність внутрішнього імперативу (закону) як вихідного моменту полягає в тому, що людина ставить собі мету, яка у той же час є її внутрішнім обов'язком. У цьому немає суперечності, оскільки людина сама себе примушує, що цілком сумісно з її внутрішньою свободою й виявом власної свобідної волі – права вибору поведінки у межах об'єктивно існуючого соціального нормування.

Під обов'язком розуміють те, що треба безвідмовно виконувати згідно з вимогами суспільства або з огляду на власне переконання. Тому його треба розглядати як зовнішній та внутрішній імператив (наказ). Зовнішній імператив обов'язку виробляє для конкретного юриста інша особа, держава. Це своєрідна повинність, яку незалежно від своєї волі зобов'язаний виконувати юрист.

Існують різновиди обов'язку: духовний, моральний, національний, суспільний, професійний, юридичний,

службовий та ін. Зосереджуємо увагу на службовому обов'язку. Для юриста – це система обов'язкових, самостійних і правових дій у різних соціальних ситуаціях, пов'язаних із духовною, моральною й внутрішньою потребою служіння суспільству, своїй нації.

Зміст внутрішнього імперативу службового обов'язку полягає у тому, що він є свідомим, мотивованим чинником реальної поведінки юриста, його певною позицією та добровільно прийнятим рішенням. Тобто цей імператив є внутрішнім, особисто виробленим законом для юриста. Під впливом добровільно покладеного на себе імперативу юрист сам себе примушує діяти, виявляти особисті якості (зокрема, людяність), а також демонструвати свободу розумної волі, веління серця, поклик сумління тощо.

Між внутрішнім і зовнішнім імперативами службового обов'язку загалом є спільні й відмінні риси. Але перше поняття для юридичної діяльності є ціннішим, оскільки юрист усвідомлює свої вчинки, які мають цільову спрямованість. Якщо зовнішній імператив службового обов'язку розрахований на певну імпульсивність юриста, то внутрішній – на систематичність. Зовнішній імператив можна передбачити, а внутрішній – ні, бо він не розрахований на повторюваність однотипних випадків. Характерною відмінністю є те, що внутрішній імператив службового обов'язку юристом не тільки усвідомлюється, а ще й виконується, що зовнішньому імперативу службового обов'язку не властиво. Зовнішній імператив обов'язку можна виконувати і не замислюючись, а внутрішній – ні. Внутрішній імператив має кожна людина, але не завжди ним користується повною мірою.

Внутрішній імператив службового обов'язку не регулюється жодним нормативним документом, оскільки він не підвладний чужим нормам, не пов'язаний із матеріальною зацікавленістю. Але це не означає, що внутрішній імператив не відповідає за дії. Хоча юрист чинить за велінням серця, але дії його можуть суперечити праву. Це ж стосується й наслідків дій. Тому в цьому випадку можливі усі види відповідальності, незважаючи на те, що в якійсь ситуації мав би «спрацювати» тільки внутрішній імператив обов'язку, а не зовнішній. Тобто внутрішній імператив має свою межу, вихід за яку карається законом. Це один із видів порушення юристом правового почуття, «меж необхідної оборони», де його зусилля спрямовані не на якийсь розрахунок, власну вигоду чи користь, а на загальне благо, торжество справедливості.

Внутрішній імператив службового обов'язку юриста виконує певні функції. В основному вони збігаються з функціями юридичної деонтології й полягають у виробленні соціального регулятора для юриста та спрямованості на активний захист духовних, моральних, правових принципів суспільства. Це означає, що внутрішній імператив – не тільки особисте почуття, а й правова вимога членів суспільства щодо юриста.

На внутрішній імператив службового обов'язку юриста впливають різні чинники: юридична та загальна соціалізація; духовні, моральні, правові норми; принципи суспільства; державний, професійний, юридичний, службовий, трудовий, громадський, моральний обов'язки; обітниця. Найважливіше значення для формування внутрішнього імперативу мають загальнолюдські цінності, якими юрист керується у своїй діяльності.

Головне завдання юридичної деонтології стосовно формування фахівця-правоохоронця покладається на правову соціалізацію. Правова соціалізація юриста – це віддзеркалення діалектики його становлення як особистості, усвідомлення ним службових, юридичних обов'язків, вироблення почуття правової та моральної відповідальності.

Професійна соціалізація (професіоналізація) відзначається активним засвоєнням правових норм, розумінням цінності прав, умінням користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності. Однак сьогодення вимагає від юриста знань не тільки позитивного, а й природного права, творчого поєднання духовних, моральних та позитивістських норм.

Активна професійна соціалізація розпочинається з усвідомлення юристом власного «я», свого місця у соціумі, з оволодіння навичками застосування своїх знань на практиці. Цей перший етап професійної соціалізації тісно пов'язаний з виконанням службових обов'язків.

Службові обов'язки скеровують юриста до конкретизації у використанні засвоєних правових норм, до усвідомлення необхідності і корисності власних професійних дій. Це формує у нього переконання в цінності права. Загалом службові обов'язки є головним засобом професіоналізації юриста. Сумлінне виконання ним службових обов'язків виявляється у позитивних діях, спрямованих на охорону прав і свобод громадян.

Важливим структурним елементом професійної соціалізації юриста є формування почуття відповідальності. Усвідомлення необхідності відповідальності за власні вчинки перед державою та суспільством має запобіжне значення, застерігає юриста від застосування необдума-

ної примусової сили держави, що виявляється у санкціях кримінальних, цивільних, адміністративних та інших норм. Почуття правової та моральної відповідальності – необхідні стимулятори правомірної поведінки юриста. Почуття правової і моральної відповідальності активізують професійну свідомість правника, скеровують його на свідоме розв'язання суспільних суперечностей, які виникають у його практичній діяльності.

Доцільно розглядати професійну соціалізацію у культурологічному вимірі. Адже юрист, виконуючи службові обов'язки, органічно поєднує функції знавця букви і духу права, духовно-морального наставника, політолога, психолога-педагога, економіста, актора та ін. Зрозуміло, що це вимагає засвоєння певних видів культур, розкриває творчий потенціал юриста, сприяє його реалізації у суспільстві, підносить рівень та міру включення культур у правове середовище. Але у діяльності юриста існують певні домінанти.

У юридичній соціалізації вагомим соціальним контролем виступає природне право. Саме з природного права розпочинається розуміння норм поведінки, формування позитивного права. На вимогах природного права побудовані міжнародні конвенції про права людини, дитини та ін.

Видається можливим вважати соціальним контролем й позитивне право, яке «пройшло» відповідне визнання суспільством. Зокрема, найбільш визнаними нормами позитивного права в Україні є норми Конституції. Тому процес правової соціалізації так чи інакше відбувається під впливом (контролем) конституційних норм. Найбільші здобутки юридичної практики в Україні також позитивно впливають на соціалізацію юриста. Кори-

стуючись принципом аналогії, юрист має змогу звіряти свої професійні дії з цими здобутками, використовувати їх на практиці.

Професійна (правова) соціалізація юриста як суб'єкта культури – це складний і багатогранний процес. Він залежить від багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників. На правову соціалізацію юриста впливають усі види культур, умови його життєдіяльності, трудовий шлях, характер обраної спеціалізації, сімейний стан, атмосфера в сім'ї, місце проживання, перебування в соціальних групах та ін. Культура виступає каналом соціалізації. Тому філософія правової освіти становить світоглядно-ціннісне підґрунтя соціалізації юриста, розуміння ним права як національного і загальносвітового культурного феномена.

Професійна соціалізація юриста безпосередньо впливає на правосвідомість, думки, характер та поведінку юриста. Професійна правосвідомість правоохоронних працівників виконує вирішальну роль у прийнятті справедливого та правильного рішення щодо тієї чи іншої юридичної ситуації.

Професійна правосвідомість співробітників органів внутрішніх справ містить у собі структурні елементи, властиві всім громадянам (правову психологію, правову ідеологію, правову поведінку), а так само функціонує в єдності і взаємодії з політичним, естетичним, етичним та іншими видами свідомості суспільства. Однак специфіка виконуваних завдань, прав і обов'язків накладає своєрідний відбиток на правосвідомість і правову культуру співробітників органів внутрішніх справ у цілому. Якість і ефективність виконання співробітниками органів внутрішніх справ своєї роботи створює імідж галузевої підсис-

теми державного управління і впливає на правосвідомість і правову культуру суспільства. Від рівня їх професійної свідомості і професійної культури залежить поведінка населення відповідно до права і забезпечення особистої безпеки кожної людини.

Правосвідомість співробітників органів внутрішніх справ відображає правову реальність крізь призму належного, з позицій сформованих у суспільстві принципів і норм права. Робиться це в поняттях прав і обов'язків відповідно до посадового становища. Їх правосвідомість ціннісна, причому оцінці піддається не стільки саме право, скільки правові вчинки на предмет їх відповідності законослухняності, правомірності.

Юрист повинен розвивати усі види свідомості. Наприклад, у юридичній діяльності моральна та духовна свідомість сприяють розумінню вищої етики людини. Ці види свідомості дають змогу правникові осмислювати вищі закони духовного світу, формувати духовні думки, розуміти душевні якості інших, впливати на тіло через дух і душу, розуміти причини й наслідки втрати земних благ та ін.

Дослідники по-різному підходять до визначення правосвідомості. Більшість учених вважають, що правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, у яких виявляється ставлення до дійсного або бажаного права як до справедливого чи несправедливого і до дій людей як до правомірних чи неправомірних.

В. Котюк зазначає, що правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, яка включає психічні, інтелектуальні, емоційні й вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції й

почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та настанови, які синтезуються в прийнятих рішеннях і спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин.

Можна по-іншому підійти до визначення правосвідомості, зокрема через інформацію, і розуміти її як координаційну систему багатовимірності одержання, використання, поширення та зберігання інформації у правовому полі, що характеризує ставлення правника до правової дійсності та встановлення об'єктивної істини.

Отже, правосвідомість ґрунтується на інформації, яку юрист повинен усвідомити.

Однак він усвідомлює не всю інформацію. Неусвідомлена інформація надалі виступає значним потенціалом для усвідомлення, тобто стає в нагоді у потрібний момент.

Багатовимірний підхід до інформації загалом необхідний. Інтелектуальна культура юриста повинна спрямовуватися на творчий багатоаспектний підхід до одержання, використання, поширення та зберігання інформації. Це підвищує рівень правосвідомості.

Існують зовнішні та внутрішні структурні елементи індивідуальної правосвідомості. До зовнішніх елементів належать: правові знання; повага до права, закону на основі правових переконань; соціально-правова активність особи, а точніше, готовність (установка) до такої діяльності та поведінки. Внутрішні елементи – це: інтелектуальні (раціональні) процеси і стани; емоційні процеси і стани; вольові процеси і стани.

Вважається, що правосвідомість має такі складові елементи, як психологічна правосвідомість (правова пси-

хологія), ідеологічна правосвідомість (правова ідеологія), поведінкова правосвідомість (передбачає вихід на правову поведінку).

Оскільки у будь-якому разі на правосвідомість юриста впливають різні чинники – як об'єктивні, так і суб'єктивні, то її рівень залежить від професійних факторів, від стану законності у державі та цивілізованого правопорядку. Це означає, що правосвідомість юриста мусить мати професійний характер (а не буденний), що є складовим елементом усієї правової системи у державі.

Тобто, професійна правосвідомість пріоритетно впливає на юридичну діяльність, що спрямовано на пізнання правових явищ та розуміння їхньої сутності.

Кожен юрист має індивідуально-правове поле, тому його дії та вчинки зумовлюються власними правовими поглядами, які залежать від обставин, психічного стану, певних знань тощо. Звідси й твердження, що один і той самий юрист може перебувати на різних ступенях правосвідомості в конкретний час. Нас цікавить дія так званої точкової квантової правосвідомості при виконанні службового обов'язку юристом. Тому з'ясуємо, що спонукає його до певної дії: свідоме чи несвідоме.

Вважаємо, що свідоме «керує» юристом у спокійній, творчій ситуації, а в критичних, екстремальних випадках, у момент прийняття складного і відповідального рішення його опановує надсвідомий стан. Тоді і виявляється так звана деонтологічна правосвідомість, тобто рівень правосвідомості, якої юрист досяг раніше. Фактично деонтологічна правосвідомість відображає кванти правосвідомості, конкретизує її.

Деонтологічна правосвідомість передбачає передусім усвідомлення юристом свого призначення і власної соціальної й моральної відповідальності.

Отже, деонтологічна правосвідомість – це інтелектуальна власність юриста, оскільки вона пов'язана з інтелектом та моральними принципами; це конкретизація його правосвідомості, що відповідає одній із функцій юридичної деонтології.

Деонтологічна правосвідомість юриста – результат його загальної правосвідомості, її конкретний критерій. Вона також свідчить про певний рівень правосвідомості юриста взагалі, оскільки перебуває на «вершині» правосвідомості і слугує ніби «піковою» правосвідомістю.

Наведені вище міркування дають змогу стверджувати, що деонтологічну правосвідомість зумовлює внутрішній імператив службового обов'язку, оскільки останній є свободою розумної волі, передбачає юридичні наслідки професійної діяльності і є стабільно виробленою позицією юриста. Така позиція ґрунтується на принципах правового почуття, самодисципліни, об'єктивності, правової справедливості, узгодженості юридичної практики (позитивного права) з природним правом, гуманності, правдивості, активної життєвої позиції. Як і внутрішній імператив службового обов'язку, деонтологічна правосвідомість юриста часто збігається з потребою суспільства, оскільки тісно пов'язана з милосердям та сумлінням.

Отже, деонтологічна правосвідомість юриста – це результат його правосвідомості, сформований під впливом правової інформаційної культури, при виконанні службового обов'язку.

Джерелом деонтологічної правосвідомості є внутрішній імператив права, адже у кожному законі є той внутрішній зміст, який юрист повинен відчути. Письмово він не зафіксований, а через правове почуття у юриста формується власна деонтологічна правосвідомість. Тут виявляється також і дух права.

Відповідно обітниця є виявом громадського, суспільного, національного та інших обов'язків юриста. Тому деонтологічна правосвідомість формується на основі цих обов'язків. У протилежному разі вона не збігатиметься з вимогами суспільства, інтересами нації. А це призведе до невиконання внутрішнього імперативу службового обов'язку юристом, що не відповідає вимогам деонтологічної правосвідомості.

Формування загальної правосвідомості передбачає дві стадії: теоретичну і практичну. На першій стадії у юриста формується теоретична правосвідомість. На другій під впливом професійної соціалізації у процесі практичної діяльності виникає практична правосвідомість. Поєднання теоретичної та практичної правосвідомості дають змогу досягти вершин юридичної майстерності.

З огляду на зміст юридичної деонтології, деонтологічна правосвідомість має три стадії готовності: неочікувано раптову, очікувано раптову і постійну. Зрозуміло, що юрист-початківець потрапляє у ситуацію, коли він не очікує моменту вияву власної правосвідомості. І, як правило, до цього він внутрішньо не готовий. Проте друга стадія передбачає сподівання на такий вияв, і юрист заздалегідь готується до такої ситуації, навіть про всяк випадок. Третя стадія відображає ситуацію, при якій юриста не можна нічим здивувати у

професійній діяльності. Його професіоналізм має енциклопедичний характер.

Вияв деонтологічної правосвідомості – це своєрідний «вибух» діяльності юриста, дія мозку з використанням великої енергії. Така діяльність не може бути тривалою, вона разова і неповторна. Тут відсутні стереотипи, ідентичність, це результат загальної правосвідомості. Для вияву деонтологічної правосвідомості велике значення мають талант і творчість. Професіоналізм юриста зумовлює відповідну правосвідомість, здатність фахово розв'язувати правові проблеми на користь громадян, з метою встановлення правової істини.

У професійній діяльності деонтологічна свідомість по-різному впливає на виконання службового обов'язку. Наприклад, вияв милосердя, агресії, помсти, ненависті тощо. Такі імпульси допомагають або шкодять юридичній діяльності.

Відомо, що деонтологічна правосвідомість виявляється в усіх видах юридичної діяльності. Наприклад, на кожному етапі розгляду кримінальної справи, у момент оголошення звинувачувального вироку, з'ясування змісту закону, який вклав у нього законодавець тощо. За написаним текстом документа можна встановити також рівень загальної й деонтологічної правосвідомості юриста.

Особливості правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ формуються в період навчання і становлять різнобічну підготовку. Це:

1) загальна правова підготовка – одержання фундаментальних правових знань;

2) спеціальна правова підготовка – навчання майбутній професії (оперативно-розшукова підготовка, підготовка слідчого та ін.);

3) загальна фізична підготовка;

4) бойова підготовка, в тому числі володіння табельною зброєю;

5) оволодіння засобами зв'язку;

6) уміння керувати транспортними засобами та ін. Для правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ особливого значення набуває ставлення до злочинності і заходів боротьби з нею. До особливостей їх правосвідомості у цій сфері слід віднести:

1) осуд посягань на охоронювані законом цінності і розуміння об'єктивної необхідності вести з ними боротьбу;

2) суворе і неухильне додержання законності, недопустимість порушення правових норм і принципів;

3) більш високий рівень оцінки права і забезпечуваного їм правопорядку і законності, ніж у інших законослухняних громадян;

4) негативну реакцію на злочинність, неприйняття її, переконаність у необхідності активної боротьби з нею;

5) збіг їх оцінки добра і зла з загальнодержавними правовими цінностями; превалювання інтересів, що ведуть до мети відповідно до чинного законодавства;

6) більш високий рівень вимог до санкцій за правопорушення порівняно з іншими законослухняними громадянами: орієнтація на жорсткість покарання;

7) більш високу оцінку власної діяльності і діяльності свого відомства, ніж інших;

8) недооцінку процесуальних гарантій порівняно з іншими, в тому числі матеріальними;

9) наявність елементів правового нігілізму, що спричиняє обрання варіанта правомірної поведінки не за переконанням, а внаслідок страху покарання, побоювання настання небажаних наслідків та ін.

Як бачимо, правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ притаманні позитивні і негативні тенденції з превалюванням перших.

В узагальненому вигляді належну правосвідомість співробітників органів внутрішніх справ можна зобразити так:

1) переконаний у необхідності забезпечувати права і свободи громадян;

2) засуджує протиправну поведінку;

3) усвідомлює об'єктивну необхідність вести боротьбу з правопорушеннями і додержуватися правопорядку;

4) переконаний у необхідності додержуватися законності під час виконання службових обов'язків.

Усі ці якості правосвідомості дають можливість співробітникам органів внутрішніх справ правильно орієнтуватися в складній ситуації та оперативно обирати варіант дій.

Професійно-правова культура співробітників органів внутрішніх справ припускає глибоке знання системи права і законодавства, переконаність у необхідності їх додержання, уміння користатися всією сукупністю правових засобів під час виконання службових обов'язків у межах компетенції, встановленої законом та іншими правовими актами. Правова культура співробітників органів внутрішніх справ убачається також у критичному творчому осмисленні правових норм, законів, правових явиш з погляду їх гуманістичного, демократичного і морального змісту.

Співробітник органу внутрішніх справ – це особа, покликана бути морально вищою від своїх звичок, бажань: він повинен робити свою справу так, як цього вимагають інтереси суспільства. Правопорушники – часто особи сильні, цілеспрямовані, вести двобій з якими не просто. Нерідко робота над розкриттям і розслідуванням злочинів – сутичка між особистостями, характерами.

Людина формується як особистість у процесі соціальної практики. Юридична освіта – перший крок до утвердження себе як особистості в галузі реалізації права. Юридична освіта повинна забезпечити знання і розуміння мови і технічної майстерності, необхідних для практикуючого співробітника органу внутрішніх справ, включаючи розуміння правових і етичних обов'язків, прав і основних свобод людини, визнаних законодавством країни і міжнародним правом.

Слід звернути увагу на систему деонтологічних вимог (грец. деон – належне), які висуваються до випускника – майбутнього співробітника органу внутрішніх справ у галузі культури:

– морально-етична (засвоєння гуманістичних принципів моралі, уміння ними керуватися на практиці);

– політична (знання політичної стратегії та тактики держави, провідних політичних партій і рухів, уміння користуватися інструментарієм політичної діяльності і бути політичне активним);

– психологічна (знання психічного складу особи, уміння користуватися психодіагностикою у ході вирішення юридичної справи);

– естетична (виражається в службовому етикеті, мові спілкування, зовнішньому вигляді юриста, естетичному вигляді оформлюваних ним документах та ін.).

Вони доповнюють його правову культуру і створюють кодекс його професійної поведінки, стрижнем якої є внутрішнє веління службового обов'язку.

Правова культура співробітників органів внутрішніх справ визначається не тільки науковими знаннями про сутність, характер і взаємодію правових явищ узагалі, механізм правового регулювання, правове полі держави, його окремі напрямки. Вона передбачає й критичне творче осмислення правових норм, законів, правових явищ з погляду їх гуманістичного, демократичного і морального змісту.

До культури співробітника органу внутрішніх справ належить знання державної мови України, особливостей етичної культури і національних традицій того регіону, де він здійснює професійну діяльність.

Виключне значення має проблема подолання правового нігілізму співробітника органу внутрішніх справ, його некомпетентності, низького професіоналізму, невміння вирішити конкретні життєві ситуації, дати їм правильну юридичну оцінку, в результаті чого з'являються незаконні і необґрунтовані рішення. Професійно-правова культура співробітників органів внутрішніх справ повинна бути вищою за правову культуру інших громадян.

Розділ 7

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Нинішній етап розвитку професійної правової комунікації відзначається таким рівнем структурної розгалуженості та динаміки, що для її унормування вже недостатньо суто етичних, деонтологічних та звичаєвих правил; а, отже, дедалі гострішою стає потреба у її регулюванні засобами виваженої системи правової комунікації.

Вищезгадана система правової комунікації має ґрунтуватися на принципах:

а) суверенності особи як суб'єкта комунікації;

б) юридичної рівності учасників комунікативного процесу;

в) консенсуальності;

г) правової гарантованості свободи комунікації в межах збереження та непорушення комунікативних прав і свобод іншої особи.

Зазначеним принципам мають підпорядковуватися не лише відносини у сфері «позафахового» правового спілкування, а й, насамперед, сама професійно-юридична комунікація. Однак з огляду на низку її специфічних моментів (юридичний формалізм, порівняна консервативність, детермінованість службово-адміністративною ієрархією, політична заангажованість тощо), цю галузеву

комунікативну царину варто підпорядкувати ще й принципові, згідно з яким реалізація інтересів державно-адміністративних та правоохоронних органів не є пріоритетною стосовно комунікативних прав і свобод людини й громадянина.

Визначення будь-якого поняття, з логічної точки зору, – це розкриття його змісту шляхом окреслення тих істотних ознак та властивостей, що вирізняють визначуваний клас предметів чи явищ.

Така властивість права, як його нормативність, пов'язана зі здійсненням регулювання суспільних відносин, скеруванням поведінки людей згідно з їхніми узагальненими уявленнями стосовно суспільно значущої належності. Нормативність комунікації логічно випливає із згаданої особливості права та його взаємозв'язку з комунікативними процесами в суспільстві. Аналіз низки традиційних питань правової теорії в контексті комунікативної парадигми праворозуміння сучасні дослідники [7; 23; 25] здійснюють найчастіше крізь призму вчення Ю. Ґабермаса, який зміщує акцент від «практичного обґрунтування» людської взаємодії до «комунікативного». Цей постійний пошук можливої найкращої відповіді на потреби іншої особи лежить в основі безперервного діалогу, що відбувається з метою додержання у суспільстві порядку. Міжособистісні дії регулюються не тільки правом; комунікація виконує зростаючу роль у творенні і легітимації права, включаючи різні типи учасників у комунікативний процес. Право диктує/встановлює рамки людської взаємодії, а, отже, і комунікації. Воно (право) розвинене, за М. ван Хоеком, через комунікацію. Комунікація – важливе підґрунтя для легітимації права. Відтак її

ефективність вимірюється не лише умінням досягти мети інтеракції, а виходить за межі звичного обміну інформацією і сягає глибинних процесів впливу комунікації у правовій сфері на правові явища: правотворчість, правозастосування, правове регулювання.

Відомий російський дослідник А. Поляков виводить поняття правової комунікації на основі такого незаперечного висновку: все стає на свої місця, якщо визнати, що право – не абстракта метафізична ідея, не апріорна цінність і не символічно текстуальний (знаковий) припис, за яким стоїть чиясь «воля», а «живе» (цілісне, синтетичне, інтегральне, таке, що розвивається) соціальне явище [21, с. 12].

Дебатуючи з Ю. Хабермасом, Н. Луман протиставляє своє твердження з приводу того, що комунікація передбачає консенсус. Він стверджує, що можна вступити у взаємодію, щоб позначити розбіжності, і немає жодних підстав вважати пошук згоди більш раціональним, ніж пошук розбіжностей. Зрозуміло, твердить Н. Луман, що комунікація неможлива без будь-якої згоди, але вона неможлива і без будь-яких розбіжностей [21, с. 13].

Розвиваючи дискусію, А. Поляков характеризує саме правову комунікацію, спираючись на визначення права як практичної системи дії, що засноване на взаєморозумінні, без якого саме його існування неможливе. Адже, аргументує А. Поляков (обстоюючи позицію Ю. Хабермаса), права немає там, де відсутня взаємоспіввідносна поведінка. Тому немає права без інформації, структурованої джерелом права і адресованої суб'єктам правової комунікації. Але умовою правової комунікації А. Поляков позиціонує силу її переконливості, без якої

неможлива сама правова комунікація як практична взаємодія [21, с. 17].

Побудова загальної комунікативної (дискурсивної) парадигми заснована та розвинена К.-О. Апелем, Ю. Ґабермасом, Д. Бьолером, В. Кульманом та іншими, а також систематизована сучасним вітчизняним дослідником комунікації Ф. Бацевичем. Як і спостереження А. Єрмоленка, його висновки ґрунтуються на тому, що у комунікації як дискурсі, де виявляється «здоровий» практичний розум (глузд) людини, індивіди можуть спільно обговорювати, обґрунтовувати й інституювати різноманітні норми та цінності співжиття, досягати порозуміння у сучасному складному, насиченому взаємопротилежними дискурсами суспільстві [1, с. 52].

Визріваючи на основі права, випливаючи із його суті, спрямованої на справедливе унормування поведінки різних суб'єктів, галузева комунікація постає засобом розв'язання конфліктів чи порушень закону. Подвійна природа комунікації полягає у тому, що: право кореспондує суб'єктам необхідні стимули до правопорядку, якого вимагають самі ж члени соціуму. Усе, що індивід сприймає і перетворює на правову реальність, є результатом права як комунікації. «Поведінкову спрямованість» права зауважив один із засновників теорії комунікації Н. Вінер, за ним – А. Поляков [4; 20]. Закон, який упорядковує реальні комунікативні дії та дискурсивне взаєморозуміння, на глибинному рівні вибудовує порядок комунікативних взаємозв'язків. Проте така роль може бути сприятливою, якщо йдеться про досконалі закони.

Ідеальна (теоретична) модель правової комунікації вибудовується на засадах права на комунікацію, його

нормативно-регулювальних інтерсуб'єктивних нормах (рівності, справедливості, збалансованості, співвідповідальності за наслідки комунікативної взаємодії). «Нормативні умови правових відносин безперервно і щоразу заново народжуються у дискурсі громадськості» [5; 6; 13; 14; 15]. За Ю. Ґабермасом, саме у дискурсі виразно помітні норми або їх порушення. І саме у «суспільному просторі дискусії» (за філософією Х. Арендт та Ю. Ґабермаса, продовженою С. Максимовим), де виникають комунікативні взаємозв'язки з приводу певних правових/неправових дій, комунікація правової галузі набуває ознак правового дискурсу зі всіма інтенціями кожного комуніканта. Для юриста правовий дискурс у межах правового поля стає єдиноорганізуючим правопорядок концептом, в якому здійснюється «відповідальність, реалізуються права і обов'язки, забезпечується легітимація держави і права» [13, с. 361].

Динаміка еволюції концептуального бачення правової комунікації полягає у пошуку конструктивної форми фахової комунікації як ідеальної схеми порозуміння індивідів, «абсолютного спілкування розумів» [19].

Перша класична теза, підтверджена дослідниками та практикою, це: чим невдаліша комунікація, тим більшої сили набуває цей компенсаторний за своєю природою ідеал [19, с. 15]. Через дискурс може бути знайдено вихід із проблемної ситуації, якщо в основу комунікації буде покладена справедливість, з одного боку, і здоровий «розум», – з іншого. До цього додамо застереження Ю. Ґабермаса, згідно з яким у розумінні суспільства мають прийматися автономія діючих осіб, незалежність культури та прозорість комунікації [17, с. 18]. Однак, визнаючи ці ідеї засадничими, у т. ч. у правовому зв'язку, суб'єкт

ідеалізує подекуди лише умови дискурсивного розв'язання проблем, що стосуються його особи. Інша сторона випадає з названих умов. Навіть «повсякденна комунікація», з якої визріла її ідеалізація у Ю. Ґабермаса, «насправді відхиляється від моделі чистої комунікативної дії» [7, с. 12]. Йдучи за узагальненими висновками вченого, беремо до уваги «неминучі функції», на яких апріорі ґрунтується гуманне ставлення один до одного. Саме тут треба шукати, на наш погляд, ідею ідеального правового дискурсу: гуманність, сперту на справедливість і співвідповідальність, автономність особи, цілковиту прозорість комунікації, яка може узгіднювати претензії суб'єктів права. «Посередником» дискурсивного «діалогу» є закон, з одного боку, і комунікатор-правник – з іншого.

Проблема узгодження суб'єкт-суб'єктних зв'язків через правовий дискурс доволі часто ускладнюється. Джон Пітерс стверджує, що ніщо не може гарантувати успішного проходження дистанції між двома свідомостями, оскільки суть взаємин виявляється не у словах, а у свідомостях чи актах референції [7, с. 10]. Подібні ускладнення спричинені не лише суб'єктивістськи сформованими інтерпретаціями «Я»-позиції. Найчастіше їхні глибинні корені варто шукати у самій правовій реальності, моральних принципах, досконалості/недосконалості норм права. Однак феномен комунікативної дії та правового дискурсу полягає у тому, що інтегральним корелятом поведінкових модусів виступає право як комунікація.

У взаємодії шляхом обґрунтувань треба «відновити згоду, що стала проблематичною в комунікативній дії» [7, с. 10]. Встановити порозуміння (згоду), на думку до-

слідника, можна під час «дискурсивного взаєморозуміння». Саме «дискурс слугує обґрунтуванням проблематичних претензій на значення думок та норм». У дискурсі можна знайти відповідь на запитання, що стоїть на шляху досягнення згоди, взаємодії, і відповідь на те, як прийти до консенсусно-унормувального рішення. Проте на противагу цим слушним зауваженням з'являються не менш суттєві противаги, які стосуються насамперед правоохоронної галузі: не завжди комунікація передбачає консенсус. Швидше інтерпретація як герменевтичний фактор домінує у встановленні «когнітивного контакту» [17, с. 19]. На цій основі у правових відносинах виникають різні імперативи: або до готового зразка поведінки, або ставиться завдання «здійснити самостійну оцінку обставин поведінки», що постулює, на наш погляд, суверенне право особи на свободу поведінки. Для ідеального дискурсу у галузі права надзвичайно важливо збагнути інтерпретації особою власних дій, і вже від них через «множину припущень» типізувати комунікативні дії із нею.

За теоретично обґрунтованим постулюванням двох форм повсякденної комунікації Ю. Ґабермаса, – комунікативної дії і дискурсу, – спробуємо спроектувати модель галузевої правової комунікації, яка може вкладатися у схему таких видів правового дискурсу. Правовий тип дискурсу має спільні та відмінні риси порівняно з описаними Ю. Ґабермасом властивостями повсякденної комунікації. До спільних ознак відносимо: 1) наявність стимулу до інтеракції (взаємодії); 2) прагматичний сенс міжособистісних відносин; 3) прагнення до консенсусу у більшості випадків комунікації.

Відмінні риси галузевої (правової) комунікації – це: 1) проблематичність, що виявляється у правових комунікативних діях комунікантів, які перебувають на етапі з'ясування проблематичного питання; 2) до уваги беруться не лише мовні висловлювання, а й вчинки та стан учасників дискурсу; 3) протидія (дисенсус) одного з комунікантів у пошуку консенсусу; 4) ускладненість правового дискурсу методами використання засобів встановлення згоди через: а) сумнівність тверджень комуніканта; б) недовіра до правомірності дій правника; в) спонтанне створення додаткових проблемних ситуацій у комунікативному акті, що заважає дискурсивному взаєморозумінню; г) неврахування «ситуації часу» (К. Якобсон).

Ефективність дискурсивного взаєморозуміння у сфері права пов'язана з умінням збалансувати інтереси сторін, що конфліктують. Гармонія зацікавлень, відстоювання своїх позицій та визнання суверенного права на істину іншого є бажаною, однак не завжди природно розвиненою в кожної особи. Її важко досягти, як непросто досягти істини. Суб'єкт правового дискурсу (через різні причин: зацікавлення, матеріальні підстави, тиск, погроза, страх перед покаранням, думка референтної групи) може маніпулювати аргументацією у твердженнях, поясненнях та тлумаченнях. За таких умов підстав для здійснення ефективної правової комунікації залишається мало, як і можливості встановити різницю між істинним та фальшивим прагненням до досягнення згоди.

До другої причини, що не сприяє бажаному дискурсивному взаєморозумінню, належить неоднакове розуміння комунікантами норм права. Якщо суб'єкт

правовідносин виступає в ролі носія ідей верховенства права, то інший учасник правового діалогу перетворюється на головного суперника-комуніканта, який займає оборонну, агресивну або вичікувально-спостережливу позицію.

Якщо комуніканти однаково готові до застосування «типових засобів для досягнення типових цілей у типових ситуаціях», то така імпліцитна вимога буде результативною. Як стверджують дослідники соціальної взаємодії, її успішність передбачає інтерсуб'єктивність, оскільки вона дещо залежна від «узгодження уявлень комунікантів про обставини взаємодії» [17, с. 16].

Третю пересторогу, яка апріорі може стати перешкодою для оптимізації правового дискурсу, можна обґрунтувати на основі твердження Юргена Ґабермаса про те, що, на його думку, інтуїтивно кожний суб'єкт, зустрічаючи іншого суб'єкта, вважає його наділеним здоровим глуздом і можливістю відповідати на запитання про свої дії та вчинки: «ми чекаємо, що а) суб'єкт інтенціонально дотримується усіх тих норм, якими він керується…; б) що суб'єкт керується лише тими нормами, які видаються йому справедливими; чи сам він визнає норми – не відомо» [17, с. 11]. Щодо першої умови, то вона у правовій галузі може ускладнюватися низкою обставин, перелік яких ми вже наводили. Суб'єктивне є важко розпізнаваним через мовлення. Знакові системи відмінно «працюють» лише тоді, коли до уваги береться увесь мовний і позамовний контекст, вербальні (словесні) та, особливо, невербальні символи.

Принцип права на комунікацію є основоположним у досягненні згоди: кожна людина, група осіб має право на міжособистісну, міжгрупову комунікацію. Це

право не може бути монополізоване іншою особою чи інституцією. Свобода комунікації передбачає свободу інформування, забезпечення свободи вираження. Сюди ж відносимо й умотивований практикою вільного поширення інформації підхід щодо збалансованого обміну інформацією, регламентований правом на комунікацію. Так само поєднання концепції права на інформацію із концепцією права на комунікацію через механізм вертикального і горизонтального поширення інформації зумовлює постановку ще однієї проблеми: чи існують межі вияву вільної комунікації та участі в ній?

Міркуючи, так би мовити, «від супротивного», якщо припустити гіпотезу про нелімітованість свободи вибору комуніканта, свободи обміну інформацією тощо, то нерозв'язаною при цьому виявляється проблема зловживань правом на свободу слова, на вільне вираження думок та ін. Тому гостро актуальним у концептуальному підході є право на відмову від комунікації, покликане забезпечити право рівності і справедливості у комунікативному акті, вільне від нав'язування ідей, думок. Захист прав людини і громадянина диктує вибір рамок комунікації, у межах яких непорушними залишатимуться «Я»-позиції кожного комуніканта. Проте будь-який правовий конфлікт має обмежуватися умовами рівної співвідповідальності за його наслідки. Наприклад, елементарне порушення прав споживача не може бути проігнороване під час звернень громадян. Як не може бути безмежною і претензійна комунікативна дія особи, права якої порушені (звернення у невстановлені терміни, принизлива їх форма, завищені вимоги матеріального плану і т. ін.).

Таким чином, право на комунікацію встановлює контроль за комунікативними діями суб'єктів і забезпечує раціоналізм у правових наслідках. Останнє визначає пріоритет усезагального, суспільного, морального. Баланс у людських зв'язках є надзвичайно складним, і ускладненість його спричинена довготривалою відсутністю права на комунікацію, що призвело до спонтанності його вияву. Чим вищою є правова культура особи, чим розвиненішим є суспільство і в ньому – верховенство права, – тим виразнішим виявляється акцент на ліквідацію антизаконних дій, у т. ч., і насамперед, комунікативних. І навпаки, неправова держава формує такого індивіда, який через сформоване нормами співжиття у суспільстві світосприйняття і світобачення у межах соціально-правової реальності продукує свою індивідуалізовану систему цінностей. Ця ціннісно моральна реалія виявляється, як правило, у комунікативному мисленні, похідними від якого є комунікативні дії.

Прагнення ефективної комунікативної взаємодії як регулятивного стимулу взаємовідносин у правовій державі проростає на ґрунті філософсько-морального підходу до права, правової свідомості. Це прагнення є реалізовним лише за умови визнання прав і свобод людини і громадянина, що становлять засадничі основи комунікативно-дискурсивної галузевої (юридичної) практики. У діяльності політико-правових інститутів центральною постаттю у юридичному просторі є людина, автономна і суверенна особистість. Правове суспільство виступає як такий гіпотетико-ідеальний стан, який є альтернативним і до стану жорсткої упорядкованості, і до стану аномії [13, с. 400].

З огляду на диференціацію права (природне, позитивне, ідеальне), запропоновану В. Бачиніним, яке ви-

никло на підставі пошуку ідеальної моделі соціально-правової реальності, схиляємося до думки, що ідеальна комунікативно-дискурсивна парадигма є усе-таки категорією природного права, розумне ядро якого, за Гегелем, є у співвідношенні природного і позитивного права, моральності і права, закону і права.

На формування ідеальної комунікативно-дискурсивної дійсності впливає правова реальність, що існує «незалежно від волі і бажання суб'єкта» і може бути і об'єктивною, і суб'єктивною, і інтерсуб'єктивною, і символічною, і трансцендентною (релігійною) [2, с. 32]. Погоджуючись з твердженням автора про те, що правова реальність – це не лише те, що здійснюється в інститутах права чи правовідносинах, а й ті реалії, які хоч і не мають предметного буття, але на які нам необхідно зважати, ми стверджуємо: в ідеальній комунікативно-дискурсивній парадигмі превалює активно специфікована на досягнення мети роль суб'єкта-комуніканта. Він одночасно і впливає на правову реальність, і відображає через комунікацію свою позицію. Водночас суб'єкт права цілком автономно, подекуди суб'єктивістськи дезорганізує правовідносини, відкидаючи ціннісно ідеальні орієнтири суспільства. І тоді комунікативно-регулювальним посередником між правом та його суб'єктом постає правник зі сформованим типом праворозуміння, правореалізації. Через право як різновид інтерсуб'єктивної комунікативної діяльності юрист позиціонує сутність права. Рівень позиціювання залежить від його комунікативного мислення і поведінки, додержання деонтологічних норм у створюваній діалогічній правовій реальності.

Відповідальність за комунікативні вчинки один одного – надто містифікована роль, проте суб'єкт-

комунікатор (правник) оцінює комунікативні можливості іншого суб'єкта саме з таких позицій. Він, спираючись на закон, вимагає від свого суб'єкта-комуніканта істинного розуміння суті норм права та відповідних реакцій на них.

У дослідженнях В. Гьосле аналіз трансцендентальної прагматики побудований на критичному аналізі Фіхте та К.-О. Апеля, їх трансцендентальної прагматики як скінченої і рефлексивної трансцендентальної філософії інтерсуб'єктивності. У відстоюванні абсолютної, онтологічної трансцендентальної філософії автор апелює до розуму (суб'єктивно чи інтерсуб'єктивно встановленого, який є «всезагальноонтологічним (allgemeinontologische) визначенням, що лежить в основі всього сущого» [8, с. 473].

Однак припускаємо, що визнання/невизнання норм права одним із суб'єктів не може впливати на легітимацію комунікативних дій. Хоча й порушення суверенітету через тиск щодо сповідування правових норм, з іншого боку, засвідчує проблему «етичної легітимації примусу правових норм» [11, с. 142]. Отже, правові норми спрямовують комунікантів у русло розумної співпраці з метою комунікативного сенсу. Тому формулу ідеальної комунікації В. Гьосле підказує, спираючись на розумну згоду, етичну комунікативну дію: трансцендентально-прагматична етика зводиться до плюралістичного гедонізму, деонтологічний регулятив якого (здатність до консенсусу в необмеженій комунікації) є незначним [8, с. 471].

Захист здійснення прав людини передбачає розуміння ідеального комунікативного процесу із визнанням проголошених основ взаємодії через баланс людських

інтересів як основ правової комунікації. Ідеальний правовий дискурс – це така правова комунікативна суб'єкт-суб'єктна взаємодія, в якій беруть участь рівноправні учасники, які через належно аргументовані інтенції виходять на справедливе з позицій норм права рішення в урівноваженні особистих, громадських та державних інтересів. Ця функціональна мета є дещо відмінною від універсалізованої схеми ідеального дискурсу, яка передбачає таку комунікацію, що «створює однакові (симетричні) умови вибору й здійснення мовленнєво-комунікативних дій для всіх учасників і тим самим виключає будь-який примус або панування в цьому процесі, а, отже, постає як «необмежена пануванням комунікація», де діє принцип «примусу невимушеного аргументу» [11, с. 154].

Для продукування ефективного правового дискурсу законодавець покликаний на визнання (свідоме і розумне) норм, запропонованих усією комунікативною спільнотою, а не лише тих, що враховують інтереси владної «партикулярної більшості». Це принципова позиція у політиці права, яка перетинається з ідеями деонтології права та моралі й етики.

Психологічне ускладнення обставин комунікації створює протиправні перешкоди намірам суб'єкта комунікації реалізувати свої невід'ємні соціально-антропні властивості (гідність, потреби, інтереси, світогляд). Сутність перешкод у досягненні трансцендентальної комунікації полягає в особливих екстремальних умовах протікання дискурсу. Як правило, усі колізії, сутички, суперечності спричиняють певний тип реактивного сприйняття (перцепції) дискурсу: емоційного напруження, викликаного розумовою атакою слідчого, наприклад, під

час допиту; обмеженим часом для розгляду проблеми; страхом, певними меркантильними обставинами (затриманої) особи і т. ін.

Протиправні діяння призводять до комунікативних наслідків, які стають на перешкоді правовій комунікації і пов'язані із психофізіологічним станом однієї особи під час суб'єкт-суб'єктного спілкування, викликаного складними умовами, наприклад, замах на суїцид як наслідок невмілих комунікативних дій чи на вбивство за умов самооборони. У таких випадках стресова ситуація накладає відбиток на форму (усну чи писемну) комунікації; емоційна напруга лише завдяки високому рівневі комунікативної компетентності може бути приведена до дискурсивного взаєморозуміння. Це саме той аспект комунікативної галузевої діяльності, який особливим чином розмежовує умови загальної комунікації в її ідеальному вимірі від умов творення правового дискурсу. Особливо важливою є така комунікативна стратегія у випадках комунікації із психічно хворими особами. Тоді організація правового дискурсу структурно набуватиме такого вигляду:

1) через узгодження (майже однобічне) комунікативної позиції «Я-піклування» приведення структурно-стилістичної форми висловлювання у єдність із засобами досягнення мети порозуміння;

2) остання виформовується через правову відповідальність за комунікативну стратегію і процесуальні дії та через

3) захист прав суб'єкта-комуніканта.

Нормативно-регулятивні обмеження є основою регулятивної ідеї комунікативної дії, шляхом до розв'язання суперечностей у правовідносинах, суть яко-

го – у прямуванні до ідеальної інтеракції. Цей момент виявляється в орієнтуванні на зразки і усталені цінності. Ідеал духовного життя не прирівнюється до ідеалу правового [13, с. 355]. Конструктивним постулатом дослідника є твердження про те, що «правовий ідеал виступає лише «моментом ідеалу суспільного і ідеалу духовного життя». Отже, він (правовий ідеал) проектує риси ідеалу комунікативного, який доповнений ознаками двох названих чинників. Їхня єдність впливає на ефективність правових інститутів, проте водночас в окремих випадках не спричиняє створення умов для ідеальної комунікації. Ідеалу трикомпонентної структури – правового, як складової суспільного та духовного життя, – на якому ґрунтується фахова правова комунікація, не заперечують ті ж правові (наприклад, законодавчий різнобій), суспільні (наприклад, плюралізм як суспільна реальність) і духовні засади (міцно усталені морально-етичні норми). Тож, ідеал комунікативний спонукає до переборювання факторів негативу через правові механізми у суспільному і духовному аспектах. Він (ідеал) впливає через ці ж канали на викорінення із підсвідомості неправових «продуцентів», що мають вияв у правовому дискурсі, або їхню переоцінку.

Комунікативним процесам властивий синтез психологічних, лінгвістичних та процесуальних чинників спілкування. Чинники, які впливають на якість комунікації, зокрема психологічні передумови здійснення комунікації, залежать від багатьох складових, які формують трансцендентальні умови комунікативної дії чи дискурсу.

Першим таким фактором є ступінь осмислення мети правової комунікації, або комунікативної інтенції.

Цей ступінь залежить від рівня усвідомлення наміру професійного спілкування [10, с. 90]. Мета значною мірою випливає зі значущості комунікативного акту для досягнення потреб комунікантів, від наявності інтересу хоча б однієї зі сторін діалогу.

Наступний фактор впливу на професійну комунікативну дію, творення правового дискурсу – це досвід, практика виконання ролі комунікатора, яка реалізується у комунікативному акті. Комунікативні зв'язки завжди спричинені певною соціальною роллю чи їхньою сукупністю. Рівень виконання цієї функціональної місії залежить від розуміння мети діяльності, відповідальності, знання засобів її досягнення, набутого практичного досвіду встановлення дискурсивного взаєморозуміння. Важливий чинник, який впливає на зміст комунікації, – це ставлення до здійснення мети (віддано, сумлінно, поверхово, недбало, ігноруючи цю роль; скептично; зі зневірою у результат, негативно, охоче, із зацікавленням). Від цього якісного показника цілковито залежні всі елементи, що є у структурі ідеальної комунікативної дії/правового дискурсу. Вони є «каналами», призмою трансляційно-перцептивних інтеракцій комунікантів. Названі фактори поширюють свій вплив і на інші компоненти правового дискурсу.

Отже, оптимальною комунікативною дією, спрямованою на порозуміння, є така комунікація, яка не порушує свободи і права особи на спілкування та здійснюється на основі уваги і поваги до суверенітету особи, уміння чути й адекватно сприймати сказане.

Бездумне виконання обов'язків, відсутність бажання вникати у суть показань потерпілого, а основне – не-

критична перевірка на істинність даних, одержаних апріорі, – це показники здеформованої комунікації.

Конституція України (стаття 3) зазначає, що «найвищою соціальною цінністю» в Україні визнаються «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека». «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави». Ці положення покладені в основу всієї діяльності правоохоронних органів і найвиразніше виявляються/не виявляються у комунікативних діях правників.

Технологія ефективної мовленнєвої комунікації полягає в умінні досягти адекватного смислового сприйняття й адекватної інтерпретації інформації, з урахуванням неоднакової змістової організації уявлень, що спричиняє певну поведінку суб'єкта. Інтеріоризація вважається досягнутою, якщо реципієнт у процесі комунікації перетворює інформацію у власне переконання, елемент внутрішнього світу відповідно до задуму мовця. Причиною виникнення непорозумінь стає комунікативний критицизм у зв'язку з несприйняттям висловлювання, його спотворенням суб'єктом у соціальній інтеракції. У конфліктних ситуаціях комунікатор може свідомо спотворювати через виривання зі сказаного контексту слів, що дають можливість трактувати ситуацію, факт чи явище на свою користь. Такою є схема здеформованої, спотвореної комунікації.

Досконалість комунікативної моделі правового дискурсу залежить від того, наскільки особа-комунікатор через суб'єкт-суб'єктні зв'язки подолала герменевтичну

різноплановість комунікації, можливість двояко трактувати зміст висловлювання, виходячи із власної мотивації. Висловлювання, правовий дискурс, як і текст взагалі, у розумінні Т. Дрідзе, – це складна комунікативна структура найвищого рівня, що являє собою образ, продукт і об'єкт комунікативно-пізнавальної діяльності. Правовий дискурс тим і вирізняється серед інших, що, поряд із первинною інформативністю, йому властива і так звана вторинна інформативність, яка дозволяє «добувати» із нього відомості, подекуди не пов'язані безпосередньо із комунікативними намірами суб'єкта. Неусвідомлене ігнорування первинної інформативності тексту, «споживання» його вторинної інформативності не понад, а замість основної – веде до різносприйняття, «різночитань» або до псевдоспілкування. У такому випадку задум комунікатора залишається нереалізованим. Різнобій в інтерпретаціях «веде до зміщення акцентів в інтерпретованій інформації, до несподіваних ефектів». Поряд із природною індивідуалізацією смислової інформації («особистісні смисли»), впливом статі, віку, професії, вони часто зумовлені наслідками виховання і освіченості, простою відсутністю комунікативної культури [9, с. 255–256]. У зв'язку з цим побудова трансцендентального правового дискурсу потребує певних умов комунікації, системи знань із юриспруденції.

Роль правоохоронця як певна соціальна (конвенціональна) функція актуалізується на практиці комунікативною спрямованістю, що знаходить свій вияв, спираючись на законодавчі акти, у регулюванні моральних, соціально-психологічних норм комунікативної правової взаємодії із громадянами. Конвенціональна роль тяжіє швидше до визначеного шаблону комунікації. Вона під-

лягає самоконтролю і цілком організована. Самоконтроль передбачає: а) прийняття ролі; б) формування поведінки; в) корекцію своєї поведінки відповідно до можливих експектацій партнерів [12, с. 52]. До цього слід додати, що як формування поведінки, так і її корекція у правоохоронній діяльності підпорядковується правовим нормам та тактиці комунікативної роботи.

Тактика комунікативної діяльності – це спосіб взаємодії комунікантів, під час якої відбувається реалізація комунікативного задуму щодо забезпечення рівноправних, правових відносин на основі володіння технікою та знанням правил моделювання правового дискурсу. Це сфера комунікативних (правоохоронних) дій, у свідомості громадян стереотипно набула негативної оцінки як недосконала, інтелектуально неспроможна та спрощено упереджена.

Реалізація цільових орієнтирів комунікативно-дискурсивної взаємодії істотно залежить від розвиненості володіння мовою, що є засобом формування мислення. В цьому аспекті О. Леонтьєв сформулював чотири вимоги [12]. Однак, на наш погляд, ці вимоги мають бути дещо конкретизовані з урахуванням специфіки діяльності у правовій сфері.

Основу комунікативного акту правника становить практика діалогової форми спілкування, що формується на підставі запитань-відповідей. Тому методами реалізації основних прав та свобод людини і громадянина у комунікативній практиці є вміння будувати правовий дискурс, в основі якого лежить уміння одержувати інформацію через запитання. Запитання – це така форма психологічної взаємодії, яка через посередництво дібраних відповідно до дискурсу лексем формулює суть проблеми

із нез'ясованими обставинами, інформацією та потребою дати відповідь. Характер запитань залежить від предмета комунікації, який у свідомості комуніканта може бути складений: як хибний до певної міри; як правдивий; як уявний; як неправильний; як бажаний; як провокаційний. Предметний образ може призвести у першому випадку до несподіваної реакції комуніканта, подиву або намагання своєю відповіддю на хибне певною мірою запитання повністю «закритися» або сприйняти його агресивно.

Якщо правова ситуація складена із прозорих обставин і запитання сформульовані правильно із позицій логіки, то відповідь передбачається або так само правдива, або сформульована виразно із намаганням відійти від предмета розмови чи зовсім не відповідати.

Можна спроектувати складові галузевої комунікації, яка має такі особливості: концептуальна схема комунікативного дискурсу у правовій сфері залежить від пріоритету букви чи духу закону, дії принципу верховенства права, покладеного в основу професійної комунікативної діяльності (уміння вибудовувати тактику взаємодії, одержувати, сприймати та інтерпретувати смислову інформацію залежно від оцінки зовнішніх чинників (місця, часу, умов, обставин, темпераменту, соціальних характеристик особи); вітання; перших слів діалогу (дружнього, доброзичливого, настороженого, осудливого, упередженого чи позитивного, урівноваженого ставлення до особи); правильності оцінки обставин комунікативного акту; правильності оцінки мотивів діянь комуніканта; знання психологічних особливостей особи та психолінгвістичних прийомів інтеракції; дотримання такту під час діалогу, що підтверджує право особи на комунікацію; на

домагання захисту своїх інтересів; доброго володіння предметом дискурсу, обставин, за яких стався злочин чи адміністративне правопорушення; уміння логічно правильно висловлюватися; уміння аргументувати і критикувати, доводити і спростовувати; поєднувати фіксацію вербальних і невербальних елементів комунікації; навичок поєднання аналітико-логічного комунікативного акту із мистецтвом судового красномовства, з додержанням деонтологічних норм; знання техніки моделювання правового дискурсу: розв'язання проблеми, що постала у зв'язку із порушенням закону чи правовою колізією; уміння спостерігати і налагоджувати зворотний зв'язок.

Залежно від умов комунікативно-дискурсивного зв'язку з особою комунікатор (правник) вибудовує структуру комунікації: перші фрази (спрямовані на створення доброзичливої атмосфери); створення настрою (завдяки висловленню бажання встановити істину); прогнозування і планування комунікації (спрямоване на зорово-кінестезичну (безмовну) комунікацію, яка виявляється у встановленні психологічного контакту); мисленнєвий процес (оцінення інформації, яка становить проблему, її осмислення, аргументація для підтвердження власної позиції, конкретизація та перевірка правильності виголошених комунікантом аргументів).

Проблемними є «закриті» питання, що вимагають однозначної відповіді «так» або «ні», оскільки вони створюють додаткову напругу у комунікації. Така форма запитань прийнятна для ведення допиту. Виявлені тиск чи грубість недопустимі, вони не сприяють контактам і розвиткові дискурсу.

Професійна обізнаність із обставинами злочину чи фактом правопорушення викликає в особи більшу насто-

роженість, а повна невідомість – зацікавленість із перших фраз слідчого. Ускладнення переконання відбувається за умови, коли про подію або резонансний факт уже прозвучало повідомлення в іншій інтерпретації. Повідомлення, одержане першим, інколи помилково викликає більшу довіру. Громадськість схильна перебільшувати інформаційну цінність подій, які підтверджують її гіпотезу, і недооцінювати інформацію, яка їй суперечить. Краще сприймають ту інформацію, основні положення, думки якої повторюються кілька разів. Найкраще запам'ятовуються початок і кінець розмови. Щодо часових параметрів, то сприятливим для сприйняття є час між 8 і 12 год. ранку та після 21 год. вечора, несприятливим – післяобідній час. Людська пам'ять спроможна зберегти до 90% із того, що робить особа, 50% – із того, що бачить, 10% – із того, що чує.

До загальнолюдських пріоритетів суспільного життя належать терпимість, або толерантність, що полягає у побудові концептів взаєморозуміння у правовому дискурсі. Сутність раціональної згоди – у цих морально-етичних засадах.

У мовній картині світу концепт – толерантність, увічливість – вербалізується у вигляді стратегій позитивної і негативної ввічливості (стратегій зближення чи віддалення) під час правової комунікації.

Стратегії толерантності/ввічливості у правовому дискурсі спрямовані на розуміння інтересів та проблем інших громадян, осіб, які потрапляють у поле зору ОВС; вони (стратегії) раціональні у пошуках згоди, уникненні порушень норм законодавства щодо захисту прав і свобод громадян; у ствердженні мети щодо встановлення істини, а не показників; у демонструванні оптимізму (коли є ба-

жання встановити правду) і песимізму (під час протистояння, агресії); у применшенні ступеня втручання у справу, у відсутності демонстрування своєї сили і беззаконності; у поясненні загрози, а не погрожуванні. У випадку комунікативного впливу з позицій сили або стримування (фізичного) агресивних дій затриманого чи наявності інших ознак неправомірності комунікації, порушення комунікативних принципів, найбільш виправданим є використання забутої і непрактикованої форми розв'язання проблемних комунікацій за допомогою стратегії зближення. Одним із різновидів консенсусно-регулювальних засобів є форма вибачення.

Саме на етапі оновлення діяльності органів правопорядку, дотримання громадських, політичних, економічних, соціальних, культурних і особистих прав людини відповідно до міжнародних стандартів комунікативна практика повинна збагатитися прийомами досягнення мети, як оголошення чи письмове повідомлення про помилки у діях юристів, працівників правоохоронних органів: у формі компенсації шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду; у формі публічного вибачення.

Вибачення як форма компенсації моральної шкоди привернула увагу російських дослідників [3, с. 103]. Зважаючи на давні особливості застосування у юридичній практиці та його природу (квазіпримусовий характер; нематеріальний характер; наявність різних форм вибачення у комунікативній практиці; складність виділення спектру правопорушень, в яких вибачення буде достатньою формою компенсації завданої шкоди; залежність прийнятності цього заходу від індивідуальних особливостей потерпілого) ця ідея, на наш погляд,

є доволі конструктивною і актуальною у юридичній практиці.

З огляду на багатство національного мовленнєвого етикету, комунікативно виправданими формами вибачення у міжособистісній взаємодії є усна і письмова. Із юридичної точки зору важливо виділити ті формули, які найбільш прийнятні для розв'язання правозастосовних завдань. Серед семи видів вибачень 1) у приватному порядку (наодинці); 2) у приватному порядку (при свідках); 3) у присутності суду; 4) у приватному листі; 5) через газету; 6) у тексті угоди; 7) із використанням сучасних технічних засобів (телебачення, радіо, комп'ютер, Інтернет) – усі названі вибачення мають право посісти місце і виконати консенсусно-регулювальну роль у суспільстві. Така обов'язкова форма відповідальності співзвучна з трансцендентальною комунікативною дією, прагматична у конфліктних ситуаціях із представниками влади, посадовими особами, які часто виявляються винними перед населенням (розпродаж землі, незаконна приватизація, невиплата зарплат; перед незаконно затриманими чи засудженими; за оприлюднення неправдивої інформації, за наклеп, неправдиві, вигадані «факти» та ін.).

Комунікативна практика дає підстави для запровадження вибачення як морального заходу щодо відповідальності за правовий дискурс і спонукає «знайти адекватні форми застосування його як юридичного заходу» [3, с. 105].

Щоб вибудувати ефективну комунікативну модель діяльності органів внутрішніх справ, слід визначитися із нормами законодавства, які забезпечують належний рівень правовідносин з метою забезпечення прав і свобод

людини під час комунікативної діяльності працівників органів правопорядку.

Отже, додержання норм комунікативної діяльності здійснюється відповідно до принципів права на комунікацію, деонтологічних норм, які забезпечують дію принципу верховенства права: «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені» (ст. 64 КУ) та «кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» (ст. 68 КУ; ст. 19, 28 ЗДПЛ; ст. 17 ЄКПЛ, «Заборона зловживання правами»). Ці норми зобов'язують працівника органів правопорядку висловлювати повагу до думок, слів особи, які є виявом його прав і свобод, честі і гідності, нічим не обмежувати вираження думок громадян. Не допускати вияву агресії, нетерпіння, конфліктного висловлювання; виявляти щиру зацікавленість долею особи, стримувати емоції у конфліктному спілкуванні; не приховувати, якщо щось дивує, є незрозумілим, намагатися зрозуміти сказане в інтерпретації особи, спостерігаючи за невербальною інформацією співрозмовника, співвідносити її зі сказаним; невідповідності у сказаному і відтвореному в жестах, рухах фіксувати для наступного аналізу. Важливим є аналітичне бачення змін у розвитку правової держави із урахуванням змін політичної ситуації, стратегічних підходів до діяльності органів внутрішніх справ, які оприлюднені у заявах про основні завдання, у кодексах поведінки, у робочій документації, у заявах та виступах керівників МВС, держави. З метою відпрацювання цих умінь необхідним є проведення тренінгів. Аналіз рівня застосування у діяльності органів правопорядку комунікативно-дискурсивних підходів має регулярний характер

оцінювання комунікативної стратегії та політики правоохоронних органів. Вона передбачає систематичне використання циркулярних документів для персоналу, розповсюдження протоколів засідань керівництва, проведення урочистих заходів та виступи перед персоналом осіб керівного складу, організацію прес-релізів та неформальних заходів щодо захисту прав і свобод громадян.

Здатність працівників органів правопорядку надавати ефективні, дієві послуги громадянам полягає в комунікативному умінні знаходити шляхи вирішення конкретних проблем, які виникають через колізії та потенційні конфлікти між діями та правами людини.

Рівень забезпечення свободи комунікації, правового захисту від неправомірних комунікативних дій визначається відстежуванням кількості та видів скарг, кількості програм громадських заходів, спільної оцінки діяльності через опитування громадян, спільне прийняття рішень та спільне визначення цілей у забезпеченні охорони прав громадян. Способом контролю комунікативної діяльності працівників ОВС є двостороннє спілкування із засобами масової інформації (призначення у ЦГЗ компетентних осіб за зв'язки із громадськістю); дослідження рівня задоволення громадян діяльністю правоохоронних органів. Результати такого дослідження (інформація негативна і позитивна) потрібні для швидкого реагування та необхідності запровадження змін для досягнення правового захисту у сфері комунікації.

Політика інформаційної відкритості формує стереотипні соціальні тенденції у суспільстві. Свобода комунікації впливає на вироблення способу взаємодії у побудові її діалогової моделі із владою. Професійна зацікавленість

у забезпеченні права особи на комунікацію реалізовується через систематичний аналіз кількості звернень громадян до представників МВС на місцях щодо надання консультацій (порада, інформація про законодавчі вимоги і т. ін.) та кількості втручань працівників органів правопорядку у проблеми громадян у ролі посередників. Стратегія правової комунікації із громадянами передбачає аналітичне вивчення співвідношення між кількістю прес-релізів, усного надання інформації та випадків висвітлення проблем злочинності засобами масової інформації. З цією метою можливе регулярне вивчення громадської думки та систематичні презентації результатів роботи. Така аналітична діяльність здійснюється послідовно із застосуванням системи основних цінностей, визначеної ієрархії суспільних пріоритетів у роботі правоохоронних органів. У центрі аналізу – кількість випадків висловлення незадоволення громадян та обов'язкове повідомлення про дисциплінарні наслідки дії такого аналізу. Представники громадськості реалізують право на свободу комунікації через можливість брати участь у таких слуханнях із дисциплінарних питань.

Найбільш проблемним у комунікативній практиці є правовий процес унормування спірних інтерпретацій праворозуміння, під час яких виникають вербальні конфлікти. Цей процес охоплює: широкий контекст із аналізом цінностей, суб'єктивних намірів комунікантів, юридичну кваліфікацію тексту чи норм права. Ціннісні стереотипи у побудові правового дискурсу виявляються через освоєння комунікативних дій в екстремальних ситуаціях, відтворених у тренінгах: інформування адвокатів про необхідну участь у комунікативній ситуації із особою; запис процедури на аудіо- та відеоплівку; надання права

підозрюваному повідомити третю сторону про своє затримання; медичні огляди; стратегічна роль роботи із пресою; коментар правоохоронних дій представниками правоохоронних органів; присутність провідних керівників під час означених дій.

Структуру правової комунікації удосконалюють: стратегія поведінки ОВС та її репрезентації через спеціальні форуми для спілкування із внутрішніми підрозділами; внутрівідомчі видання, якість комунікації і прояви реакції на неї забезпечується відпрацьованими механізмами стримування і урівноваження процесу негативної комунікації. Виявити елементи діалогової комунікації, що відображає способи взаємодії із громадськістю, допомагають моніторинги громадської думки щодо потреб громадян, аналітичні огляди стану справ щодо подолання злочинності та захисту прав на місцях, спеціальні тренувальні курси із комунікації із метою освоєння досконалої стратегії інформування та комунікації для забезпечення фахової роботи органів правопорядку.

Неоднозначність правових дій у стримуванні та урівноважуванні комунікативно-дискурсивних практик органів внутрішніх справ із особами, які скоюють правопорушення, оцінюється через заходи, що дозволяють визначати рівень додержання норм професійності в комунікації. Це: контрольне споглядання (стеження) за операціями, які вимагають особливої відкритості; відвідування міліцейських дільниць гостями – непрофесіоналами; відкритий нагляд за роботою на місці затримання особи.

Корпоративні інтереси іміджу та репутації ОВС передбачають свободу самовираження у внутрішній системі комунікації – можливість кадрового складу висловлюва-

ти свої офіційні та неофіційні скарги, невдоволення. Як правило, у всіх правоохоронних органах добре налагоджені «гарячі лінії» зв'язку з керівництвом, запроваджена система подання письмових пропозицій у спеціально обладнані скриньки, а також зустрічі рядового кадрового складу із представниками керівного складу. В окремих підрозділах у системних заходах фіксується і така форма комунікації, як тестування всіх працівників, у якому конфіденційна інформація викладається та аналізується з метою усунення недоліків у комунікативно-правовій діяльності. Практика комунікативних взаємозв'язків органів правопорядку із населенням, керівним складом може бути удосконалена на підставі розроблених критеріїв аналізу правової комунікативної практики.

Таким чином, як свідчить доволі широкий спектр вищевикладених можливих напрямів діяльності, визріла система удосконалення правової комунікативної діяльності з її системним і систематичним нормуванням (оскільки практика переконує у неможливості «самовирішення» комунікативних недоліків).

Важливо, що комунікативна ефективність становить сутність комунікативної компетенції не лише правника, а в цілому ОВС. В основі ефективності лежить нормативність комунікації. Остання є похідною від нормативних умов можливості створення між комунікантами правової взаємодії. До однієї з домінантних умов відносимо норму справедливості, що переважає «партикулярне благо». Отже, справедливість як мета подолання несправедливості виступає «регулятивною ідеєю» комунікативної дії.

Якщо оцінювати професійну правову комунікацію, керуючись концепцією «ідеальних нормативних принци-

пів», «ідеальних умов комунікації», «ідеальних ролей», за якими – ідея рівної співвідповідальності усіх членів аргументативної спільноти (К.-О. Апель), то обов'язок додержання норм права, принципів правомірної комунікації: суспільна користь, добровільність, відповідальність, суспільний обов'язок, корисність поведінки для інших, стереотип та інші мотиви правомірної поведінки окремого громадянина; колективу; посадових осіб [18, с. 105], а також принципів абсолютної правдивості, принципу рівних прав і рівного (однакового) обов'язку до співвідповідальності приводить до висновку про універсальну рівність усіх комунікантів перед законом. Виходячи з таких засад досягнення високого рівня ефективності комунікації у галузі права, можна констатувати: така правова якість взаємодії характеризується належним рівнем суспільної виправданості інтеракцій. Неусталеність державно-правової системи координації взаємин у суспільстві, егоїстичні інтереси комунікантів, корупційні мотиви, низька правова культура, відсутність збалансованості суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, не забезпечують досягнення бажаного комунікативного розуміння. Зняття конфліктогенної напруги, спричиненої намаганням приховати, спотворити факти, уникнути відповідальності, передбачає прийнятність комунікативних дій лише у правовому полі, яке й диктує законні умови здійснення професійної комунікації. Виконання їх чи зневажання стає причиною високої/низької ефективності комунікативної правової діяльності.

Високий рівень професійності комунікативної правової діяльності – це така якість комунікації і результатів комунікативної раціоналізації праворозуміння та правовідносин, що відповідає правовим принципам і ко-

мунікативним нормам, якої досягають індивідуальні або колективні суб'єкти у процесі інтеракції з метою створення оптимальних умов додержання, виконання і використання права для ефективного правозахисту, додержання правових норм, усталених у суспільстві морально-етичних цінностей та юридичної безпеки особи фізичної чи юридичної зокрема.

Середній рівень професійності правової комунікативної діяльності – це така діалогова модель взаємозв'язку, в якій комунікатор недостатньо враховує соціальні умови інтеракції, роль індивідуальних якостей комуніканта, нехтує окремими правовими нормами та стратегією правових відносин, що виявляється у формальному виконанні своїх обов'язків на вербальному і невербальному рівнях.

Низький рівень професійності комунікативної правової діяльності – це такий варіант професійної комунікації, в результаті якого допущені дисбаланс суб'єкт-суб'єктної взаємодії, порушення прав людини і громадянина, що засвідчує атитюдний тип комунікації, який призводить до рішень та комунікативної поведінки низького рівня.

Дуже низький рівень (аномальний, злочинний) – це такий різновид комунікації, що порушує гарантії юридичної безпеки особи, принижує її честь і гідність через провокативні оцінні висловлювання щодо особистих якостей людини, з ігноруванням особистих гарантій додержання правових норм та невиконанням професійних обов'язків щодо захисту прав і свобод людини і громадянина або грубим (на вербальному і невербальному рівнях) їх порушенням. Індикатором низького та дуже низького рівня професійності можуть виступати невива-

жене, не прогнозоване для сприйняття слово, словосполучення, відеоряд (у ЗМІ), думка, образ, порівняння, невиправданий метод піар-акцій та ін. Комунікативним актам таких рівнів властиві стереотипні (узагальнені) звинувачення, приховані наміри, застосування неперевірених для аргументації або документально непідтверджуваних фактів.

Серед показників ефективності професійної комунікації диференціюємо фактори, параметри, ознаки і характеристики правової комунікативної діяльності. Їх встановлюємо на підставі експериментального дослідження даного інваріанту професійної діяльності працівників органів правопорядку. Запропонована модель не вирізняється своєю вичерпністю, однак визначає ті характеристики, які превалюють у комунікативних діях правників. Уся модель оцінки правової комунікації налічує 25 факторів, 10 параметрів, 212 їх ознак та характеристики. Зміст правового комунікативного акту та правового дискурсу аналізуватимемо через філософсько-правові оцінки комунікативних дій працівників. Фактор комунікативних дій у режимі законності включає юридичні гарантії захисту особи, зафіксовані національним і міжнародним законодавством, що забезпечують надійну реалізацію здійснення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Якісні аспекти цього важливого фактора комунікативних дій доповнені прагматичним аспектом: наявність створеної системи охорони і захисту державою прав, свобод і обов'язків, яка забезпечує їх реальне використання. На цей показник суттєво впливають (у єдиній системі) форми державного і громадського контролю за станом забезпечення і захисту прав, свобод і обов'язків,

які спричиняють відповідальність за порушення таких норм.

Оскільки в основу соціально-правового захисту конституційних прав, свобод та інтересів покладені такі загальні принципи права, як принцип рівноправності громадян, принцип визнання, дотримання і захисту прав і свобод, принцип соціальної держави, принцип гуманізму і справедливості, то комунікативне нівелювання хоча б одного з них (зневага особи на основі расових, гендерних чи мовних ознак, походження, приналежності до релігії чи ін.) знижує показник ефективності взаємодії комунікантів.

Прагматичний аспект правової комунікації набуває особливої ваги в оцінці ефективності комунікативної дії механізмів реалізації, відновлення і захисту конституційних прав, свобод та інтересів громадян у випадку проблемного спілкування. Цей фактор є показовим у правовій культурі працівників органів правопорядку. На нього впливають: досконалість/недосконалість державно-правової системи; практичне засвоєння інтелектуально-правових здобутків міжнародної і національної юриспруденції та їх законодавчої бази; діяльність правозахисних інституцій, системне тренувально-освітнє використання інноваційних методик комунікації, підвищення відповідальності за зневажання конституційних прав, свобод та приватних інтересів особи.

Цей фактор, вважаємо, слід кваліфікувати через призму самооцінки комунікатора (навички достатні, посередні та недостатні) та таку ж форму оцінки професійної правової комунікації фахівцями-експертами і фізичними особами, зацікавленими у розв'язанні конфліктної справи. Сюди відносимо послуговування стереотипними

прийомами комунікації та успадкування традицій установи, які формують (свідомо чи підсвідомо) «правила» комунікативних дій. До уваги беруться умови трансляції (передачі) важливих комунікативних інтенцій (добровільні, наказові) та своєчасність/несвоєчасність надання соціально-правової допомоги чи особистих гарантій виконання рішень у певний, встановлений правовими і морально-етичними нормами термін.

Сенсоутворювальну сутність ефективності правової комунікації становить рівень досягнення комунікативної згоди, задоволення інтересів фізичних та юридичних осіб, які звертаються до правоохоронних органів за захистом своїх інтересів. Суб'єктивний досвід комуніканта пов'язаний з умінням розумної співпраці та співвідповідальності його у власних інтересах. За цим – конситуативний характер мисленнєво-мовних репрезентацій правника (послуговування нейтральною, оцінною чи інвективною лексикою), що творить контекст, в якому репрезентується суб'єктивний характер оцінки дискурсу.

Фактор потреби творення професійного іміджу правників певною мірою впливає на комунікативні наміри особи, яка виступає комунікатором. Часто спрацьовують стереотипні схеми сприйняття органів правопорядку, тому й ефективність правової комунікації має не завжди адекватний вияв пошуку аргументованого розумного консенсусу. Дискурс ненормативного спілкування і професійна некомпетентність нівелюють наміри установи: зберегти її авторитет саме через домінантну категорію філософії права – справедливість. Комунікативні дії правників у соціально неконтрольованих ситуаціях стають об'єктом громадської оцінки у визначенні рівня їх-

ньої професійної діяльності. Тому «дискурс влади» одержує оцінку за виявлення відповідної перцептивної реакції на провокування негативізму, який може бути подоланий фізичною та вербальною стресостійкістю працівника ОВС.

Складовою, що формує рівень ефективності комунікативних дій, є фактор надійності правового захисту працівників, який кваліфікується як система юридичних засобів, за допомогою яких уповноважені на те органи та посадові особи забезпечують реалізацію і захист законодавчо встановлених організаційно-правових гарантій захищеності працівників ОВС [16, с. 1032]. Ступінь юридичної безпеки правника визначається умовами формальної толерантності у ставленні до нього, що виявляються у вербально-конструктивному взаємозв'язку із суб'єктами права.

Характеристику рівня ефективності доповнює невербальна комунікативна поведінка з її елементами (жестами, мімікою) і паралінгвістичними особливостям: паузацією, дистанцією спілкування, темпом комунікації, силою голосу.

На ефективності КПД позначається самокритичне світосприйняття комунікатором індивідуальних проявів діалогової стратегії. Від рівня критичної самооцінки комунікативних дій залежить вибір стратегії подолання конфлікту. Конситуативно раціональним підходом до уникнення протистояння комунікантів чи виходу із конфлікту є вибір стратегії: комунікативного співробітництва з комунікантом (під час якого відбувається «проникнення» у проблему співрозмовника, формування діалогової моделі співпраці з ним з метою встановлення істини і дії правових норм). Наступна – стратегія компромісу –

пов'язана з майстерним забезпеченням комунікативного раціонального правового порозуміння із подоланням суспільно небезпечних інтенцій.

Суть стратегії суперництва у комунікації зводиться до комунікативно-прагматичного конституювання правових норм, нормативних вимог поведінки, дій від особи-комуніканта на підставі аргументації та правового обґрунтування шляхів подолання правової колізії. Стратегія компенсації порушених прав і свобод особи пов'язана із необхідністю кореляції чи реабілітації зневажених правових норм у формі усного чи письмового вибачення.

Пропонуємо своєрідну «матрицю оцінювання» комунікативної практики на предмет її відповідності цільовим орієнтирам права в суспільстві. Вона певною мірою умовна, оскільки методологічно чітко визначити межі, наприклад, комунікативних намірів, – складно. Однак можливість диференціювання протиправних і професійно некоректних дій ця система діагностування передбачає, як і умови досягнення ефективності комунікації.

Запропонована модель оцінювання інтерсуб'єктивної (міжособистісної) комунікації та правової комунікативної практики є першою спробою осмислення складових елементів комунікації, а, відтак, не всеохоплювальною і такою, що потребує подальших уточнень та конкретизацій. Схема аналізу комунікативної діяльності передбачає диференціацію параметрів комунікативних дій за такими вимірами: юридична комунікація спрямована на додержання вимог системи соціально-правових цінностей та ідеалів (юридична аксіологія), що реалізується засобами юридичної семіотики

(знаки, символи, коди), які трактуються методами юридичної герменевтики.

Аксіологічно-правові критерії:

Фактор додержання основних прав і свобод людини у комунікативних діях правників та у правовому дискурсі.

Параметри гарантії захисту прав і свобод (рівноправність комунікації, рівна співвідповідальність, свобода слова, свобода інформації, право на відмову від комунікації, справедливість, контроль державних уповноважених інституцій за нормативністю комунікації):

– у проекції на норми національного законодавства (високий, середній, низький, аномальний рівні комунікації);

– гарантії захисту прав і свобод відповідно до вимог міжнародного законодавства;

– недостатність знань і вмінь щодо інтерпретації правових текстів, діалогів з метою реалізації стратегії правової комунікації.

Фактор нормативного регулювання стосунків під час проблемної комунікації (достатній /недостатній/ потребує удосконалення):

– наявність законодавчої бази щодо захисту основних прав і свобод; системи охорони і захисту прав, свобод і обов'язків;

– достатній;

– потребує удосконалення;

– наявність системи державного і громадського контролю за станом забезпечення і захисту прав, свобод і обов'язків;

– знання та послуговуваність законодавством (самооцінка): достатні; посередні; недостатні;

– послуговування споглядальницьким досвідом чи власними практичними навичками у забезпеченні справедливості у правовому дискурсі;

– стереотипні підходи до комунікації (захист особи чи захист держави);

– традиції установи і правові комісиви (зобов'язання); умови трансляції комунікативних інтенцій (намірів);

– адекватні навички комунікації морально-етичного змісту (додержання абсолютних соціально-юридичних цінностей: справедливість, верховенство права, гідність людини, свобода комунікації).

Параметри комунікативного ідеалу:

– визнання пріоритету універсальної етики справедливості, рівності прав усіх комунікантів, рівних можливостей у реалізації своїх інтересів; прав та свобод особи;

– нормативні умови творення правового дискурсу;

– рівна співвідповідальність членів аргументативної спільноти.

Параметри комунікативних потреб і очікувань:

– ініціювання комунікацій та комунікативної співвідповідальності;

– автокорекція комунікативного акту: зіставляння ефекту власної комунікації із запланованою метою та виправлення неспівпадінь шляхом уточнення, посилення чи послаблення комунікативних намірів (коригування комунікативної поведінки).

Праксеологічний (діяльнісний) рівень

Засоби юридичної семіотики у правовій комунікації:

Параметри текстового комунікативного стереотипу (яке мовлення вважає досконалим/недосконалим; яка знакова система є невідповідною для правового дис-

курсу; диференціювання образливих слів; теми-табу; сприймання агресивного співрозмовника):

– реалізація правових обов'язків нормативними засобами інтеракції;

– недосконале спілкування – фальсифіковане, маніпульоване, неправдиве, нещире;

– некритичне нейтральне ставлення до ненормативної лексики;

– осудлива оцінка тих, хто використовує нецензурну лайку.

Фактор уживання інвективної лексики під час виконання службових обов'язків (слова, що мають принизливий, образливий зміст):

– розрізнення/нерозрізнення інвективної лексики у регламентації/класифікації таких слів у професійній діяльності;

– потреба у законодавчому посилені відповідальності за образи, приниження честі і гідності та ділової репутації; дифамації на підставі вживання інвективної лексики;

– потреба диференціації інвективної лексики за ступенем образи;

– потреба уточнення понять «честь» і «гідність»;

– потреба розв'язання соціально-економічних проблем у суспільстві;

– потреба підвищення правової комунікативної культури громадян та рівної співвідповідальності за комунікативний акт/дискурс.

Фактор використання діалогової стратегії у міжсуб'єктній комунікації:

– комунікативного співробітництва;

– стратегія компромісу;

– стратегія суперництва;

– стратегія компенсації порушених прав;

– стратегія примусу.

Фактор підтримання професійного іміджу засобами комунікативної взаємодії громадян.

Комунікативні дії у соціально неконтрольованих ситуаціях:

– координація дій, забезпечена комунікативним впливом на осіб, які порушують громадський порядок;

– намагання на основі консенсусу вирішити конфлікт;

– застосування сили;

– уникнення інтеракцій, загострення конфлікту.

Конвенції (звичаї) комунікативної практики:

втілення комунікативного наміру, мети:

– емпатичне (співчутливе) ставлення до співрозмовника;

– ентропія повідомлення (спрощення частин інформації комунікантові з метою побудови адекватної до свідомості психоментальної комунікативної дії з ним).

Параметри комунікативних труднощів, що виникають через проблеми нерозуміння і непорозуміння:

– через нестабільність соціально-економічного рівня життя;

– спілкування із затриманим у нетверезому, некерованому стані;

– негайне з'ясування причин злочину із тими, хто хоче уникнути відповідальності;

– комунікативний тиск із боку терористів;

– інші соціально неконтрольовані ситуації.

Фізична і вербальна стресостійкість (достатня/ недостатня/неконтрольована):

– достатня; вміння не реагувати на образливі випади проти працівників правоохоронних органів;

– реагування на звинувачення у ЗМІ (нейтральне/бажання захистити себе/скептичне):

– недостатня (вербальна) стресостійкість через її невиробленість, неконтрольованість;

– рівень відчуття фізичних/моральних страждань від образ громадян (високий/нейтральний/відсутній);

– злість/лють/бажання негайно припинити приниження /бажання не помічати і не реагувати на вербальні і невербальні подразники;

– правові комісиви (покладання зобов'язань на комунікатора щодо його поведінки).

Фактор вербальної комунікативної поведінки

Норми комунікації, що виявляються у використанні конситуативних засобів спілкування (слів та словосполучень, граматичних та синтаксичних форм):

а) мовлення з огляду на його нормативність (додержання лексичних норм, морфологічних, синтаксичних; типові порушення норм);

– незнання норм літературного мовлення;

– поверхневі знання;

– не піддаються контролю;

б) мовленнєвий етикет (володіння 15-а різновидами мовленнєвого етикету. Ставлення до норм мовленнєвого етикету);

– недостатнє володіння нормами мовленнєвого етикету;

– ставлення і послуговування нормами позитивне;

– ставлення нігілістично-зневажливе;

– незнання/недиференційованість п'яти різновидів тональності у мовленнєвому етикеті;

в) знання джерел, що містять норми мовлення:

– незнання;

– ігнорування мовностилістичних норм комунікації.

Параметри засобів реалізації комунікативного смислу у правовому дискурсі

Характеристика лексичного складу:

– багатство лексичного запасу;

– володіння спеціальною термінологією;

– обмеженість лексичного запасу.

Характеристика морфологічного складу:

– однотипність використання граматичних форм у мовленні.

Характеристика синтаксичного складу:

– нерозвиненість використання різнотипних за будовою конструкцій.

Характеристика стилістичного складу:

– використання елементів розмовного чи офіційно-ділового стилів та диференціація структурно-граматичної зв'язності частин тексту/дискурсу.

Засоби юридичної герменевтики, в основі яких – «фундаментальна спрямованість на пошук і розуміння істини»

Комунікативна перцепція на основі евокативності (здатності сказаного викликати певні асоціації), що має значення потреби у розумінні/порозумінні.

Рівень комунікативного критицизму (інтерпретації, оцінки):

– розуміння смислу діалогічних взаємин;

– вміння здійснювати імплікації – пов'язувати кілька повідомлень в одне;

– рівень адекватної диференціації складових комунікації, сприйняття почутого/побаченого;

– рівень засвоєння почутого/побаченого;

– пошук засобів встановлення комунікативної рівноваги.

Свідомі та підсвідомі комунікативні табу (правові, тематичні, мовні та контактні заборони):

– заборона затягування справ безпідставними відмовами;

– заборона зловживання правом вирішувати проблеми особи;

– суб'єктивна інтерпретація законів;

– трактування (суб'єктивне) нерозголошення професійної конфіденційної інформації;

– оцінювання і сприйняття вербальних і дейктичних рухів (жести).

Внутрішні (підсвідомі) і неприховані комунікативні імперативи:

– щодо надання інформації;

– щодо припинення злочинних діянь;

– надання консультацій, правового координування дій суб'єкта.

Фактор сприйняття комунікативної практики громадян, що полягає у рівні вияву активної позиції інтерпретатора:

а) законослухняних:

– стримане;

– нейтральне;

– скептично зневажливе;

б) правопорушників та злочинців:

– різко негативне;

– зневажливе;

– жорстоке.

Фактор трактування невербальної комунікативної поведінки (конклюдентна комунікація):

– інтерпретація інформаційної семантики жестів, які превалюють у комунікативних актах;

– трактування адекватне відповідності/невідповідності вербальної і невербальної інформації;

– спонтанна оцінка рухів, міміки;

– увага у погляді під час слухання, відведення/ блукання погляду;

– подив, жах під час почутої про себе інформації (правдивої);

– оцінка дистанції комунікації;

Фізичний контакт (інтерпретації у критичних ситуаціях, у т.ч. під час комунікативного насильства);

– недопустимий;

– допустимий на законних підставах;

– суб'єктивне трактування умов застосування фізичного впливу.

Параметри продуктивного аспекту (відображають комунікативну поведінку із погляду дискурсивної обґрунтованості правової комунікації).

До характеристик належать пояснення, тлумачення:

а) яких норм додержує;

б) чому додержує (справедливість норм чи інше);

в) як інтерпретує правову семантику тексту.

Фактор адресності та параметри професійної правової комунікації

Правовий дискурс передбачає оцінку типу комуніканта та диференціацію комунікативних дій відповідно до статі:

– чоловіки; жінки; особи віком від 16 років;

– соціальна і професійна приналежність;

– рівень правової свідомості суб'єкта в оцінці правника;

– рівень комунікативної культури комунікантів;

– рівень правової культури члена соціуму;

– кількість комунікантів.

Інтерпретація нормативності щодо тривалості розмови (з різними типами комунікантів):

– до однієї-двох годин у середньому та більше;

– локалізації діалогу у просторово-часових умовах (службове приміщення, вулиця, громадські заклади; робочі – неробочі дні; комунікація в нічний і у денний час);

– рівня голосу (голосно; тихо; стримано) (в офіційному спілкуванні; в екстремальному випадку).

Змістовно-тематичний фактор сприйняття (трактування) комунікації передбачає аналіз реальної тематики комунікації (в цілому і з різними типами комунікантів)

– на побутові теми;

– теми, що стосуються правової колізії;

– інші сторонні теми;

– поєднання усіх тем у побудові правового дискурсу.

Комунікативно-стратегічний фактор комунікації, параметри якого полягають у способах самопрезентації (наявність/відсутність, частота використання):

– відсутність відчуття потреби у комунікативній самопрезентації;

– намагання контролювати свій імідж та власну ціннісну спрямованість на консенсусне подолання різниці у значенні ідей;

– використання стратегії евокативності з метою активізації певного асоціативного сприйняття комунікатора.

Стратегія ситуативної дискредитації, суб'єктивна інтерпретація потреби її (наявність/відсутність, з яким типом комунікантів використовується, частота використання):

– відсутня;

– наявна для «дискредитації» під час оперативно-слідчих дій як прийом для добування інформації;

– конфлікт у використанні.

Стратегія підпорядкування (наявність/відсутність, з яким типом комуніканта використовується, частота використання):

– наявна (для осіб керівного складу);

– відсутня (з особами, які порушили закон);

– частота використання – висока; майже постійна (з правопорушниками; із особами, які зловживають наркотиками, алкоголем).

Стратегія компліменту, трактування потреби її застосування (наявність/відсутність; частота використання; якому типу співрозмовника адресований):

– наявна як ефективна стратегія регулювання поведінки суб'єкта;

– відсутня як така, в якій немає виправданості правового механізму;

– зрідка присутня як малоефективна комунікація.

Стратегія «контроль над ініціативою» (наявність / відсутність, зі співрозмовником, з яким неможливий консенсус):

– спонтанна;

– наявна у випадку з тим, хто відводить розмову в інше русло, маніпулює фактами, говорить неправду.

Прагматичний фактор, інтерпретація сутності параметрів якого у такому.

Мовленнєві акти привернення уваги (наявність, відсутність; лексеми, вислови, що використовуються):

– потрібність імперативів, заклики до свідомості; до совісті; пошани традицій;

– необхідність використання лексем: «послухай(те), слухай(те)», «я тебе (вас) слухаю», «кажи», «кажіть», «можеш починати», «говори, я слухаю», «розказуй(те)», «маєш (же) совість?», «давай, як завжди».

Мовленнєві акти вступу у правовий дискурс (наявність/відсутність):

– оголошування проблематичних аспектів комунікації;

– намагання з початку комунікації встановити згоду, яка є проблематичною.

Мовленнєві акти підтримання уваги та інтересу до того, що говориться (наявність/відсутність):

– нерозуміння та незнання стратегії і тактики завоювання розумів.

Мовленнєві акти зміни теми (наявність, відсутність):

– наявне розуміння прагматичного сенсу міжособистісних відносин;

– відсутність через нерозуміння потреби у правовому комунікативному акті: «добре, а як там…», «облишмо цю тему…», «цікаво, а…», «…а, може,…», «я про інше…» тощо.

Мовленнєві акти завершення правового дискурсу (наявність/відсутність):

– відновлення згоди;

– відсутність бажання встановлювати взаєморозуміння.

Мовленнєві акти просьби (наявність, відсутність; з яким типом комунікантів використовуються):

– примус до участі у правовому дискурсі;

– прохання викласти суть справи (проблеми);

– наказ вступати у комунікативну взаємодію.

Директивні мовленнєві акти (наявність, відсутність; з яким типом співрозмовників превалює):

– наявні у випадках міжособистісного керівного контакту;

– наявні під час комунікативних актів, спрямованих на встановлення контакту із різними типами співрозмовників.

Мовленнєві акти обіцянки:

– як комунікативний прийом у допиті; у переговорах із терористами;

– переважно з неповнолітніми або, навпаки, особами, які є злочинцями-рецидивістами.

Мовленнєві акти вдячності (частота використання; з яким типом співрозмовників превалює):

– з особами, які надають допомогу правоохоронним органам;

– з чесними і відвертими людьми;

– зі всіма без винятку.

Мовленнєві акти вибачення (частота використання; з яким типом співрозмовників використовується):

– наявні завжди;

– відсутні завжди;

– використовувані лише із колегами у роботі, іншими інституйованими комунікантами.

Мовленнєві акти оцінки (наявність, відсутність; які слова, вислови використовуються, об'єкти оцінки, позитивні/негативні оцінки):

– використання оцінної лексики;

– уживання негативної оцінної лексики на позначення дій підозрюваних осіб, злочинців.

Невербальна діалогічна комунікація має вияв як:

Фактор жестикуляції (інтенсивність використання з різними комунікантами) (слабка; середня; інтенсивна):

– залежно від темпераменту комунікатора;

– з агресивними комунікантами.

Фактор міміки (слабка, середня, інтенсивна) в екстремальних випадках.

Фактор паузації – тривалість пауз:

– не осмислена;

– вимушена;

– не встановлена;

– тривала за часом.

Фактор дистанції – вибір зони комунікації залежно від співрозмовників:

– не осмислений;

– не передбачуваний;

– не узаконений/неважливий.

Фактор темпу (швидкий, середній, повільний):

– зміна темпу інтеракції залежно від проблеми, порушуваної у правовому дискурсі;

– не осмислений;

– не важливий для результативності правової комунікації.

Вербальна монологічна комунікативна поведінка виражається такими факторами:

Фактор адресата:

– комунікант (стать, вік, професійна приналежність);

– кількість слухачів у діалозі/полілозі (1, 2, 3…);

– голос (дуже голосно; середньо; тихо).

Змістовно-тематичний фактор. Параметри:

– пріоритетні теми (в цілому і з різними типами комунікантів);

– правові теми; причини вчинення злочину, правопорушення;

– розмови зі злочинцями, підозрюваними, потерпілими, свідками;

– програмування значеннєвих смислів правового дискурсу;

– озвучування висновків, протоколів для асоціативного ряду у перцепції комуніканта.

Формули підтримання уваги та інтересу (наявність/відсутність; слова, вислови):

– відсутні;

– «повернімося до…», «давайте ще раз про…», «ви розповідали про…», «цікаво, а…», «добре було б…» і подібні.

Формули завершення монологу (наявність/відсутність; слова, вислови):

– наявні;

– відсутні;

– «на сьогодні достатньо…», «добре, будемо завершувати…», «припиняємо…», «закінчуємо розмову…», «переносимо розмову…», «продовжимо бесіду іншим разом» та інші.

Оцінність у структурі монологу (наявність/відсутність; слова, вислови; об'єкти оцінки):

– наявні постійно;

– лише у соціально неконтрольованих ситуаціях;

– наявні як спонтанні вислови.

Фактор комунікативності у побудові дискурсу (наявність/відсутність; з яким типом комунікантів переважає):

– для завоювання ролі активного комунікатора;

– із правослухняними комунікантами;

– із правопорушниками.

Параметри рецептивного аспекту (пов'язаний зі сприйняттям працівником власної комунікативної практики і сприйняттям комунікативної практики інших).

Фактор сприйняття власної комунікативної практики. Параметри:

Критичне ставлення до власного мовлення і поведінки:

– негативне; самокритичне;

– позитивне;

– несвідоме;

– повністю відсутнє.

Уявлення про комунікативний ідеал (наявність/відсутність):

– обмежений (спілкуватися культурно, не порушувати закон);

– відсутній;

– виконувати розпорядження і вказівки.

Фактор сприйняття комунікативної практики інших осіб. Параметри:

Сприйняття оточення (ставлення до комунікації інших, ставлення до помилок у комунікації інших, ставлення до конфліктів):

– нейтральне, навіть відсутнє;

– від різних типів співрозмовників очікування поваги і законослухняності;

– негативне ставлення до конфліктів;

– інтерпретація мовленнєвих актів, комунікативних намірів співрозмовника (розуміння окремих слів і висловів, інтерес до етимології слів і висловів, розуміння інтенцій (комунікативних намірів) комуніканта).

Параметри реактивного аспекту (відображають особливості реагування на ті чи інші комунікативні дії оточення).

Фактор реакції на позитивні мовленнєві акти оточення. Параметри:

– реакція на прохання (позитивна/негативна);

– реакція на похвалу (позитивна/негативна);

– реакція на логічність арґументації у правовому дискурсі (позитивна/негативна);

– реакція на беззаконну вимогу (позитивно-насторожена);

– реакція на агресію (неконтрольована; адекватна; примусово-регулювальна);

– реакція на потребу у додаткових підтвердженнях арґументації.

Фактор реакції на негативні мовленнєві акти інших людей.

Реакція на зауваження (стримана/негативна/нейтральна):

– стримана;

– негативна;

– нейтральна.

Реакція на лайливі слова (негативна/агресивна):

– негативна;

– нейтральна;

– агресивна.

Реакція на накази (позитивна/негативна):

– позитивна, якщо накази розумні;

– стримана, якщо накази протизаконні.

Фактор реагування на певну тему.

Реакція на теми сторонні (позитивна / негативна / нейтральна):

– нейтральні відчуття;

– негативні (під час виконання службових обов'язків) відчуття.

Реакція на злочинні прояви (нейтральна, стримана):

– стримана; нейтральна;

– реагування у межах правового поля.

Отже, комплексний аналіз ефективності комунікативної діяльності переконує у наявності вагомого комунікативного ресурсу для побудови оптимальної системи державно-правових та міжособистісних стосунків. Правовому комунікативному акту властиві чітко визначені правові межі, просторово-часові, соціальні, семантико-тематичні характеристики, які зазнають динаміки, зумовленої системними змінами, нормативними прогалинами, процесуальною ситуативністю офіційно-ділових стосунків. Модель правового комунікативного акту, дискурсу в оцінках передбачає триаспектний аналіз правової комунікації: крізь призму юридичної аксіології, що реалізується засобами юридичної семіотики та трактується методами юридичної герменевтики, які максималізують багатоаспектність та неоднотипність комунікативних дій у правоохоронній галузі. Різноспрямованість та факультативність застосування запропонованих ознак виправдана лише за

умов розширення комунікативно-правових характеристик, перспективного поглиблення оцінок правового дискурсу.

---

1. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів, 2003. – 278 с.

2. Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / Владислав Аркадьевич Бачинин. – СПб.: Изд. С.-Петерб. ун-та, 2001. – 308 с.

3. Будякова Т.П. Извинение как форма компенсации морального вреда в истории Российского государства и права / Т. П. Будякова // Государство и право. – 2004. – № 1. – С. 103–105.

4. Винер Н. Человек управляющий / Н. Винер. – СПб., 2001. – С. 103–110.

5. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю. Габермас // М. А. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 237–324.

6. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив / Ю. Габермас // М.А. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 325–354.

7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритости / Юрген Габермас; пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – 317 с.

8. Гьосле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В. Гьосле // М. А. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 455–474.

9. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т.М. Дридзе. – М.: Наука, 1984. – 267 с.

10. Дробницкий О.Г. Моральная философия: Избр. труды / О.Г. Дробницкий; сост. Р.Г. Апресян. – М.: Гардарики, 2002. – 523 с.

11. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

12. Леонтьев А.А. Речь в криминалистике и судебной психологи / А.А. Леонтьев, А.М. Шахнарович, В.М. Батов. – М., 1977. – 61 с.

13. Максимов С.И. Правовая реальность как предмет философского осмысления: дис. на соискание науч. степени доктора юрид. наук: 12.00.12. / Сергей Иванович Максимов. – Х., 2002. – 435 с.

14. Максимов С.И. Правосознание: философско-правовое осмысление / С.И. Максимов // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. – Вип. 51. – Х.: Націон. юрид. акад. України, 2002. – С. 148–155.

15. Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права» / С.І. Максимов. – Х., 2002. – 39 с.

16. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003 – Т. 1. – 2003. – 1230 с.; Т. 2. – 2005. – 1224 с.

17. Навроцький В.В. Логіка соціальної взаємодії / В.В. Навроцький. – Х.: Консум, 2005. – 204 с.

18. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю.Н. Оборотов. – Одесса: Юрид. лит., 2006. – 184 с.

19. Пітерс Джон Дарем. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Джон Дарем Пітерс; пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.

20. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дис. доктора

юрид. наук в виде науч. доклада: 12.00.01 / Анатолий Виталиевич Поляков. – СПб., 2002. – 94 с.

21. Поляков А.В. прощание с классикой, или как возможна коммуникативная теория права / Анатолий Виталиевич Поляков // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1. – С. 9–42.

22. Чудовська-Кандиба І.А. Соціокультурні чинники ефективності соціальної комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / І.А. Чудовська-Кандиба. – К., 2001. – 18 с.

23. Durkheim Emille. Suicide / Emille Durkheim. – 1989. – 404 p.

24. Hartley John. Understanding news / John Hartley. – Methuen, London and New York, 1982. – 203 p.

25. Hoffmann L. Kommunikation vor Gencht / L. Hoffmann. – Tübingen, 1983. – 409 s.

26. Horn Dieter. Rechtssprache und Kommunikation: Grundlegung einer semantischen Kommunikationstheorie / Dieter Horn. – Berlin: Duncker & Humblot, б/р.

27. Langue et Droit / Actes du Premier Congres de L'institut international de droit linguistigue compare 27–29 avril 1998 Universitedu Quebec a Montreal // Language and Law / Proceedings of the First Conference of the International Institute of Comparative Linguistic Law Montreal. – Quebek, 1988. – 641 p.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Балинська Ольга Михайлівна – кандидат юридичних наук, доцент – *розділ 1*;

Ситар Ігор Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент; **Гурковський Мар'ян Петрович** – кандидат юридичних наук; **Дем'янчук Тетяна Дмитрівна** – кандидат історичних наук; **Дяків Богдана Зеновіївна** – викладач; **Карп'юк Мар'яна Василівна** – викладач – *розділ 2;*

Забзалюк Дмитро Євгенович – кандидат історичних наук, доцент; **Лепісевич Петро Миронович** – кандидат історичних наук, доцент; **Терлюк Іван Ярославович** – кандидат історичних наук, доцент – *розділ 3;*

Рудий Назар Ярославович – кандидат юридичних наук – *розділ 4*;

Шишко Валерій Валерійович – кандидат юридичних наук, доцент; **Шевців Михайло Богданович** – викладач – *розділ 5*;

Сливка Степан Степанович – доктор юридичних наук, професор; **Савайда Олена Іванівна** – кандидат юридичних наук – *розділ 6*;

Токарська Антоніна Семенівна – доктор юридичних наук, професор; **Цибух Олена Валеріївна** – кандидат юридичних наук – *розділ 7*.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

РОЛЬ ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИХ І ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ НАУК У ФОРМУВАННІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Навчальний посібник

Редактор
А.С. Кузьмич

Комп'ютерна верстка
Г.І. Пастушок

Друк
А.М. Ходачок

Здано до набору 31.10.2011 р. Підписано до друку 22.12.2011 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 16,28.
Тираж 100 прим. Зам. № 193-11.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.